

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NAMANGAN MUHANDISLIK TEXNOLOGIYA INSTITUTI

“IJTIMOIY FANLAR” KAFEDRASI

“IQTISODIY SOTSILOGIYA”
FANINI O'QITISH BO'YICHA
O'QUV-USLUBIY MAJMUA

Bilim sohasi: 200000 - Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq

Ta'lim 60310100 - Iqtisodiyot

yo'nalishlari: 60410100 - Buxgalteriya hisobi va audit

NAMANGAN – 2021

Ushbu o'quv-uslubiy majmua “Ijtimoiy fanlar” kafedrasining 2021 yil _____ dagi __-sonli yig'ilishida muhokama qilingan hamda institut Uslubiy Kengashining 2021 yil __-_____ dagi __-sonli yig'ilishida ko'rib chiqilgan va __-sonli bayonnoma bilan tasdiqlangan.

Tuzuvchi:

B.T.Tojibayev – NamMTI, “Ijtimoiy fanlar” kafedrası kata o’qituvchisi,
sotsiologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori PhD.

Taqrizchilar:

Q.Mahkamov – Namangan davlat universiteti “Falsafa” kafedrası dotsenti,
sotsiologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori PhD

NamMTI “Ijtimoiy fanlar” dotsenti, t.f.n. Z.Najmiddinov

Mundarija

I. O'quv materiallari moduli.....	4
Kirish.....	8
1-mavzu IQTISODIY SOTSIOLOGIYA FAN SIFATIDA.....	9
2-mavzu IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISH MODELLARI.....	23
3-mavzu IJTIMOIIY-IQTISODIY TIZIMLAR VA MULKCHILIK MUNOSABATLARI.....	39
4-mavzu TASHKILOTLAR SOTSIOLOGIYASI	52
5-mavzu IQTISODIY MADANIYAT VA IQTISODIY XATTI-XARAKATLARNING IJTIMOIIY TAVSIFI.....	71
6-mavzu TADBIRKORLIK IQTISODIY SOTSIOLOGOYA OB'EKTI SIFATIDA.....	85
7-mavzu IQTISODIY AYIRBOSHLASH VA QIYMAT O'CHOVINING IJTIMOIIY MOHIYATI.....	97
8-mavzu IQTISODIY SIYOSAT.....	108
9-mavzu BOZOR IJTIMOIIY INSTITUT SIFATIDA.....	120
10-mavzu ISHSIZLIK IQTISODIY SOTSIOLOGIYA PREDMETI SIFATIDA.....	130
11-mavzu AHOLI TURMISH DARAJASI VA IJTIMOIIY HIMOYA TIZIMI.....	139
12-mavzu ISH HAQI VA MIGRATSIYA.....	152
13-mavzu IQTISODIY O'SISH VA INSON TARAQQIYOTI KONSEPSIYASI.....	165
14-mavzu GLOBAL IQTISODIYOT VA IJTIMOIIY JARAYONLAR.....	176
15-mavzu IQTISODIY JARAYONLARNI TADQIQ ETISHDA SOTSIOLOGIK TADQIQOTLAR.....	185
II. Mustaqil ta'lim va mustaqil ishlar.....	196
III. Glossariy.....	197
IV. Ilovalar	212
V. Adabiyotlar ro'yxati.....	221

“IQTISODIY SOTSIOLOGIYA” FANINING O‘QUV MATERIALI

Fan/modul kodi FALB204	O‘quv yili 2021-2022	Semestr 2	ECTS - Kreditlar 4
Fan/modul turi Majburiy	Ta’lim tili O‘zbek		Haftadagi dars soatlari 4
Fanning nomi	Auditoriya Mashg‘ulotlari (soat)	Mustaqil ta’lim (soat)	Jami yuklama (soat)
Iqtisodiy sotsiologiya	60	60	120

I. Fanning mazmuni

Fanni o'qitishning mazmuni – iqtisodiy soha bo'yich axborotlarni to'plash, ishlab chiqarish zaxiralaridan samarali foydalanish hamda boshqarishning optimal strategiyasi va taktikasini belgilashdan iborat. Iqtisodiy sotsiologiya – jamiyatdagi iqtisodiy tendensiyalar rivojiga lozim bo'lgan sotsial regulyatorlarni o'rganadi.

Fanni vazifalari – ijtimoiy-iqtisodiy tendensiyalarni, qonuniyatlarni anglash, ularni sotsiologik asoslarini tushuntirishdan iborat.

Fan bo'yicha talabalarning bilim, ko'nikma va malakalariga quyidagi talablar qo'yiladi. **Talaba:**

– ijtimoiy taraqqiyot bosqichlarida iqtisodiy jarayonlarni tarixiy o'rnini bilish;
– iqtisodiy sotsiologiyaga oid kategoriyalar, munosabatlar tizimi; zamonaviy ijtimoiy muammolarni iqtisodiy omillarini; global iqtisodiy vaziyatni turmush tarzimizga ta'sirini **bilishi** kerak;

– iqtisodiy boshqarishning sotsial mexanizmlarini; iqtisodiy jarayonlar va ularni o'zgarish tendensiyalarini sotsiologik rakursda tushuntirib berish **ko'nikmalariga ega bo'lishi** kerak.

– turli iqtisodiy jarayonlarni ijtimoiy tabiatini qiyoslay olish; sotsial boshqaruv **malakalarga ega bo'lishi** kerak.

Fan tarkibiga quyidagi mavzular kiradi:
“Iqtisodiy sotsiologiya” fanidan o‘tiladigan mavzular va ular buyicha
mashg‘ulot turlariga ajratilgan soatlar
2. Ma’ruza mashg‘ulotlari mavzulari

№	Fan mavzularining nomi	O‘quv soatlari
1.	Kirish.Iqtisodiy sotsiologiya fan sifatida	2
2.	Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish modellari	2
3.	Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar va mulkchilik munosabatlari	2
4.	Tashkilotlar sotsiologiyasi	2
5.	Iqtisodiy madaniyat va iqtisodiy xatti-xarakatlarning ijtimoiy tavsifi	2
6.	Tadbirkorlik iqtisodiy sotsiologiya ob’ekti sifatida	2
7.	Iqtisodiy ayirboshlash va qiymat o‘lchovining ijtimoiy mohiyati	2
8.	Iqtisodiy siyosat	2
9.	Bozor ijtimoiy institut sifatida	2
10.	Ishsizlik iqtisodiy sotsiologiya predmeti sifatida	2
11	Aholi turmush darajasi va daromadlari	2
12	Ijtimoiy capital	2
13	Iqtisodiy o‘rish va inson taraqqiyoti konsepsiyasi	2
14	Jahon iqtisodiyoti: tashkilot, boshqaruv va rivojlanish	2
15	Sotsiologik tadqiqotlar ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni o‘rganish vositasi sifatida	2
JAMI		30

Ma’ruza mashg‘ulotlari multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada akademik guruhlar oqimi uchun o‘tiladi.

Seminar mashg'ulotlarini tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

№	Fan mavzularining nomi	O'quv soatlari
1.	Kirish.Iqtisodiy sotsiologiya fan sifatida	2
2.	Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish modellari	2
3.	Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar va mulkchilik munosabatlari	2
4.	Tashkilotlar sotsiologiyasi	2
5.	Iqtisodiy madaniyat va iqtisodiy xatti-xarakatlarning ijtimoiy tavsifi	2
6.	Tadbirkorlik iqtisodiy sotsiologiya ob'ekti sifatida	2
7.	Iqtisodiy ayirboshlash va qiymat o'lchovining ijtimoiy mohiyati	2
8.	Iqtisodiy siyosat	2
9.	Bozor ijtimoiy institut sifatida	2
10.	Ishsizlik iqtisodiy sotsiologiya predmeti sifatida	2
11	Aholi turmush darajasi va daromadlari	2
12	Ijtimoiy capital	2
13	Iqtisodiy o'sish va inson taraqqiyoti konsepsiyasi	2
14	Jahon iqtisodiyoti: tashkilot, boshqaruv va rivojlanish	2
15	Sotsiologik tadqiqotlar ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni o'rganish vositasi sifatida	2
JAMI		30

KIRISH

So'nggi o'n yilliklarda butun dunyoda sodir bo'lgan jadal iqtisodiy o'zgarishlar yangi tushunchani talab qiladi. Ularning zamonaviy jamiyatdagi ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar bilan yaqin aloqasi XX asr oxiriga kelib ijtimoiy va gumanitar bilimlarda o'rnatilgan intizom chegaralarini yengib chiqadigan yangi yondashuvlarni ishlab chiqishni nazarda tutadi. Iqtisodiy tiklanish yoki jahon moliyaviy inqirozi, mehnatni tashkil etish shakllarining o'zgarishi va mehnat jarayonini nazorat qilish, iqtisodiy tashkilotlar modellarining o'zgarishi kabi hodisalarning mohiyatini tushunish uchun ularning ijtimoiy-madaniy shartlarini tahlil qilish zarur. Bu iqtisodiy faoliyatning turli ko'rinishlarini o'rganishda uning kontseptual apparati va uslubiy arsenalidan foydalangan holda, sotsiologiyaning eng zamonaviy tendentsiyalaridan biridir.

Umuman sotsiologiya singari, iqtisodiy sotsiologiya ko'plab predmetli sohalarni o'z ichiga oladi, bu uning poliparadigmatik xarakterini va aniq tadqiqot maqsadlariga mos keladigan keng qamrovli nazariy va uslubiy vositalardan foydalanishni nazarda tutadi.

Globalashuv jamiyatning oldingi tarixiy holatlari bilan taqqoslaganda bizning davrimizning eng muhim xususiyatiga aylandi. Iqtisodiy globalashuv uning eng muhim vektorlaridan biridir, shuning uchun o'quv qo'llanmada ushbu yo'nalishga alohida e'tibor qaratilgan. Iqtisodiy globalashuvning tabiati va oqibatlari, ijtimoiy tuzilish va ijtimoiy institutlarning o'zgarishi, iqtisodiyotning rivojlanishida global va mahalliy murakkab dialektikaning sotsiologik aks etishi keltirilgan. Bizning zamonamizning global muammolari nuqtai nazaridan tavsiflanadi ularning globalashuv jarayoni va yangi tizimli dunyo tartibiga muvofiq tuzilishi bilan bog'liqligi nuqtai nazaridan. Shunga qaramay, globalashuv, modernizatsiya va ular bilan bog'liq holda zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va institutlarning tarqalishi xo'jalik hayoti va uni tashkil etish usullarini birlashtirishga olib kelmadi. Shuning uchun o'quv qo'llanmada iqtisodiy institutlarning ijtimoiy-madaniy xilma-xilligiga, ularning turli xil mujassamlilikliklariga e'tibor berilgan.

1-MAVZU. IQTISODIY SOTSILOGIYA FAN SIFATIDA

Reja:

- 1. Iqtisodiy sotsiologiya fanining rivojlanishi.**
- 2. Iqtisodiy sotsiologiyaning ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanishining asosiy bosqichlari.**
- 3. Iqtisodiy sotsiologiyaning klassik bosqichi.**
- 4. Iqtisodiy sotsiologiya ob'ekti va predmeti.**

Sotsiologiya jamiyatni ichki tarkibi amal qilish tartibotlari va rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganadishan fan. Sotsiologiyada jamiyat doimiy rivojlanishdagi dinamik tizim tabitga aloqador va moddiy dunyo bilan bog‘liq ijtimoiy tizim sifatida ta’riflashadi. Ushbu ta’riflanishda uchta asosiy tayanch nuqta bor ya’ni jamiyatni dinamikligi, tabiatga aloqadorligi va moddiy dunyo bilan bog‘liqligi. Bu yerda jamiyatni dinamik xususiyatga egaligi va tabiatga aloqadorligi ijtimoiy-falsafiy nuqtai-nazardan uning dialektik va ontologik jihatlarini o‘zida aks ettirsa, uning moddiy dunyo bilan bog‘likligi zaruriy ijtimoiy munosabatlar kontekstiga ko‘ra u bugungi kun baholanishlardan kelib chiqqan.

Iqtisodiy sotsiologiya sotsiologiya va iqtisodiyot fanlarini umumiy o‘rganish maydoni bo‘lib, ikki fan hamkorligida o‘rganiladigan masalalar tizimidan iborat. Bugungi kunda fanlar tizimida (epistimologiya) o‘rganish sohalariga ko‘ra yangi-yangi fanlar paydo bo‘lmoqdaki ular asosan ikki yoki undan ko‘p fanlarning birgalikdagi o‘rganish ob'ektlarini qamrab olmoqda. Aslida bilimlar sohasida iqtisodiy sotsiologiya yangi fan deb bo‘lmaydi, uni ilmiy yunalish sifatida shakllanishining asosiy bosqichlari XIX-asrga to‘g‘ri keladi.

Iqtisodiy sotsiologiya XX asrning 50-yillarning o‘rtalarida AQShda fan sifatida shakllanib dastlab tor doiradagi olimlarning qiziqtirgan bo‘lsa, endilikda bu fan juda taraqqiy etgan va uning muammolari tadqiqoti bilan ko‘pgina mamlakatlar olimlari jiddiy shug‘ullanadilar. "Iqtisodiy sotsiologiya" atamasini birinchi bo‘lib kiritilgan Uilyam Stenli Jevons 1879 yilda ilmiy terminologiyada qo‘lladi.

Iqtisodiy sotsiologiya iqtisodiy hodisalarni tahlil qilishda yangicha yondashuv sifatida vujudga keldi; ayniqsa, jamiyatda muxim rol o‘ynaydigan iqtisodiy tuzilmalar

va institutlarning roli ta'sirini ta'kidlash joiz. Bu boradagi dastlabki ishlar sirasiga Maxs Weberning Maks Veber"s Iqtisodiyot va jamiyat, Protestant axloqi va kapitalizm ruhi (1905) asarlari, Marksning "tarixiy materializm", Tokvilning Amerikada demokratiya (1835-40), Eski rejim va inqilob (1856) asarlari, Emil Dyurkxaymning Jamiyatda mehnat taqsimoti va Georg Zimmelning Pul falsafasi (1900) asarlarini kiritish mumkin.

Zamonaviy iqtisodiy sotsiologiya asosan iqtisodiy almashinuvning ijtimoiy oqibatlariga, ular ishtirok etadigan ijtimoiy ma'nolarga va ular yordam beradigan yoki to'sqinlik qiladigan ijtimoiy ta'sirlarga e'tibor qaratadi. Zamonaviy iqtisodiy sotsiologiyani nufuzli tadqiqotchilariga quyidagilar kiradi Fred L. Blok, Jeyms S. Koulman, Paula Angliya, Mark Granovetter, Xarrison Uayt, Pol DiMaggio, Joel M. Podolny, Lynette Spillman, Richard Shvedberg va Viviana Zelizer.

Iqtisodiy sotsiologiya - sotsiologlarning sotsiologik nuqtai nazardan iqtisodchilar tomonidan an'anaviy ravishda ko'rib chiqilayotgan savollarni qayta aniqlashga urinishidir. Shuningdek, iqtisodchilarning urinishlariga javoban (masalan Gari Beker) iqtisodiy yondashuvlarni olib kelish - xususan kommunal xizmatlarni maksimal darajaga ko'tarish va o'yin nazariyasi - aniq ishlab chiqarish yoki savdo bilan bog'liq bo'lmagan ijtimoiy vaziyatlarni tahlil qilishdir.

Iqtisodiy sotsiologiya fan sifatida iqtisodiyotning rivojlanishi va harakatiga ijtimoiy hayotning sotsial sohalari ta'siri mexanizmini o'rganadi. E'tibor markazida iqtisodiyot va unda yuz berayotgan jarayonlar yotmaydi, balki, insonlarning ehtiyoji va qiziqishlari, ularning qadriyatlari va motivlari, ularning faoliyatlari va mehnatga bo'lgan munosabatlari joy oladi. Yer maydonini uyni sotib olish iqtisodiyotning oldi-sotti sohasi sifatida ko'rilmaydi, balki, shaxsning ma'lum qadriyatlari, uning axloqiy meyyorlari, o'zining statusini, pristijini va boshqalarini oshirishga intilishlari sifatida namoyon bo'ladi.

Iqtisodiy sotsiologiya – ijtimoiy fanlar tizimida maxsus tarmoq hisoblanib, iqtisodiy munosabatlar sistemasida guruhlarining hati-harakatlari va faoliyatlarini o'rgshanadi. Iqtisodiy sotsiologiyani asosiy predmeti tarkibida jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishi, iqtisodiy hayot va sotsial struktura o'rtasidagi o'zaro

aloqadan iborat. Iqtisodiy sotsiologiya fan sifatida sotsiologiya bilan bir vaqtda paydo bo'lgan. Uning shakillanish tarixida klassik davrniajratish mumkin, u sho'ida nazariy va metodologik asoslarni namoyon qiladi va iqtisodiy sotsiologiya mustaqil yo'nalish sifatida ajralib chiqqach zamonaviy asoslarini namoyon qiladi. Bugungi kunga kelib u sotsiologiyaning boshlang'ich yo'nalishlaridan hisoblanib u o'zida mayda yo'nalishchalar va ildizchalarini ajratib ko'rsatadi: sanoat sotsiologiyasi va qishloq xo'jaligi sotsiologiyasi, rivojlanish sotsiologiyasi va qashshoqlik sotsiologiyasi, tadbirkorlik sotsiologiyasi, menejment sotsiologiyasi, mexnat migratsiyasi va boshqalarinng sotsial tadqiqotlari va hokazolr.

Iqtisodiy sotsiologiyaning e'tibor markazida – inson harakati joy oladi uning iqtisodiyotdagi va rivojlanuvchi xo'jalikdagi motivlvrining hatti-harakati modeli, aniq xo'jalik yuritishdagi roli, insonning faoliyati namoyon bo'ladigan strukturaviy chegaralardan iborat. U madaniy meyyorlarni tashuvchisi, xo'jalik tashkilotlari a'zosi, ijtimoiy guruh namoyondasi sifatida namoyon bo'ladi. Iqtisodiy sotsiologiyaning ko'lami juda keng. Iqtisodiy sotsiologiya yordamida hal qilinadigan savollar quyidagilardan iborat:

1. Iqtisodiyotning jamiyat hayotida roli qanday va u qanday ijtimoiy oqibatlar, natijalar keltirib chiqaradi?
2. Iqtisodiy rivoji qanday ijtimoiy maqsadlardan iborat va ijtimoiy sotsial yo'naltirilgan iqtisodiyot qanday tushinchani beradi?
3. Turli xil ijtimoiy- iqtisodiy sistemalarni qanday turlash mumkin va ularning kachiligi va ustunlik tomonlari?
4. Ma'lum iqtisodiy-ijtimoiy sistemada ijtimoiy guruhlar va shaxs qanday sotsial status va sotsial rolga ega bo'lishi mumkin va u iqtisodiyotnig rivoji bilan u qanday o'zgaradi?
5. Ushbu iqtisodiy sistema asosida qanday ijtimoiy qadriyatlar va meyyorlar yotadi?
6. Xususiylik munosabatlarida iqtisodiy sistemada o'zgarishlar va texnologik jarayonlarni qanday ijtimoiy oqibatlar keltirib chiqaradi?

7. Noiqtisodiy, iqtisodiy bo‘lmagan omillar iqtisodiyotning rivojlanishiga qay yo‘sinda ta'sir qiladi?

Kuchli rivojlanmagan iqtisodiyot O‘zbekistogdagi ijtimoiy vazifalarni hal qilib bo‘lmaydi va jamiyatnig ijtimoiy maqsadlariga erishib bo‘lmaydi. Shuning uchun o‘zbek davlatchiliginig taraqqiyotida rivojlangan iqtisodiyot birlamchi ahamiyatga egadir. Yana moliyaviy kredit sistemasining mustahkam va zamonaviy sanoatning paylhd bo‘lishi va rivojlanishi ham bularsiz haqiqiy progrees ham ijtimoiy vazifalar bajarish yo‘llari bo‘lmaydi

Iqtisodiy sotsiologiyani ilmiy yunalish sifatida shakllanishining asosiy bosqichlari bir nechta. Birinchi boskichi klassik boskichi. Shu davrida iktisodiy sotsiologiyani asosiy tushunchalari va metodologiyasi shakinlanadi. Shu bochkichini namoendalari M.Veber. T Veblen va K.Marks.

Makc Veber (1864-1920) buyuk nemis sotsiologi. Uning ijtimoiy-siyosiy karashlari va nazariy pozitsiyalari ko‘p jixatdan XIX asrning oxirgi choragida Germaniyadagi ijtimoiy-siyosiy xolat va vaziyatlar bilan bevosita boglik. Uning asarlari: «Urta asrlardagi savdo jamiyatlari tarixiga oid» (1989), «Rim agrar tarixi va uni davlat xususiy xukuk uchun axamiyati» (1891), «Protesgant etikasi va kapitalizm ruxi» (1905), «Din, dinlarining xujalik etikasi» (1919), «Xujalik va jamiyat» (1920) kabi asarlarida sotsiologik muomollarga bagishlangan. M.Veber Dilteyning antinaturalizmni yoklaydi. U insonning ongli mavjudod ekanligini» xech bir tarixchi , sotsiolog, iktisodchi inkor eta olmasligini ta'killaydi.

M.Veber fikricha madaniyat, jamiyat va tarix xakidagi fanlar xuddi tabiiy fanlarga uxshab baxolash fikrlaridan xoli bulishi kerak. Lekin bu olimni uz baxo berish va kizikishlaridan voz kechishi kerak degan fikrni tugdirmasligi kerak. Fakatgina bu kizikish va baxo berish olimning ilmiy xulosalar doirasiga bostirib kirishi joiz emas. Bu doiradan tashkarida u kanchalik uz muloxazalarini bayon kilishini uzi belgilaydi, lekin endi olim sifatida emas, balki xususiy shaxs sifatida. M.Veber kadriyatni u yoki bu tarixiy davrning kursatmasi davrga xos bulgan manfaatning yunalishi deb talkin kiladi. Shunday kilib, kadriyatlar tarixdan yukori xolilikdan tarixiylikka utadilar. M.Veber kadriyatli xukmlar doim shaxsiy va

sub'ektiv xususiyatga ega deb bilgan. Ular axlokiy, siyosiy yoki boshka karashlar bilan bog'liq, deb xisoblaydi. M. Veberda sotsial bilishning asosiy kuroli «ideal tip» xisoblanadi. Ideal tiplar - bu sotsial tarixiy reallikni takkoshlash orkali bilish tug'risidagi tushuncha. Uningcha, barcha sotsial-ma'lumot sotsial tip bilan tushuntirilmog'i lozim. Veber davlat tiplari va ratsionallik tiplari kabi sotsial faoliyat tipologiyasini ilgari suradi. «Kapitalizm», «byurokratizm», «din» va shu, kabi ideal tiplarga asoslanadi. Xulosa kilib aytadigan bulsak, ideal tip tushunchasi yordamida Veber tarix va sotsiologiyaning urtasidagi masofani kat'iyon kiskartirib, ularning ikkovining rolini anik belgilab beradi.

K. Marks (1818-1883) ning jamiyat tug'risidagi materialistik ta'limoti sotsiologiyaning klassik va noklassik tiplarning uziga xos sintezi sifatida vujudga keldi. Marksizmda sotsiologiya predmeti jamiyatning asosiy rivojlanish konuniyatlarini, uning ijtimoiy birliklari va institutlarini uz ichiga oladi. Jamiyat tarakkiyotini materialistik tushunishning asosiy tamoyillari kuyidagilardan iborat:

1) Tarixiy materializmning asosiy tamoyillaridan biri ijtimoiy rivojlanish konuniyatini e'tirof etish. Xakikatan xam K. Marks jamiyat tarixi rivojlanishining umumiy konuniyatini kashf etdi

2) K. Marks va F. Engels jamiyat xayotida amal kiladigan xilma-xil, kuplab ijtimoiy munosabatlarni, boshkalarining belgilovchisini aniklash zarur deb bildilar. Bu ijtimoiy munosabatlar - moddiy ne'matlarni ishlab chikarish usuli bulib, bu ishlab chikaruvchi kuchlar va ishlab chikarish munosabatlaridai iborat. «Kishilar uz turmushini ijtimoiy ishlab chikarishda ularning irodalariga bog'liq, bulmagan, muayyan, zarur munosabatlarga ishlab chikarish munosabatlariga kirishadilar, bu munosabatlar ularning moddiy ishlab chikaruvchi kuchlari rivojining muayyan boskichiga muvofik buladi. Moddiy xayotni ishlab chikarish usuli umuman sotsial, siyosiy va ma'naviy xayot jarayonlarini belgilaydi. Kishilarning ongi ularning borligini belgilamaydi, balki aksincha, ularning ijtimoiy borligi ularning ongini belgilaydi.

3) Jamiyat tug'risidagi materialistik ta'limotning yana bir muxim tamoyili jamiyat xayotining progressiv rivojlanib borishi xarakteriga ega ekanligi. Shu tamoyil

asosida Marks va Engels ijtimoiy-iktisodiy formatsiya tugrisidagi konuniyatni ochdilar.

4) Tabiiy-tarixiy jarayonlar tabiatda ruy beradigan jarayonlar singari konuniyatli, zaruriyat orkali sodir bulib, uz moxiyatiga kura ob'ektiv xarakterga ega. Ammo tabiat xodisalaridan fark kilib, jamiyat xodisalari stixiyali tarzda emas, balki unda yashovchi kishilarning ongli faoliyati natijasidan iboratdir. Jamiyat xayotida xech bir xodisa kishilar ongida aks etmay sodir bulmaydi.

5) M.Veber sotsiologik karashlaridan fark kilib, K.Marks va F.Engels sotsiologik karashlarida empirik sotsiologik ma'lumotlar va nazariy xulosalar «tarixiy davr manfaatlari»ga - proletariat manfaatlariiga karatilgan edi. Nomarksistik sotsiologiya rivojlanishida AKSh sotsiologlaridan T.Parsons, R.Merton, P.Sorokin, F.3nanetskiy, A.Chayld, Ch.R.Mills, V.Stark, P.Berger, T.Lukmansar, garb sotsiologlaridan S.Latur, T.Kun, S.Chepin, P.Forman, E.M.Malkey, M.Polani, E.Shilz, M.Sheler, K.Manxeymlarning roli katta buldi.

XX asrning 20-yillaridan boshlab, AQSh sotsiologiyasida mexnat munosabatlari, insoniy munosobatlarni urganish yangi ijtimoiy-iktisodiy munosabatlarga utish jarayonlarini tezlashtirdi. Masalan, 1927 -1932 yillarda E. Meyo raxbarligida mexnat va boshkaruv munosabatlarini urganishga karatilgan va Xotorn eksperimentlari nomi bilan mashxur bulgan sotsiologik tadkikotlar (bu tadkikotlar garbiy yevropani larzaga solgan kuchli iktisodiy tanazzul davrida utkazilgan bulib, uning uz oldiga kuygan maksadi - ishlab chikarish samaradorligini oshirishning kushimcha omillarini kidirib topishdan iborat edi.), inson omili massalasini ochib berdi. Shu asosda 1943 yilda Abraxaam Maslou tomonidan ishlab chikarilgan «iste'molning ierarxik nazariyasi» yaratildi va amaliyotda kullanildi. Keyinchalik, shu nazariya asosida, 1950 yili F. Xersberg tomonidan «motivatsiya nazariyasi» (mexnat sharoitlarining ichki va tashki omillari xakidagi nazariya) va 1957-yili D. Makgregor tomonidan «boshkaruv usullari nazariyasi» yaratildi (Bunda boshkarishning 3 asosiy usullari – avtoritar, demokratik va aralash tip xakida fikr yuritiladi). F.Xersberg nazariyasiga kura, fakat ichki omillar mexnat mazmunini, mexnatdan konikishni oshiradi. Mexnat sharoitlari: ish xaki, shaxslararo

munosabatlar, korxonalar raxbariyatining tutgan siyosati, boshqaruv usuli va boshqa shu kabilarga u tashki omillar sifatida karaydi. Bu omillar mehnatdan konikmaslik darajasini pasaytirib, kadrlarni, mutaxassislarning korxonaga boglanishini mustaxkamlaydi. Ammo, bu omillar mehnat unumdorligining oshishiga xal kiluvchi ta'sir kursatmaydi, bu bilan F. Xersberg kuyidagi uzaro bogliklikni asoslaydi: mehnatdan konikish xosil kilish mehnat mazmunining funksiyasidir. konikmaslik esa mehnat sharoitining funksiyasidir.

Har bir fan o'z tarixiga ega. Iqtisodiy-sotsiologik bilimlarning birinchi elementlari o'tgan asrlarda paydo bo'lgan. Lekin nazariya xarakteriga ega sotsiologik bilimlar XVIII asrda amalga osha boshlagan. O'sha vaqtning faylasuflari Sharl Lui Monteske, Klod Gelvetsiy, iqtisodchilar va faylasuflar Adam Smit, Tomas Robert Maltus, Jan Sharl de Sismondi, Sen-Simon, Sharl Furelarning g'oyalari muhimroq edi. Ishlab chiqarish boshqaruvchilari, amaliyotchilarining iqtisodiy-sotsiologik bilimlarga murojaati o'shanda paydo bo'lgan. Bunga yaqqol misol - Robert Ouen ta'limotidir. XVIII asrda «falsafiy-iqtisodiy» davr tugab, «Iqtisodiy sotsiologiya» fanining rivojida «sotsiologik» davr boshlanadi.

Fransuz faylasufi va sotsiologi Ogyust Kontni (1798-1857y) ko'pchilik tadqiqotchilar «Sotsiologiya» fanining rasmiy asoschisi deb hisoblashadi, chunki «sotsiologiya» atamasini u birinchilardan bo'lib kiritgan, «Sotsiologiya»ning fan sifatidagi tizimi va konsepsiyasini tuzgan olimdir.

O.Kont birinchi bo'lib «Siyosiy iqtisod» nazariyalarining cheklanganligini ta'kidlab o'tgan. Bu nazariyalarga asosan inson omili e'tiborga olinmas va iqtisodiy hodisalar ijtimoiy muhitdan ajralgan holda berilar edi. O.Kont bu nazariyalarni abstrakt, metafizik deb belgilab, sotsiologlar va iqtisodchilar orasidagi nizoga chek qo'ygan. U taraqqiyotning sotsiologik va iqtisodiy mezonlarini tenglashtirgan. O.Kont fikri bo'yicha, industrial jamiyatning muhim yutuqlaridan biri shundaki, odamlarning jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'rni tug'ilishi bo'yicha emas, balki mehnati va qobiliyatiga qarab belgilanadi. O.Kont idealist deb hisoblanadi, chunki u hamma muammolarning yechimini industrial jamiyatning ilmiy tashkil etilishida deb bilar edi.

Lamber Adolf Jak Ketle (1796-1874yy.) – belgiyalik olim, ijtimoiy statistikaning klassiklaridan biri. U birinchilardan bo‘lib, «Sotsiologiya»ning aniq matematik fan sifatidagi ijtimoiy-iqtisodiy nazariyasi ilmiy farazlaridan matematik ta'riflashlarga va interpretatsiyalarga o‘tish g‘oyasini e'lon qilgan. «Ijtimoiy fizika» atamasini Lamber Ketle faol qo‘llagan.

Olim birinchi bo‘lib shaxs va aholining co‘poq metodikasini ishlab chiqdi. Ilmiy jamoalarda bu metodika katta aks-sadoga duch keldi, chunki undagi berilgan so‘roqlar juda ommabop edi.«Sotsiologiya» fanining aniqlashtirish g‘oyasi asosida ijtimoiy arifmetika, ijtimoiy gigiena, ma'naviy statistika, sotsiografiya va boshqa shunga o‘xshash yo‘nalishlar paydo bo‘la boshladi.

Gerbert Spenser (1820-1903y) – ingliz faylasufi va sotsiolog olimi. U o‘z ishlarini ijtimoiy rivojlanish va ijtimoiy evolyusiya masalalariga qaratgan. Gerbert Spenser ijtimoiy darvinizmning ochiq tashviqotchisidir. Ijtimoiy kurash va raqobatlashish to‘g‘risidagi g‘oyalari raqobatning «toza iqtisodiy» nazariyalari orqali hisobga olingan. Ijtimoiy kurash va raqobatlashish – bu, ham rivojlanishning, ham vayronalikning omillari. Ular jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy farqlanishning asosiy manbalari ham hisoblanadi. Spenser ta'limotiga muvofiq, g‘oliblar mulkdorlar sinfini tashkil etadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizim xususiyatlari va tarixiy bosqichlar tahlili natijasida G.Spenser qiziqarli g‘oyalarni ifoda etgan. Ijtimoiy ishlab chiqarishning tashkil etish xarakteriga va taqsimlanishiga ko‘ra, u «sanoatli» va «harbiy» jamiyat turlarini ajratgan va chuqur tahlil qilib chiqqan. Olimning muhim yutug‘i – ijtimoiy muammolarni maxsus va batafsil o‘rganishga asos solgan organik nazariyasidir. Masalan, olim tomonidan biologik organizmlar va insoniy jamoalar orasidagi birlik va farqlar, tashkil etishga ta'sir etadigan asosiy omillar, tashkilotda erkinlik muammosi va boshqalar o‘rganilgan.

Uning ijtimoiy tashkil etilgan tizimlarning bo‘linishi haqidagi metodologik jadvali alohida e'tiborga molik.

Karl Marks (1818-1883y) – nemis faylasufi va iqtisodchisi. Olim nazariyasining sotsiologik mazmuni shu jihatdan ahamiyatliki, XIX asrdagi ijtimoiy

fikrlovchilar bu nazariyaga yondashar yoki marksizmga nisbatan oppozitsiyada bo'lar edi. K.Marksning g'oyalariga ko'ra, odamlar o'rtasida munosabat va xulq-atvorning ob'ektiv qonunlari bor. Odamlar bu qonunlarni o'rganadi va qo'llaydi. Ob'ektiv kuchlar sub'ektivlariga qaraganda kuchli, lekin sub'ektiv kuchlar ob'ektivlarni o'zgartirishi mumkin. Iqtisodiyot – jamiyatning odamlar ruhiyatini va mafkurasini belgilaydigan jamiyat omili. Inson jamiyatsiz yashashi mumkin emas va ijtimoiy muammolarni asosiy yechish yo'li – odamlar orasidagi munosabatlarni takomillashtirish.

Jamiyatda ikkita asosiy sinf mavjud – kapital egalari (burjuaziya va yollangan) ishchilar (proletariat). Qiziqishlari har xil bo'lganligi uchun ular iqtisodiy tizimning parchalanib ketishiga sababchi bo'ladi. Ijtimoiy ongning asosini, olimning fikri bo'yicha, mafkura tashkil etadi. Mafkura har xil ijtimoiy va iqtisodiy sinflarning qiziqishlarini aks ettiradi.

K.Marks ob'ektiv qonunlarning fenomenini mutlaqlashtirgan, lekin insonning fenomenini yetarli darajada baholamagan. K.Marksning iqtisodiy ob'ektivizmini Z.Freydning ijtimoiy-ruhiy sub'ektivizmi bilan birlashtirsa, to'g'ri ijtimoiy-iqtisodiy nazariya kelib chiqadi («freydo-marksizm» g'oyasi).

Per Jozef Prudon (1890-1865y.) – fransuz iqtisodchisi va sotsiologi, K.Marks davridagi antimarksizmning yaqqol namoyondasi. U.Godvinning anarxizm g'oyalarini ilmiy nazariya darajasigacha rivojlantirdi. Prudonning fikricha, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning sub'ektlari qanchalik erkinroq bo'lsa, shunchalik ijtimoiy-iqtisodiy ehtimolliroq bo'ladi. Ziddiyatlarning manbaini, u xususiy mulkchilikda, odamlar iqtisodiy faoliyatining erkinligida emas, balki davlatning tugashida deb bilar edi.

Olim mayda xususiy mulkchilikni yirigiga qaraganda afzal ko'rar edi. Uning fikricha, mayda xususiy mulkchilik iqtisodiy tarafdin samaraliroq va jamiyatdagi boylikning ijtimoiy muammosini yaxshiroq yechadi. Mayda ishlab chiqaruvchilar (tadbirkorlar) erkinroq, shuning uchun ularda nizo uchun sabablar ham bo'ladi, deb hisoblar edi.

Prudon fikricha, mayda burjuaziya tuzumi mehnat prinsipiga, ya'ni odamlarning daromadlari faqat mehnatiga asosan bo'lishi lozim.

Iqtisodiy-sotsiologik nuqtai nazardan Prudonning «yaxshi va yomon taraflar» reformistik nazariyasi juda qiziqarli. Prudon tanqidiy iqtisodchi va sotsiolog hamda ijtimoiy reformizmning tarafdori edi.

Emil Dyurkgeym (1858-1917y) – fransuz sotsiologi, mehnat taqsimoti sotsiologik nazariyasining muallifi. U tomonidan jamiyatning ijtimoiy-kasbiy tuzilishi, ijtimoiy differentsiatsiya va mehnat taqsimoti orasidagi nisbati, ijtimoiy differentsiatsiyaning asosiy mexanizmlari ishlab chiqilgan.

Xo'jalikning va ishlab chiqarish rivojining muhim sharti – inson taraqqiyoti, uning madaniyati va bilimlari oshirilishi. Tarbiyasiz ijtimoiy-iqtisodiy jarayonning rivoji bo'lishi mumkin emas. A. Dyurkgeym odam qobiliyatiga, ehtiyojiga, mehnat munosibligiga alohida ahamiyat bergan. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda u asosiy rolni xususiy mulkchilik, raqobat, erkin tadbirkorlikka emas, balki odamlarning birdamligiga, uyushqoqligiga, jipslashganligiga, ijtimoiy munosabatlarning madaniyatiga, mikro - va makrodarajalardagi mehnatning ijtimoiy tashkil etilishiga qaratgan.

Torsteyn Veblen (1857-1929y) – amerikalik iqtisodchi va sotsiolog. U ta'kidlashicha iqtisodiyotning ijtimoiy-madaniy omillarini birinchi kuzatuvchiga ishlab chiqarish taraqqiyotining asosiy ziddiyati odamlarning ruhiyati va madaniyatini bugungi kunga javob beradigan texnikaning yangi shakllaridan orqada qolishi hisoblanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimda ikkita asosiy ijtimoiy rypyh bor: sanoatchilar va biznesmenlar. Biznesmenlar – bu, ortiqcha odamlar va iqtisodiyotdagi butun hokimlikni sanoatchilarga, ishlab chiqarish tashkilotchilariga berish kerak, degan g'oyani ilgari suradi. Torsteyn Veblen birinchi bo'lib tadbirkorning batafsil ijtimoiy shaklini ishlab chiqqan. Olimning ijtimoiy-iqtisodiy nazariyasining xususiyati – ijtimoiy-iqtisodiy institutlarning tahlili, institutsionalizm usuli va g'oyasining tashviqotchiligida. U «Iqtisodiy sotsiologiya» fanini iqtisodiyotdagi xulq-atvor, ong, insoniy munosabatlarning da'vati to'g'risidagi fan deb hisoblagan.

Djon R.Kommons (1862-1945y) — amerikalik iqtisodchi va sotsiolog, institutsionalizm tarafdori. O'z sotsiologik tahlilini u «dav'at», «xulq-atvor», «munosabat», «ong» tushunchalarida tahlil qilgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy dalillarni Kommons uchta tekislikda o'rganishni tavsiya etgan: tadbirkorlik bitimi (bozor) - ma'muriyatchilik - taqsimot munosabatlari. Bu esa, «Iqtisodiy sotsiologiya»ning kelgusi rivoji uchun metodologik jadval bo'lib qoldi.

Kommons ta'limotining xususiyati – inson va munosabatlarning guruhiy tahliliga asoslanganida. U iqtisodiy xulq-atvorning aniq ijtimoiy prinsiplarini ifodalab bergan, ya'ni umumiy ommabop tushunchalardan aniq tushunchalarga o'tgan. Shuningdek, olimning AQSh ishchi sinfining tarixi, sanoat jamiyati bo'yicha fundamental asarlari bor.

Georg Zimmel (1858-1918y) – nemis faylasufi, iqtisodchi, sotsiolog, rasmiy ravishda «Iqtisodiy sotsiologiya» fani bo'yicha klassik deb hisoblanadi.

G.Zimmel iqtisodiy sotsiolog sifatida ishchi kuchi, aqliy va jismoniy mehnat orasidagi farqlar, iqtisodiy hayotda ijtimoiy guruh muammolarini o'rgangan. U ayrim nazariyalarga qarshi bo'lib, murakkab mehnatni jismoniy mehnatga qaraganda yuqoriroq baholagan. U bu g'oyani hap tomonlama asoslab, jamiyatdagi ishchilar sinfi va boshqa sinflar orasidagi munosabatlarning yangi nazariyasini yaratdi.

G.Zimmelning asosiy asari – «Pul psixologiyasi» («Pul falsafasi») asarida inson va jamiyatning hayotida pul ahamiyatining chuqur ijtimoiy-psixologik tahlili, pulning shaxsga va insoniy munosabatlarga, ijtimoiy tartibga va madaniyatga bo'lgan ta'siri o'rganib chiqilgan.

Verner Zombart (1863-1941y) – nemis iqtisodchisi va sotsiologi, iqtisodiy fanda «tashkillangan kapitalizm» nazariyotchisi sifatida mashhur. V.Zombart iqtisodiy xulq-atvor psixologiyasini, jamiyatdagi asosiy sifatlarning hayot tarzini chuqur o'rgangan. Ayniqsa, «Iqtisodiy sotsiologiya» fani uchun uning iqtisodiyot va sotsiologiya orasidagi munosabatlar muammosini yechish yo'nalishlari muhimdir.

Maks Veber (1864-1920y) – nemis sotsiologi, XIX acp sotsiologiyasining obro'li shaxslaridan biri (K.Marks bilan bir qatorda). Uning ilmiy ijodida ijtimoiy tashkilotlar nazariyasi alohida o'rin olgan. Olim tashkilotlarning ratsional turini

asoslab bergan, guruhlar va individlar faoliyatida va munosabatlarida rag'bat va nazorat mexanizmlarini ko'rsatgan. Bu g'oya amaliy sotsiologiyaning kelgusi rivojida muhim metodologik asos bo'ldi.

M.Veber xo'jalik hayoti tahlilini «Sotsiologiya» fanining asosiy sharti deb hisoblar edi (eng yirik asari – «Xo'jalik va jamiyat»).

Olimning iqtisodiy-sotsiologik nazariyasining xususiyati – ijtimoiy, madaniy omillarning ahamiyatini tan olish. U kapitalizm rivojida xristianlikning ahamiyatini va uning ta'sirida insonning ishchi, mulkdor sifatida rejali bo'lish, tejab xarj qilish, mehnatsevarlik, halollik sifatlarining shakllanishini targ'ib qilgan. M.Veberning muhim yutuqlaridan biri - iqtisodiyot nuqtai nazaridan ijtimoiy nizolarning tahlil qilganligi hisoblanadi. U iqtisodiy xulq-atvorga ijtimoiy xulq-atvorning ratsional turi sifatida qaragan. Olim sanoatning yirik empirik tadqiqotlarini o'tkazgan va bunday tadqiqotlarning metodikasi rivojiga o'z hissasini qo'shgan.

Moris Xalbvaks (1877-1945y). Sotsiologiyaning ko'p amali va nazariy muammolari ustida ishlagan, industriya jarayonini chuqur o'rgangan. U faol amaliyotchi va empirik sotsiologik tadqiqotlarning targ'ibotchisi sifatida mashhur. Uning ilmiy ijodining asosiy yutug'i – ijtimoiy-iqtisodiy guruhlarning, sinflarning, daromadlarning va mulkiy munosabatlarning tahlili hisoblanadi.

Elton Meyo (1880-1949y), Yozef A.Shumpeter (1883-1950y), Jorj Fridman (1902-1977y), Piter Draker (1909 yilda tug'ilgan) ilmiy ijodi XX asrning birinchi yarmiga daxldor. Bu olimlar amaliy mehnat sotsiologiyasini va mehnat munosabatlarini o'rganishga o'z hissalarini qo'shishgan. Amaliy sotsiologiyaning ommabopligi uning nazariy-iqtisodiy rivojini istisno qilmaydi. XX asrning o'rtalarida «frankfurt maktabi» paydo bo'ldi. Uning namoyondalari - Maks Xorkxaymer (1895-1973y), Gerbert Markuze (1898-1979y), Erix Fromm (1900-1980y). Ular fanning klassik davridagi ko'p ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga «qaytdilar», lekin ularning tahlilida zamonaviy yondashishlar ko'rinadi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin «Iqtisodiy sotsiologiya» fani sobiq sovet davlatida ham faol rivojlanadi. Olimlar ijtimoiy-iqtisodiy hayotning xususiy jihatlari bo'yicha juda og'ir sharoitlarda ko'p qiziqarli tadqiqotlar o'tkazishdi. Qiyinchilik-

ta'lim tizimida tegishli fanlarning yo'qligidan, har bir ijtimoiy ma'lumotning sobiq sovet davrida siyosiy yo'naltirilganligi, ifodalanganligidan kelib chiqqan. Bu esa, o'z navbatida, «Sotsiologiya» fani o'z rivojida «tezligini yo'qotishiga», fundamental nazariy dasturlar va asarlarning yetishmasligiga, mavjudlarining esa bugungi talablarga javob bermasligiga olib keldi.

«Sotsiologiya» fanining rehabilitatsiyasi, rivojlanishi shuni ko'rsatadiki, jamiyat oldinmi, baribir, lekin o'z-o'zini chuqur bilish bilan shug'ullana boshlaydi, chunki usiz fan yashay olmaydi, shuningdek, o'zining ichki va tashqi yo'nalishlarida ma'lum bir yutuqlarga ham erisholmaydi.

«Iqtisodiy sotsiologiya» – iqtisodiyotning ijtimoiy jihatlarini o'rganuvchi fan. Uning aniq predmetini quyidagilar belgilaydi:

- jamiyat va ijtimoiy hayotning iqtisodiy va ijtimoiy hodisalari;
- iqtisodiy va ijtimoiy holatlarning to'g'ri kelishi;
- ijtimoiy va iqtisodiy holatlar orasidagi ziddiyatli qarama- qarshiliklar;
- iqtisodiy omillarning ijtimoiy holatlarga ta'siri;
- ijtimoiy omillarning iqtisodiy holatlarga ta'siri.

Sotsiologiya inson sotsiumini «hamma yerda va har qaerda» o'rganadi: oila va turmushda, ekologiya va muloqotda, davlat va huquqda, ta'lim, madaniyat va tarbiyada. Odam iqtisodiy munosabatlarga kirsam, iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullansa, iqtisodiy muammolarni o'zida sezsa yoki biron bir iqtisodiy holatga kirib qolsa, u holda sotsiologiya ham uning orqasidan iqtisodiy muhitga kirib boradi.

Iqtisodiy sotsiologiyani predmeti – bu iqtisodiy munosabatlarni boshqarishning ijtimoiy mexanizmi bo'lib, bunda moddiy boyliklar va xizmatlarni ishlab chiqarish, foydalanish, taqsimlash, ayirboshlash borasida ijtimoiy sub'ektlar o'zaro harakatining barqaror tuzilishi hamda ushbu sub'ektlar iqtisodiy harakatining turlari tushuniladi. «Inson iqtisodda» tushunchasi ancha keng tasavvur tug'diradi, har xil variantdagi ijtimoiy va iqtisodiy holatlar nisbatini aks ettiradi. Iqtisod inson uchun ishlaydi va rivojlanadi. Ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lmagan iqtisodiy maqsadlar mavjud emas.

Iqtisod shu ehtiyojlarni qondirish nuqtai nazardan baholanadi. Shuningdek, inson o'zi uchun o'z kuchi bilan iqtisodiyotni bunyod etadi. Iqtisodiyotga madaniyat, ruhiyat va insonning kayfiyati ham ta'sir etishi mumkin. Ular uning holatini, turini va ayrim holda aniq o'rnini belgilaydi. Iqtisodiyotda bilim va tajriba kabi dunyoqarash ham muhimdir. Shuni ta'kidlash kerakki, iqtisodiyot ham insonga ta'sir o'tkazish qobiliyatiga ega. Iqtisodiyot o'z ta'siri bilan inson madaniyati, ruhiyati va kayfiyatini ham belgilaydi. Iqtisodiyotning to'g'ridan-to'g'ri ta'sirini individlar, guruhlar va butun jamiyatning hayot tarzida ko'rish mumkin. Iqtisodiyot – odamlarning ma'naviy tinchligi yoki noxushligini belgilab beradigan omil. Shunday holatlar bo'ladiki, boshqaruvchilar birinchi navbatda inson to'g'risida o'ylab va unga bor e'tiborini qaratib, atayin yoki tasodifan muhim iqtisodiy natijalarga erishadilar. Ikkinchi holatda esa boshqaruvchilar iqtisodni birlamchi narsa sifatida ko'rib, o'z e'tiborini iqtisodiy vazifalarning yechimiga qaratib, shu jarayonda muammolarni hal qiladi, insonning o'ziga ham yordam beradi. Uchinchi holatda esa birinchi, ikkinchi prinsiplar ishlamaydi, iqtisodiy maqsadlar insonga ziyon keltiradi. Insonga yo'nalish bilan iqtisodiyotga yo'nalish orasida kelishuv yo'q, ularni bir-biriga qo'shish mumkin emas, ulardan birortasini tanlash esa fan va har kungi hayot uchun muammodir.

Iqtisodiy sotsiologiyaning ob'ekti – bu jamiyat hayotining ikkita asosiy sohasi, ya'ni iqtisodiy va ijtimoiy sohasi bo'lib, mos ravishda ikkiyoqlama jarayonlarning – iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning o'zaro harakatidir. Ijtimoiy soha deganda, jamiyatda turli xil ijtimoiy statusga va turli hayotiy qadriyatga ega bo'lgan hamda turli ijtimoiy-iqtisodiy ahvoldagi guruhlarining munosabatlari sohasini tushunamiz. Iqtisodiyot odamlarni yakka va guruhiy aloqalarga majbur qiladi va ular o'rtasida munosabatlarning o'ziga xos turlarini vujudga keltiradi.

2-MAVZU. IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISH MODELLARI

Reja:

- 1. Iqtisodiy taraqqiyot modeli tushunchasi**
- 2. An'anaviy ijtimoiy-ijtisidiy tizimlari**
- 3. "Ijtimoiy bozor iqtisodiyoti" nazariyasi**
- 4. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy modellari.**

Sotsial iqtisodiyotni shakllanishi va rivojlanishi jarayonlari turli mamlakatlardagi sotsial-iqtisodiy munosabatlar tizimi sifatida tarixiy, geosiyosiy, milliy, iqtisodiy, siyosiy va boshqa xususiyatlari ega. Lekin barcha modellar asosida neoliberalizm konsepsiyasi yotadi. Neoliberalizm konsepsiyasi asosida esa, xilma-xil ehtiyojlarga ega bo'lgan inson haqida g'amxo'rlik qilish g'oyasi turadi. Jamiyatning har bir a'zosi avvalo daxl qilmaydigan, ayniqsa, insoniy fazilatga, shaxsiy rivojlanish erkinligiga kabi huquqlarga ega. Jamiyatning barcha a'zolari belgilangan huquqiy me'yorlar va moddiy chegaralar miqyosida shaxsiy farovonligini anglash va amalga oshirish uchun teng imkoniyatlarga ega.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish modellarinu ishlab chiqishga dastlab 1971 yilda Amerikalik tadqiqotchi D.T. Forrester urinib ko'rdi. U o'zining «Dunyo dinamikasi» kitobida iqtisodiy taraqqiyot modelini taklif etdi. Ushbu model faqat ikkita parametrga ega edi. Bu parametrlari axoli soni hamda muhitning ifloslanishi. Model bu ikki parametrning o'zaro bogliqligini darajasini va iqtisodiy rivojlanish tempini baholashga imkon beradi. Forrester ta'kidlaganidek uning kitobida sof metodik masala qaralgan bo'lib, bu model o'quv harakteriga ega. Shunga qaramasdan Ushbu model birinchi marta ishlab chiqarish ijtimoiy va ekalogik jarayonlarni birlashtirish imkoniyatini namoyish etdi. «Dunyo dinamikasi» kitobidan bir yil keyin D.Midoo'z rahbarligidagi olimlar guruhi tomonidan «O'sish chegaralari» nomli kitobi nashr etildi. Forrestering kitobini faqat tor doiradagi mutaxassizlar payqagan bulsa, Medoo'zning ishlarini dunyoning turli tillarida katta suratlarda Chop etildi. Medoo'zning «Tinchlik-3» deb nomlangan modeli nochiziqli differensial tenglamalar sistemasidan iborat bo'lib axoli soni, ularning qishloq xo'jaligi, qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslar, muxitning ifloslanishi kabi parametrlarni o'zaro bog'laydi. Mualliflar

o'z oldilariga oldindan aniq bashorat qilish masalasini maqsad qilib qo'ydi. Ularning ishi dunyo adabiyotida keng muhokama etildi. Dunyoda ikki turli alternativ variant taklif etildi, tanqidiy munosabatlar ham bildirildi.

Iqtisodiy taraqqiyot modeli (frans. modele — o'lchov, namuna) — mamlakat iqtisodiyotini tashkil etish va rivojlantirishning strategiyasi, maqsadlari, umumiy tamoyillari ifodalangan nazariy qarashlar majmui. Iqtisodiy taraqqiyot modeli tushunchasi 20-asrning 50-y.larida paydo bo'ldi. Bu davrga kelib ko'pchilik sobiq mustamlaka mamlakatlar o'z mustaqilligiga erishib, milliy davlat qurish yo'liga o'tgan edilar. Bu vaqtda asosiy 3 yirik taraqqiyot yo'li bo'lishi mumkinligi haqidagi qarashlar bor edi [(kapitalistik, so-sialistik va sotsialistik yo'nalish (oriyentatsiya)]. 20-asr oxirlariga kelib biron-bir mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotini qat'iy qabul qilingan qoidalar doirasi bilan cheklab turish mumkin emasligi, taraqqiyot yo'llari (modellar) ancha keng ko'lam va maq-sadga egaligi, ulardan birini tanlashda har bir mamlakat o'z ichki shartsharoitlaridan kelib chiqmog'i zarurligi ma'lum bo'ldi. Iqtisodiyot nazariyasida ayrim olimlar Iqtisodiy taraqqiyot modeli davlat tuzumi desa, boshqalar ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya, uchinchilari esa ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning aniq belgilangan yo'li deb hisoblaydi. Iqtisodiy taraqqiyot modeli iqtisodiy munosabatlarning keng miqyosli tizimi, huquqiy, ma'-muriy hamda xo'jalik mexanizmlari orqali boshqariladi. Bunday munosabatlarning sub'yekti mulk egalari, xo'jalik faoliyati ishtirokchilari, uyushmalar, davlat va xususiy sektor, mamlakat doirasidagi mintaqa va tarmoqlar hisoblanadi.

Iqtisodiy taraqqiyot modeli global va milliy harakterda bo'ladi. Hoz. vaqtda taraqqiyotning bir qator tipik global modellari shakllangan. Ular orasida Osiyo, Yevropa, Lotin Amerikasi, Osiyo-Tinch okeani, Afrika va postsovet iqtisodiy taraqqiyot modellarini ko'rsatish mumkin. Ular ichki taraqqiyot omillari, shartsharoitlari, i.ch. tuzilmasi va b. jihatlari bilan bir-birlaridan tubdan farqlanadi. Misol uchun osiyocha taraqqiyot modeli jamoaning kuchli pozitsiyasi va diniy omilga asoslangan bo'lib, bu modelda undiruvchi sanoat va q.x. asosiy o'rinda tursa, yevropacha modelda iqtisodiy taraqqiyotning ijtimoiy yo'naltirilganligi, xususiy tashabbusning yuqori darajada rivojlanganligi, biznesni qo'llab-quvvatlash va soliq

undirishning sharoitiga moslanuvchan tizimi, jamiyatning texnokratik yoʻnalishi, yalpi ichki mahsulotda xizmat koʻrsatish sohasining yuqori hissasi koʻzga tashlanadi. Lotin Amerikasi modeli xom ashyo tamoyiliga qurilgan boʻlib, undiruvchi sanoat tarmoklarining rivojlanganligi, mehnat resurslarining or-tiqchaligi, xufyona narkokapitalning yuqori hissasi, eksportning past, tovar va xizmatlar importining esa yuqori darajasi, iqtisodiyotda mayda tovar i.ch.ning sezilarli darajasi bilan harakterlanadi. 70—80-y.larda shakllangan Osiyo-Tinch okeani modelining tipik xususiyati — yuqori tex-nologiyaga egaligi, tabiat va inson resurslaridan oqilona foydalanish, i.ch. ilmiy bazasining rivojlanganligidir. Afrika I.t.m. tipik xom ashyo yoʻnalishi, iqtisodiyotda past unumdorlik darajasi, mehnat resurslarining or-tiqchaligi, aholi turmushining past darajasi, infratuzilmaning rivojlanmaganligi, urugʻchilik, qabilalar oʻrtasidagi urushlar, ijtimoiy-siyosiy beqarorlik bilan tavsiflanadi.

Postsovet iqtisodiy taraqqiyot modeli MDH mamlakatlariga xos boʻlib, ularni i.ch. texnologiyasining umumiy xususiyati, yagona standartlar, iqtisodiyotni isloh qilishning umumiy vazifalari birlashtiradi. Sobiq Ittifoq respubli-kalarining 70 yildan ortiq birga boʻlishi iqtisodiy munosabatlarning yaqinlashuviga oʻz taʼsirini oʻtkazmasdan qolmagan. Oʻtgan asrning 90-y.lari boshida va hatto uning oʻrtalariga kelib ham bu mamlakatlar tashki savdo oborotining yarmidan koʻprogʻi MDHga toʻgʻri kelar edi. Ammo keyinchalik bu tendensiya milliy taraqqiyot modellarida yetakchi oʻrinni egallay olmadi. Oʻzbekistonning tashqi iqtisodiy fa-oliyatida sanoati rivojlangan mamlakatlar birinchi darajaga koʻtarildi.

90-y.ning boshlarida Oʻzbekistonning oldida bir qator strategik rivojlanish yoʻllari paydo boʻlgan edi. Ularni 4 yoʻnalish — xom ashyo, agrar, industrial, xizmat koʻrsatish sohasini rivojlantirish boʻyicha guruhlash mumkin. Ulardan har biri respublika uchun real Iqtisodiy taraqqiyot modeli boʻlishi mumkin edi. Ammo xom ashyo yoʻlini tanlash tabiiy boyliklarni yanada talon-taroj qili-nishi, aholini ish bilan taʼminlash muammosi sanoatning undiruvchi tarmoqlariga zoʻr berishga olib kelardi. Ittifoq ixtisoslashuvi bu yoʻnalishni keltirib chikargan edi.

Har bir iqtisodiy tizim iqtisodiy tashkil etishning o'ziga xos milliy modellari bilan ajralib turadi, chunki mamlakatlar tarixining o'ziga xosligi, iqtisodiy rivojlanish darajasi, ijtimoiy va milliy sharoitlari bilan ajralib turadi. An'anaviy iqtisodiyot Resurslardan foydalanish amaliyoti an'analar va urf-odatlar bilan belgilanadigan iqtisodiyoti.

An'anaviy iqtisodiyotga ega bo'lgan mamlakatlar ko'plab tuzilmalar bilan ajralib turadi, ya'ni. asoslangan turli xil boshqaruv shakllarining mavjudligi *mulkchilikning turli shakllari*: hayotiy kommunal xo'jalik kommunal mulk shakliga, dehqonlar va hunarmandlarning mayda ishlab chiqarishi kichik xususiy mulkka asoslangan. Bu shuni anglatadiki, birinchi navbatda, tuzilmalar mulk shakllari bilan farq qiladi.

Hayot yo'llari ham turlicha *iqtisodiy qarorlar qanday qabul qilinadi*. Tabiiy-jamoat tuzilishi doirasida qarorlar oqsoqollar kengashi yoki klan boshlig'i tomonidan qabul qilinadi. Dehqonlar va hunarmandlar bunday qarorlarni mustaqil ravishda qabul qilishadi. An'anaviy iqtisodiyotga ega bo'lgan mamlakatlarda davlat iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda muhim rol o'ynaydi.

Turmush tarzi o'rtasidagi farqlarning yana bir guruhi bog'liqdir *imtiyozlar bilan* uy ishlariga.

Tabiiy-kommunal tuzilishda mehnatni rag'batlantirish boshlang'ich hayotiy ehtiyojlarni qondirish zarurati hisoblanadi. Dehqonlar va hunarmandlarning mayda ishlab chiqarishi nafaqat ehtiyojlarni qondirishga, balki foyda olishga ham yo'naltirilgan.

An'anaviy iqtisodiyot ibtidoiy texnologiyalarga asoslanadi, chunki yangi ma'lumotlardan foydalanish jamiyatda shakllangan an'analar bilan cheklanadi.

Rejalashtirilgan iqtisodiyot Moddiy resurslar asosan davlat mulki bo'lgan va iqtisodiy faoliyat yo'nalishi va muvofiqlashtirilishi markaziy rejalashtirish, boshqarish va nazorat qilish orqali amalga oshiriladigan iqtisodiyotmi.

Rejali iqtisodiyotda asosiy iqtisodiy qarorlar markazlashgan holda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish rejalari shaklida qabul qilinadi. Rejalarni amalga oshirish orqali iqtisodiy faoliyat muvozanatiga erishiladi.

Rejalashtirilgan iqtisodiyotning ikki turi mavjud: demokratik rejali iqtisodiyot va buyruqbozlik rejali iqtisodiyot.

Demokratik rejali iqtisodiyot iqtisodiy resurslarga davlat va xususiy mulkchilikni nazarda tutadi, ammo jamoat mulki ustun shakl bo'lib qolmoqda. Rejalashtirish umumiy, batafsil emas. Rejalarni amalga oshirish faqat davlat korxonalarini uchun majburiydir. Iqtisodiyotning qolgan qismi uchun rejalar maslahat xarakteriga ega.

Buyruq rejali iqtisodiyot sobiq SSSR uchun, shuningdek Sharqiy Evropa va Osiyodagi qator mamlakatlar uchun xos bo'lgan yanada qat'iy modelni ifodalaydi. U iqtisodiy resurslarga davlat mulkchiligiga asoslangan. Xususiy mulk deyarli butunlay chiqarib tashlangan. Rejalashtirish iqtisodiy faoliyatning barcha sohalarini qamrab oladi va rejani amalga oshirish hamma uchun majburiydir.

Rejali iqtisodiyotda barcha korxonalar yagona markazdan boshqariladi. Shuning uchun to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqaruvchilar iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda cheklangan. Ularda xom ashyo, uskunalarni etkazib beruvchilarni mustaqil ravishda tanlash, shuningdek mahsulot sotish imkoniyati yo'q. O'z navbatida, iste'molchilar taklif etilayotgan mahsulotlarni tanlashda cheklangan. Natijada raqobat yo'qligi, mahsulot sifati, mehnat unumdorligi o'sishining pasayishi va yangiliklarni joriy etish. Sobiq sotsialistik mamlakatlarda ma'muriy usullarning ustunligi tovar va xizmatlarning doimiy tanqisligiga olib keldi, bu esa venger iqtisodchisi J.Kornayga bunday iqtisodiyotni "tanqislik iqtisodiyoti" deb atashga imkon berdi. Bozor iqtisodiyoti Bu tovar-pul munosabatlariga, xususiy mulkning hukmronligiga va ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasida erkin raqobatga asoslangan iqtisodiyotdir.

Hozirgi vaqtda bozor iqtisodiyoti iqtisodiy tizimlarning asosiy turlaridan biri hisoblanadi. Asosiy iqtisodiy qarorlar ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar tomonidan mustaqil ravishda qabul qilinadi. Birinchisi, o'zlarining xavf-xatarlari va xavf-xatarlari bilan, qanday texnikani va kim uchun qanday mahsulotlarni, qancha miqdorda ishlab chiqarish to'g'risida qaror qabul qilishadi.

Ikkinchisi qaysi mahsulotni va qaysi ishlab chiqaruvchilardan sotib olishni o'zlari tanlashadi. Tanlov narx, sifat va boshqalar kabi omillar ta'siri ostida amalga oshiriladi.

Iqtisodiyot balansiga bozor mexanizmi orqali erishiladi. Uning asosiy elementlari talab va taklifdir. Ularning muvofiqligini hisobga olgan holda tovarlarning narxi shakllantiriladi. Narx darajasi ularning ishlab chiqarish hajmini oshirish yoki kamaytirish uchun signaldir.

Bozor iqtisodiyoti 18-asrda shakllandi. va ichki va tashqi omillar ta'siri ostida o'zgarishga va o'zgarishga moyil bo'lgan eng moslashuvchan iqtisodiy tizimdir. Bozor iqtisodiyotining boshlang'ich shakli bu klassik kapitalizmdir. Bozor iqtisodiyotining ushbu turi rivojlangan mamlakatlarda 17-asrdan 20-asrning birinchi o'n yilligiga qadar bo'lgan. Klassik kapitalizm quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- 1) iqtisodiy resurslarga xususiy mulkchilik mavjudligi;
- 2) erkin raqobat, bu bozorga to'siqsiz kirish va kapitalning iqtisodiyotning bir tarmog'idan ikkinchisiga o'tishini ta'minlaydi;
- 3) o'zlari qaror qiladigan ko'plab mustaqil ishlab chiqaruvchilarning mavjudligi: *kim uchun va kabi* mahsulot;
- 4) qaysi mahsulotlarni va qaysi ishlab chiqaruvchilardan sotib olish to'g'risida mustaqil qaror qabul qiladigan ko'plab mustaqil iste'molchilarning mavjudligi;
- 5) bozorning barcha ishtirokchilarining shaxsiy erkinligi, bu tadbirkorga biznes doirasini aniqlashga, ishchining esa mehnat bozorida erkin harakatlanishiga imkon beradi;
- 6) talab va taklif ta'sirida narxlarni belgilashning o'z-o'zidan paydo bo'lishi;
- 7) tadbirkorlarni daromadlarni ko'paytirishga yo'naltirish, ularni resurslarni tejashga, yashashga va moddiy mehnatga tejamkor munosabatda bo'lishga majbur qilish.

Klassik kapitalizm o'z-o'zidan rivojlanib, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishni ta'minlamadi.

Biroq, XX asrning boshlarida. uning iqtisodiy mexanizmi endi yangi ehtiyojlarga mos kelmadi. Shuning uchun aksariyat rivojlangan mamlakatlarda u asta-sekin aralash iqtisodiyotga aylandi.

Ijtimoiy yo'naltirilgan aralash iqtisodiyot

Ijtimoiy yo'naltirilgan aralash iqtisodiyot iqtisodiy nazariyani o'rganish ob'ekti ekanligi yuqorida ko'rsatilgan edi. Shuning uchun uning tahlili alohida e'tiborga loyiqdir. Ijtimoiy yo'naltirilgan aralash iqtisodiyot ikkita tamoyilni o'z ichiga oladi: "ijtimoiylik" va "aralash". Ular zudlik bilan shakllanmagan (bitta tizimga birlashish u yoqda tursin) va qandaydir tarzda ham sotsialistik, ham kapitalistik iqtisodiy tizim yutuqlari konglomeratini ifodalaydi.

Aralash iqtisodiyot - bu bozor mexanizmi va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish asosida ishlaydigan iqtisodiyot. Davlat rolidagi bunday o'zgarishlar, avvalambor, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish zarurati, ilmiy-texnik taraqqiyot tufayli yuzaga keladi.

Iqtisodchilar o'rtasida "aralash iqtisodiyot" tushunchasini belgilashda yakdil fikr mavjud emas. Ushbu iqtisodiyotda chalkash bo'lgan narsalarga qarashlar bir xil emas. Shunday qilib, Klez Eklund o'zining mashhur "Effektiv iqtisodiyot. Shvetsiya modeli" kitobida aralash iqtisodiyot "rejali va bozor iqtisodiyotining xususiyatlariga ega bo'lgan" iqtisodiyotni yozadi. Bu erda ikkita printsip mavjud: "reja" va "bozor". S. Fischer, R. Dornbush, R. Shmalenzi ta'kidladilar: "Barcha zamonaviy iqtisodiyotlar aralashgan - ular ikkita haddan tashqari oraliqda: sof buyruqbozlik va sof bozor tizimlari ... Nizo aynan davlat va bozor o'ynashi kerak bo'lgan rol haqida kelib chiqadi. iqtisodiyotda "mavzusida. Ushbu ta'rif eng tipikdir. U ikkita elementni - "bozor" va "davlat" ni qarama-qarshi qiladi. O. Yu. Mamedov bu nuqtai nazarga qarshi. Uning fikriga ko'ra, "bozor" va "davlat" mantiqan qarama-qarshi bo'lmagan elementlardir: "bozor" ga faqat "bozor bo'lmaganlar" qarshi chiqishlari mumkin, ya'ni. "bozor" ishlab chiqarishni tashkil etish - "bozor" va "davlat" (jamoat) - "nodavlat" (xususiy).

Aralash iqtisodiyotning yuqoridagi ta'riflaridan birini shubhasiz deb hisoblash va boshqalarni kamsitish adolatsizlik bo'ladi. Ularning har biri o'zining ko'p

qirralaridan birini belgilaydi va unga e'tibor qaratadi. To'liq rasm uning jihatlarining umumiylikini ko'rib chiqishda paydo bo'ladi: iqtisodiyotning "bozor" va "bozor bo'lmagan" sohalarini o'rganishda, "bozorning ko'rinmas qo'li" va "davlatning tartibga soluvchi qo'li" o'rtasidagi munosabatni aniqlashtirishda, "reja" va "bozor" dan foydalanish imkoniyatlarini o'rganishda. Shunday qilib, mikro darajada, *uyda rejalashtirish*. Makroiqtisodiyotda, *davlat tomonidan tartibga solish*.

Mikro darajada rejalashtirish jarayonida ehtiyojlarni to'liq va aniq aniqlashga va kompaniya mahsulotlariga talabni aniqlashga imkon beradigan marketing tadqiqotlariga katta ahamiyat beriladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish talab va taklifni makro darajada moslashtirishga imkon beradi.

Klassik kapitalizmdan farqli o'laroq, aralash iqtisodiyot aksionerlik va boshqa kompaniyalar shaklida jamoaviy xususiy mulkning hukmronligi bilan tavsiflanadi.

"Ijtimoiy bozor iqtisodiyoti" nazariyasining metodologik asoslari 1930-1940 yillarda yaratilgan. homiylik qilingan *tartib nazariyasi*. Ular V. Oyken, F. Boem, V. Repke, A. Ryustov, L. Miksh, A. Myuller-Armak. Frayburg universitetining eng taniqli professori, Frayburg maktabining asoschisi V. Eyken. U "iqtisodiy tartib" tushunchasini ilmiy muomalaga kiritdi va uning ikkita ideal turini belgilab berdi: "markazdan boshqariladigan iqtisodiyot" va "bozor" (ayirboshlash). Oykenning fikriga ko'ra, ular hech qachon o'zlarining sof shaklida mavjud emaslar, faqat ulardan birining ustunligi bilan ma'lum bir "aralashma" shaklida mavjud bo'ladilar. Ushbu "aralashmaning" miqdori sezilarli. Agar bozor turi ustunlik qilsa, u holda bozor sharoitidagi tebranishlar bandlikdagi o'zgarishlarda namoyon bo'ladi. Agar markazlashgan-ma'muriy tur ustunlik qilsa, u holda iqtisodiy vaziyat o'zgarishi iste'molning tebranishlarida namoyon bo'ladi. Bu boshqaruv organlari uy-joy, oziq-ovqat va boshqa iste'mol tovarlarini emas, balki fabrikalar va zavodlar qurilishiga sarmoya kiritishi mumkinligi bilan izohlanadi, bu iste'molni majburan kamaytirishni anglatadi. Eykenning fikriga ko'ra, bozor (birja) iqtisodiyoti markazlashgan iqtisodiyotdan afzalroqdir, chunki ikkinchisi jamiyat a'zolarining ehtiyojlarini bilib ololmaydi. Shuning uchun davlatning iqtisodiyotga aralashuvi haddan tashqari

bo'lmasligi kerak. Biroq, iqtisodiy tartibni o'zi o'rnatib bo'lmaydi, uning yaratilishi davlat aralashuvini talab qiladi.

Tartib nazariyasi "ijtimoiy bozor iqtisodiyoti" tushunchasining kashshofi bo'lib, uning asosiy mualliflaridan biri L. Erxard edi. Erxardning fikriga ko'ra, zamonaviy liberalizm iqtisodiy jarayonlarda davlatning sezilarli rolini tan olmay olmaydi. Erxard bu kontsepsiyani urushdan keyingi Germaniyani iqtisodiy yangilash uchun ishlatgan, o'sha paytda mamlakatda eski totalitar tuzum "markaziy nazorat ostida bo'lgan iqtisodiyot" qulab tushgan va "birja (bozor) iqtisodiyoti" allaqachon anarxiya va "qora bozor" ni keltirib chiqarishga muvaffaq bo'lgan edi.

"Ijtimoiy" atamasi iqtisodiyotning ham iqtisodiy, ham ijtimoiy muammolarni hal qilishga yo'naltirilganligini anglatadi.

Iqtisodiy tizimning har qanday modelining samarali ishlashiga qulay institutsional muhitni yaratish orqali erishiladi, u qoidalar, muassasalar, tashkilotlar to'plami bilan ifodalanadi.

Shunday qilib, ijtimoiy bozor iqtisodiyoti iqtisodiy va ijtimoiy tartibni kuzatmasdan imkonsizdir.

Iqtisodiy buyurtma quyidagilarni o'z ichiga oladi:

mulk huquqini tartibga soluvchi protsedura;

pul va valyuta buyurtmasi;

raqobatbardosh buyurtma;

tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi protsedura.

Shunday qilib, iqtisodiy tartib- Bular iqtisodiyotning tashkiliy tuzilishini tartibga soluvchi qoidalar, shuningdek, iqtisodiyotga ma'lum tashkiliy shakl berish uchun javobgar bo'lgan institutlar to'plamidir.

Ijtimoiy buyurtma fuqarolar va aholining alohida guruhlarining ijtimoiy holatini belgilaydigan institutlar va me'yorlar to'plamidir.

Ijtimoiy buyurtma quyidagilarni o'z ichiga oladi:

ish dunyosidagi tartib;

ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy yordam tizimidagi tartib;

mulk buyurtmasi;

uy-joy buyurtmasi;

ekologik tartib va boshqalar.

Ijtimoiy yo'naltirilgan aralash iqtisodiyot milliy xususiyatlarga qarab turli xil modellar bilan tavsiflanadi, ularning ba'zilari quyida muhokama qilinadi.

O'tish iqtisodiyoti. Iqtisodiyot bir iqtisodiy tizimdan boshqasiga o'tish (transformatsiya) jarayonida bo'ladimi. Bir iqtisodiy tizimdan ikkinchisiga o'tish uzoq vaqt talab etadi (o'nlab asrlardan asrlarga). Hozirgi paytda post-sotsialistik mamlakatlar buyruqbozlikdan bozor iqtisodiyotiga o'tishni boshdan kechirmoqdalar. O'tish davri iqtisodiyoti 20-asrning mahsuloti emas. 17-asr oxiri - 19-asrning birinchi yarmida etakchi mamlakatlar iqtisodiyoti. shuningdek, an'anaviy iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishni belgilab berdi va o'tish davrida edi.

O'tish davridagi iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyati eski tizim va yangi paydo bo'layotgan tizimga xos bo'lgan iqtisodiy munosabatlarning bir vaqtda mavjudligidir. O'tish davri iqtisodiyoti ko'plab tuzilmalar bilan tavsiflanadi.

O'tish davri iqtisodiyoti yangi iqtisodiy tizim yaratilishi bilan kamayib boradigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning keskinlashuvi bilan tavsiflanadi. Bozor konvertatsiyasining davomiyligi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga bog'liq.

Iqtisodiy tizimlar mulkchilikning ma'lum bir shakli doirasida rivojlanadi. Va makroiqtisodiy faoliyatni tartibga solish uslublari asosida shakllangan tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasidagi aloqalar. Uy xo'jaliklari, firmalar va davlat iqtisodiy sub'ekt sifatida harakat qilishi mumkin.

So'nggi ikki yuz yil ichida dunyoda asosan to'rtta global iqtisodiy modellar faoliyat ko'rsatmoqda. Bular hukmron bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan ikkita tizim - sof kapitalizm va zamonaviy kapitalizm va bozor bo'lmagan turdagi ikkita tizim - ma'muriy-buyruqbozlik va an'anaviy. Va allaqachon u yoki bu umumiy iqtisodiy model doirasida alohida mintaqalar va mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishining turli xil modellari ajratilgan. Quyida global iqtisodiyotning umumiy tavsiflari keltirilgan.

An'anaviy tizim

Iqtisodiyotning bu turi rivojlanmagan mamlakatlarda ustunlik qiladi va texnologiyaning past darajadagi rivojlanishini, qo'l mehnati keng tarqalishini va turli xil iqtisodiy shakllarning birgalikdagi hayotida namoyon bo'ladigan ko'p tuzilmali iqtisodiyotni nazarda tutadi. Mahsulotlarni ishlab chiqarish va tarqatishning tabiiy ravishda kommunal shakllari ko'pincha saqlanib qoladi. Iqtisodiyotda ko'plab hunarmandchilik va dehqon xo'jaliklari vakili bo'lgan kichik tovar ishlab chiqarishga katta ahamiyat beriladi.

An'anaviy tizimda chet el kapitali hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shu bilan birga, jamiyatning ijtimoiy tuzilishi butunlay ko'p asrlik asoslar va urf-odatlariga, tabaqaga, tabaqaga bog'liq - bu ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga sezilarli to'sqinlik qiladi.

Ma'muriy buyruqlar tizimi

Ma'muriy-buyruqbozlik tipidagi iqtisodiy modellar sotsialistik lagerning barcha mamlakatlarida (birinchi navbatda SSSRda) va ba'zi Osiyo mamlakatlarida qabul qilingan.

Ushbu turdagi boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlarini quyidagilar deb atash mumkin:

iqtisodiy resurslarga egalik - davlat,

byurokratizatsiya va iqtisodiyotni davlat monopollashtirish,

iqtisodiy faoliyatning asosini iqtisodiyotni markazlashgan rejalashtirish tashkil etadi; ehtiyojlar, talab va taklif umumiy siyosiy mafkura asosida to'g'ridan-to'g'ri iste'molchilar va ishlab chiqaruvchilarning ishtirokisiz markazlashtirilgan rejalashtirish bo'limlari tomonidan aniqlandi.

“Sotsial bozor iqtisodiyoti” Germaniya modeli Yangi iqtisodiyot modellaridan biri Germaniyada amal qilayotgan “Sotsial bozor iqtisodiyoti” hisoblanadi. Sotsial iqtisodiyotning Germaniya modelining ilmiy asosini neoliberalizm g'oyasi tashkil etadi. Bu konsepsiyaning negizini kuchli davlat tomonidan ta'minlanadigan, erkinlik tamoyillariga asoslangan, sotsial yo'naltirilgan iqtisodiyotni shakllantirish vazifasi hisoblanadi. Bu g'oyalar sotsial - bozor xo'jalik konsepsiyasini yaratish asosini tashkil qiladi. Alfred Myuller-Armak, Aleksandr

Ryustov, Vilgelm Ryopke bu konsepsiyaning mualliflari hisoblanadi. Sotsial bozoriy iqtisodiyot konsepsiyasini rivojida va bu konsepsiyaning asosiy g'oyalarini urushdan keyingi G'arbiy Germaniyada hayotga bevosita joriy etishda Lyudvig Erxardning roli va xizmati katta bo'ldi. Sotsial bozoriy xo'jalik konsepsiyasi mualliflari mazkur modelining mazmuniga iqtisodiy erkinlikning lozimligi, davlat tomonidan erkinlikning kafolatlanligi, fuqarolarning sotsial himoyalashni va sotsial adolatni ta'minlovchi kuchli sotsial siyosatni davlat tomonidan amalga oshirish kabi xususiyatlarni singdirgan edilar.

Sotsial iqtisodiyotning Amerika modeli. Sotsial-iqtisodiy rivojlanishining Amerika liberal bozoriy modeli tadbirkorlik faoliyat erkinligini har taraflama rag'batlantirish, resurslarning to'liq bandligini va narxlar barqarorligini ta'minlash tizimi bo'yicha tuzilgan. Bu holat aholining eng faol qismini boyishi uchun sharoit yaratadi. Urushdan keyingi davrlardagi AQShning kuchli iqtisodiy qudrati asosida aholi turmush darajasi va turmush sifatini yuqori ko'rsatkichlarga erishish imkoniyatlari paydo bo'ldi. Iqtisodiy va sotsial hayotning o'zaro aloqalar amerika modeli mehnat unumdorligining yuqori darajasiga va shaxsiy muvaffaqiyatlarga erishishning ommaviy intilishiga asoslangan. "Umumiy tinchlik", "xalq kapitalizm", "xalq farovonligi" nazariyalari amerika turmushini aks ettiradi. Jahon iqtisodiyotiga xos, ko'plab sotsial muammolar AQShda oldinga surilmaydi. Masalan, sotsial guruhlar orasidagi tuliq sotsial tenglikka erishish vazifasi iqtisodiy siyosatda yo'nalish sifatida o'z aksini topmagan. Buning evaziga kam ta'minlangan guruhlar uchun shaxsiy imtiyoz va nafaqa hisobidan ma'qul turmush darajasi ta'minlanadi. Eng samarali bo'lgan bozoriy iqtisodiyot ham sotsial rivojlanishga ayrim xavf tug'diradi, jiddiy sotsial muammolarga olib kelishi mumkin. Ular davlatning faol sotsial siyosati orqali hal etilishi mumkin. Daromadlarni taqsimlash bozor mexanizmi tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantiradi tabiiy qobiyaliyatga ega bo'lgan, oliy ma'lumotli, mehnat malakasiga, to'plangan kapitalga va mulkga ega bo'lgan odamlar yuqori daromadlarga va ta'minlangan hayotga ega. Bundan tashqari, biron - bir sabablarga ko'ra yuqorida aytib o'tilgan tomonlarga ega bo'lmagan odamlar toifasi ham mavjud.

Keksa insonlar, jismoniy va aqliy nuqsonli jamiyat a'zolari, bevalar, ishsizlar, yetim bolalar va boshqalar jamiyat tomonidan yordam va qo'llab-quvvatlanishga muhtojdir.

“Sotsial yo'naltirilgan iqtisodiyotning” Shvetsiya modeli. Sotsial yo'naltirilgan iqtisodiy model shved maktabiga xosdir. Bu konsepsiyaning eng mashhur namoyondalari G. Myurdal, B.Olin, G.Kassel, E. Lindal, E. Lundberg, B. Xansenlar hisoblanadi. Shved maktabi XX asrning 30 yillarida vujudga kelgan. Shu paytda mamlakatning iqtisodchi olimlari “Ulug' depressiya”ning sabablarini va undan chiqib ketish yo'llarini topish bilan shug'ullandilar. Dj. M.Keyns kabi shved maktabining namoyandalari o'sha yillarda sotsial transfertlarni muzlatish va ish haqini qisqartirish siyosatining yaroqsizligi to'g'risidagi fikrni kun tartibiga qo'ydilar. Ular tanglikka qarshi pul siyosatini tartibga solish talabi bilan chiqdilar. Ular tomonidan iqtisodiyotga davlat aralashuvini kengaytirish, aholini sotsial himoyalashni ta'minlash, soliqqa tortishni progressiv usullarini joriy etish modelini yaratgan edilar. Sotsial yo'naltirilgan iqtisodiyot shved modeliga iqtisodiyotni tangliksiz rivojlantirish maqsadida davlat tomonidan tartibga solishni qo'llab-quvvatlash, daromadlarni va mulkni qayta taqsimlash muammosini faol o'rganish, sinfiy birdamlik g'oyasini qo'llash hosdir. Shved maktabining g'oyasi siyosiy harakatlar, ayniqsa, sotsial-demokratlar tomonidan keng ishlatilmoqda.

Xitoy modeli qishloq xo'jaligini isloh qilish bilan bog'liq - "xalq kommunalari" dan oilaviy shartnomalar tizimiga o'tish. Bu jarayon 1984 yil oxiriga qadar yakunlandi. Ularga foydalanish uchun berilgan erlarda 15-20 yilga, ba'zi joylarda esa 30 yilgacha oilaviy dehqon xo'jaliklari tashkil etildi. Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning bir qismi shartnomalar bo'yicha davlatga, bir qismi soliqlar hisobiga, bir qismi mahalliy hokimiyat organlari mablag'lariga topshiriladi, qolgan mahsulotlar o'z ixtiyoriga ko'ra foydalaniladi.

Zamonaviy sharoitda kichik oilaviy dehqon xo'jaliklari yirik fermer xo'jaliklariga birlashtirilmoqda. Bu tanlov tomonidan belgilanadi. Muomala va ishlab chiqarish sohasida kooperatsiyaning turli shakllari mavjud, erlar mehnatni yollash bilan kuchli dehqon xo'jaliklari qo'lida to'plangan.

Agrar islohotdan so'ng 1984 yilda shahar islohoti boshlandi. "Aralash model" joriy etilmoqda. Davlat tomonidan tartibga solish bilan bir qatorda iqtisodiyotni tartibga solishning bozor mexanizmi mavjud. Shu bilan birga, mulkchilikning asosiy shakli eng muhim ishlab chiqarish vositalariga jamoat mulki bo'lib, markazlashtirilgan rejalashtirish makro darajada amalga oshiriladi. Bozorni tartibga solish asosan mikro darajada qo'llaniladi. Davlat, korxonalar va individual ishchi manfaatlarini birlashtirishga alohida e'tibor beriladi. Kollektivlar va jismoniy shaxslarga shartnomada korxonalarini ijaraga berish, shuningdek korxonalar aktsiyalarini erkin sotish amaliyoti mavjud. Bugungi kunda sanoat sektori 56, jamoaviy korxonalar - 36, xususiy sektor esa - 5% ishlab chiqaradi. Yaqinda, sharqshunos olimlar ta'kidlaganidek, Xitoy sanoat ishlab chiqarishi bo'yicha dunyoda eng yuqori o'sishga erishdi.

Yapon modeli iqtisodiyotni yuqori darajada davlat tomonidan tartibga solish va xususiy sektorning faol rivojlanishini, oz miqdordagi davlat tadbirkorligini nazarda tutadi. Davlat o'rta va kichik biznesni rivojlantirishni rag'batlantiradi, bu iqtisodiyotda band bo'lganlarning 80,6 foizini tashkil etadi. Qattiq antitrestlik siyosati olib borilmoqda. Davlat iqtisodiyotga qattiq aralashadi. Uzoq muddatli va o'rta muddatli rejalar ishlab chiqilmoqda. Shu bilan birga, rejalar direktiv xarakterga ega emas, balki tavsiya etuvchi davlat dasturlari hisoblanadi. Davlat ijtimoiy tengsizlikka qarshi kurashmoqda, garchi mulkni tabaqalashtirish uchun hech qanday to'siqlar mavjud emas. Yaponiya modeli uchun asosiy mezon - bu iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari. Shu bilan birga, aholining turmush darajasi nisbatan yuqori. Shunday qilib, erkaklar uchun 75,5 yosh, ayollar uchun esa 81,8 umr ko'rish mumkin. Ish haqi darajasi mehnat unumdorligi o'sishidan orqada qolmoqda. Bu farq tufayli mahsulot tannarxining pasayishiga va uning jahon bozorida raqobatbardoshligining keskin o'sishiga erishiladi. Bunday model faqat milliy o'ziga xoslikni yuqori darajada rivojlanishi, millat manfaatlarini ma'lum bir kishining manfaatlaridan ustunligi, aholining mamlakat ravnaqi yo'lida ma'lum moddiy qurbonliklarga tayyorligi bilan mumkin.

Yaponiya o'zining xom ashyo va energiya manbalariga ega emas, ammo qisqa vaqt ichida u federal mamlakatdan qudratli sanoat qudratiga aylandi. "Yaponiya mo"jizasi" deb nomlangan voqea bo'lib o'tdi, unda Yaponiya 1947 yilgi urushdan so'ng darhol amalga oshirildi (er islohoti. Eng yirik monopoliyalar yo'q qilindi. Erlar kichik dehqonlarga o'tdi, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish samaradorligi oshdi, oziq-ovqat mahsulotlari narxlari pasaydi, raqobat paydo bo'ldi, ortdi xorijiy resurslarning rentabelligi Asosiy tanlov - ilmiy-texnik salohiyatni va bilim talab qiladigan sohalarni rivojlantirish, yuqori texnologiyalarni ishlab chiqarish va eksport qilish, o'z resurslari bo'lmagan taqdirda amalga oshirildi.

Yaponiyada ishlab chiqarishni boshqarish tizimida uchta postulat mavjud:

- 1) xodimlarning umr bo'yi ishlashi;
- 2) korxonada ishlash davriga va yoshiga qarab ish haqi va martaba belgilash;
- 3) tarmoq asosida emas, balki to'g'ridan-to'g'ri firmalar oldida kasaba uyushmalarini yaratish.

Ushbu model darhol ijobiy natijalarni berdi: Yaponiya hozirgi kunda dunyo yalpi ichki mahsulotining 14 foizini va sanoat mahsulotining 12 foizini ishlab chiqaradi. Mamlakatda tashqi qarz yo'q, inflyatsiya va ishsizlik darajasi dunyodagi barcha mamlakatlar orasida eng past ko'rsatkichdir.

Har bir mamlakat o'ziga xos xususiyatlari va imkoniyatlariga ega. Bu davlatning geosiyosiy holatiga, resurs imkoniyatlariga, demografik jarayonlariga, milliy odatlar, an'analariga va boshqa ko'plab sotsial, axloqiy-psixologik xususiyatlariga bog'liq. Iqtisodiy islohotlar strategiyasini, fanimiz nuqtai nazardan, ikkita, o'zaro bog'langan guruhlariga ajratishimiz mumkin: 1.

Iqtisodiy strategiya:

- Mulkni xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish ishlarini oxirigacha yetkazish. Mulkdorlarga mulkni o'tkazishini tezlashtirish, tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash, YaIMni yaratishda nodavlat sektorining ulushini ko'paytirish vazifalar belgilangan.
- Ishlab chiqarishning pasayishini to'xtatish, makroiqtisodiy barqarorlikka, korxonalar, tarmoqlar va davlatning, moliyaviy barqarorligigiga erishish. Iqtisodiy

strategiya mantiqi milliy ishlab chiqarishni tanlamay, iqtisodiyotni rivojlantirmay iqtisodiy mustaqillikni ta'minlab bo'lmaydi, taraqqiy etgan bozorga haqiqatdan o'tib bo'lmaydi, ishonchli sotsial kafolatlarni yaratib bo'lmaydi va aholini munosib turmush darajasini ta'minlash mumkin emas.

- Milliy valyutaning mustahkamligini, barqaror valyutalarga erkin almashuvini ta'minlash. Shu maqsadda pullar qadrsizlanishini pasaytirish, mollar va xizmatlarning milliy ishlab chiqarishini oshirish, ular bilan ichki bozorni to'ldirish.

- Iqtisodiyot tarkibini tubdan o'zgartirish, tayyor maxsulotni ishlab chiqarishga o'tish, tashqi iqtisodiy faoliyatning xom-ashyoviy yo'nalishini yo'qotish, jahon bozorining talablariga javob beruvchi tayyor mahsulotni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish.

Sotsial strategiya:

Sotsial strategiya jamiyatni islohotlashtirish va yangilatish markazida inson ekanligidan, farovonligidan, munosib turmush darajasidan kelib chiqadi. Barcha islohotlar inson o'z qobiliyatini, iqtidorini rivojlantirish imkonini yaratishga, shaxs sifatida ochilishiga xizmat qiladi. Har tomonlama rivojlangan insongina dinamizm va islohotlashtirish jarayonining natijalariga olib kelishda muhim omillardan biri hisoblanadi.

3-mavzu. IJTIMOYIY-IQTISODIY TIZIMLAR VA MULKCHILIK MUNOSABATLARI.

Reja:

- 1. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlari va ularni bilishga bo'lgan turlicha yondashuvlar**
- 2. Iqtisodiy tizimlar va ularning turli modellari**
- 3. Mulkchilik munosabatlarining mohiyati va iqtisodiy mazmuni. Mulk ob'yektlari va sub'yektlari**
- 4. Mulkchilikning turli shakllari va ularning iqtisodiy mazmuni**

Ijtimoiy hayot – turli guruh odamlarining harakati, faoliyati, o'zlarini yaqqol namoyon qiladigan, o'ziga xos voqyealar majmuidan iborat. Ijtimoiy-iqtisodiy guruhlar majmui butun jamiyat, hudud yoki qishloqlar, xo'jalik tarmoqlari, tashkilotlar ko'lamida ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishni tashkil etadi.

Taraqqiyot bosqichlarini bilishda turli xil yondashuvlar mavjud bo'lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- tarixiy-formatsion yondashuv;
- madaniylashish (tsivilizatsiya) darajasi jihatdan yondashuv;
- texnika va texnologik taraqqiyot darajasi jihatidan yondashuv;
- iqtisodiy tizimlar o'zgarishi jihatidan yondashuv.

Ijtimoiy taraqqiyot bosqichlarini bilishga tarixiy-formatsion yondashuvda ishlab chiqarishning ijtimoiy usullari va uning tarkibiy qismlarini tahlil qilishga e'tibor berilgan.

Iqtisodiy fanda ijtimoiy taraqqiyotni sivilizatsiyaning tarixiy rivojlanish tiplari natijasi sifatida o'rganish ham muhim o'rin tutadi.

«Sivilizatsiya» so'zi lotinchada fuqarolarga oid, ijtimoiy degan ma'nolarni anglatadi. Bu tushuncha fanga frantsuz faylasuflari tomonidan nisbatan yaqin vaqt – ikki asr oldin kiritilgan bo'lib, tafakkur va erkinlik hukmron bo'lgan jamiyatlarni tavsiflash uchun qo'llanilgan. Umuman olganda sivilizatsiya rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiy va ijtimoiy-huquqiy munosabatlarning oqilona tashkil etilgan tuzumi sifatida talqin etiladi.

Jamiyat taraqqiyoti bosqichlariga texnologik yondashuv ham ma'lum bir oqim hisoblanadi. Ular jamiyat tarixiy taraqqiyoti davomida ro'y berayotgan o'zgarishlar ko'lami va tavsifini yaxshiroq tushunib olish uchun ishlab chiqarishning turli texnologik usullarini tahlil etish, mashinalashgan ishlab chiqarishning vujudga kelishi va rivojlanish tarixiga murojaat qilish zarur deb hisoblaydilar.

Mehnat vositalari, materiallar, texnologiya, energiya, axborotlar va ishlab chiqarishni tashkil etish bilan birgalikda ishlab chiqarishning texnologik usuli deyiladi. Ular o'rtasidagi chegaralarni jamiyat taraqqiyoti tarixining yirik bosqichlari ajratib turadi. Bir texnologik ishlab chiqarish usulidan boshqasiga o'tish asosan mehnat vositalarining tavsifidagi o'zgarishlar, fan va texnika taraqqiyoti bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish texnologik usullarining dastlabki uchta bosqichlari alohida farqlanadi. Bular oddiy kooperatsiya, manufaktura va mashinalashgan ishlab chiqarish. Oddiy kooperatsiya – bu bir xil ishni yoki xizmat vazifasini bajaruvchi xodimlarning eng oddiy shaklidagi uyushishi, birgalashib ma'lum tartib va reja asosida ishlaydigan kishilar guruhidir. Kooperatsiyaning yakka tartibdagi hunarmandchilik ishlab chiqarishiga nisbatan afzalliklari quyidagilar orqali namoyon bo'ladi:

1. ko'plab ishchilarning birgalikdagi mehnati ishchi kuchidagi alohida tafovutlarning yo'qolishiga, ularning sifat jihatidan bir xildalashuviga olib keldi;
2. bino va inshootlardan birgalikda foydalanish natijasida yoqilg'i, yoritish va boshqa shu kabi xarajatlarning kam sarflanishi mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarish vositalarining tejalishiga olib keldi;
3. birgalikdagi mehnat bellashuvni keltirib chiqarib, mehnat unumdorligini oshirdi.

Manufaktura – bu mehnat taqsimotiga asoslangan, lekin mashina hali mavjud bo'lmagan sharoitdagi kooperatsiyadir. Manufaktura davrida ishlab chiqarishning umumlashuv jarayoni davom etadi. Yalpi ishchi kuchi tarkib topadi, har bir ayrim xodim esa Yalpi ishchi kuchining tarkibiy qismiga aylanadi. Bunda oddiy kooperatsiyadagidek qo'l mehnatiga va qo'l mehnatiga asoslangan qurolga tayanadi.

Manufaktura ixtisoslashtirilgan qurol va asboblarni vujudga keltirib hamda ishchini tor operatsiyalarni bajarishga bog'lab, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishga o'tish uchun zarur shart-sharoit tayyorlaydi. Bu davrda ishlab chiqarishni tashkil etish, mehnatning mazmuni va tavsifida, ishlab chiqarishning butun texnologik usulida, iqtisodiy munosabatlarda va butun ijtimoiy hayotda ham tub o'zgarishlar ro'y beradi. XVIII asrning so'nggi 30 yili ichida boshlangan sanoat revolyutsiyasi natijasida yirik mashinalashgan ishlab chiqarish vujudga keldi.

Yirik mashinalashgan ishlab chiqarish mehnat taqsimoti hamda mashinali mehnatga asoslangan kooperatsiyadir. Fabrika ichidagi mehnat taqsimoti tamomila mashinalarning vazifalari bilan belgilanadi.

Fan-texnika, texnologiya va axborot tizimidagi o'zgarishlarga qarab R.Aron, J.Gelbrejt, U.Rostou va boshqa olimlar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini uch bosqichga: industrlashishgacha bo'lgan jamiyat, industrlashgan jamiyat, yuqori industrlashgan yoki axborotlashgan jamiyatlarga bo'lib o'rganishni tavsiya etadilar. Bunda ular industrlashishgacha bo'lgan jamiyatning asosiy belgilari sifatida quyidagilarni ko'rsatadilar: a) aholining asosan qishloq xo'jaligi bilan bandligi; b) qo'l mehnatining hukmronligi; v) mehnat taqsimotining juda sayozligi (dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo, boshqaruv va boshqalar); g) natural xo'jalikning hukmronligi.

Jamiyat taraqqiyotining ikkinchi muhim bosqichi – industrlashgan jamiyatning asosiy belgilari: a) ishlab chiqarishning mashinalashganligi; b) sanoatning fan-texnika yutuqlari asosida rivojlanishi, unda ishchilar sonining ko'payishi; v) shahar aholisining qishloq aholisiga nisbatan tezroq ko'payishi va boshqalar.

Taraqqiyotning uchinchi muhim bosqichi – yuqori darajada industrlashgan jamiyatning asosiy belgilari: a) xizmat ko'rsatish sohasining yuksak darajada rivojlanishi; b) ishchi kuchining asosiy qismi (60-70%) shu sohada band bo'lishi; v) fanning bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylanishi, fan xodimlarining va malakali mutaxassislar rolining oshishi; g) iqtisodiyotning hamma sohalarida va kundalik hayotda axborot va hisoblash texnikalarining keng qo'llanilishi; d) tovarlar va xizmatlar sifatiga putur yetkazmasdan iqtisodiy resurslarning hamma turlarini tejash

imkonini beradigan yangi texnika va texnologiyalarning keng qo'llanilishi va boshqalar.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, texnika va texnologiyadagi o'zgarishlar jamiyat taraqqiyotida asosiy rolni o'ynaydi va tashkiliy, boshqaruv tizimlarining, ishchi-xizmatchilar tarkibining o'zgarishiga, mehnat unumdorligining o'sishiga olib keladi. Lekin bu texnik o'zgarishlarga qarab bir tomonlama yondashuv bilan jamiyat taraqqiyoti qonunlarini aniqlab bo'lmaydi. Ayniqsa, iqtisodiy tizimlar va ularning tavsifini bilishda ham texnik, ham ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni birgalikda olib, ularning o'zaro bir-biriga ta'sirini va shu dialektik aloqadorlik va ta'sir natijasida sodir bo'ladigan taraqqiyot qonunlarini o'rganish zarurdir.

2. Har bir davrda va makonda amal qilayotgan iqtisodiy munosabatlar majmuasi iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'jalik mexanizmi va iqtisodiy muassasalar bilan birgalikda iqtisodiy tizimni tashkil qiladi.

Iqtisodiy nazariyada ko'pincha iqtisodiy tizim tushunchasini ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi bilan bog'lab turkumlashga harakat qilinadi. Shu asosda dunyodagi rivojlangan mamlakatlar iqtisodiy tizimining uchta nusxasiga kiritiladi: an'anaviy iqtisodiyot, ma'muriy buyruqbozlik iqtisodiyoti va bozor iqtisodiyoti tizimlari.

An'anaviy iqtisodiyot – deyarli hamma mamlakatlar bosib o'tgan tarixiy tizimdir. U hozirgi davrda ham ba'zi iqtisodiy jihatdan past rivojlangan mamlakatlarda mavjud bo'lib, ularda urf-odatlar, udumlarga, an'analarga asoslangan iqtisodiy jarayonlar orqali amal qiladi. An'anaviy iqtisodiyotda natural yoki mayda tovar xo'jaligi hukmron bo'ladi. Bu yerda ishlab chiqarish, ayirboshlash, daromadlarni taqsimlash vaqti-vaqti bilan o'rnatiladigan urf-odatlariga asoslanadi. Merosxo'rlik va sulola (tabaqa) shaxslarning iqtisodiy rolida hukmronlik qiladi, ijtimoiy-iqtisodiy turg'unlik aniq ifodalanadi. Texnika taraqqiyoti va yangiliklarni joriy qilish keskin cheklangan, chunki ular ko'pincha an'analarga zid keladi va ijtimoiy tuzum barqarorligiga xavf tug'diradi. Iqtisodiy faoliyatga nisbatan diniy va madaniy tartiblar birlamchi hisoblanadi.

Bu yera shuni ta'kidlash lozimki, iqtisodiyot muammosini hal qilishning bir xil va umum tan olingan yechimi mavjud emas. Xar xil madaniyat va tarixiy o'tmish, har xil urf-odat va an'analar, qarama-qarshi mafkuraviy qarashlarga ega bo'lgan turli jamiyatlar aniq iqtisodiy muammolarni hal qilish uchun turli xil tartiblardan foydalanadi.

Bozor iqtisodiyotiga qarama-qarshi tizim ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyoti hisoblanadi. Bu tizim amalda barcha moddiy resurslarga ijtimoiy, aniqrog'i, davlat mulkchiligining hukmronligi va ma'muriy organlar tomonidan iqtisodiy qarorlarning markazlashgan tartibda qabul qilinishi bilan tavsiflanadi. Foydalanadigan resurslarning hajmi, mahsulotning tarkibi va taqsimlanishi, ishlab chiqarishni tashkil qilish kabilarga tegishli barcha muhim qarorlar markaziy boshqarish organlari tomonidan qabul qilinadi.

Iqtisodiy taraqqiyotda muhim bosqich hisoblangan tizim bozor iqtisodiyoti tizimidir.

Bozor iqtisodiyoti tizimi asosan ikki bosqichga egadir. Birinchisi erkin raqobatga asoslangan klassik bozor iqtisodiyoti bo'lib, ba'zi adabiyotlarda uni sof kapitalizm deb ham yuritiladi. Ikkinchisi esa hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti bo'lib, uni aralash iqtisodiyot tizimi deb ham yuritiladi.

Erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti resurslarga xususiy mulkchilik, iqtisodiy faoliyatda va tadbirkorlikda erkinlik, iqtisodiy jarayonlarni tartiblashda va uyg'unlashtirishda bozor mexanizmidan foydalanish bilan tavsiflanadi. Bunday tizimda har bir iqtisodiy sub'yektning xatti-harkati uning xususiy manfaatiga asoslanadi. Ular o'zlari qabul qilgan xo'jalik yechimlari va qarorlari asosida daromadlarini eng yuqori darajada yetkazishga intiladilar. Bu alohida qabul qilingan qarorlar bozor tizimi yordamida uyg'unlashtiriladi. Raqobat sharoitida tovarlarning ishlab chiqarilishi, resurslarning taklif qilinishi shuni bildiradiki, har bir mahsulot va resurslarning ko'plab mustaqil harakat qiluvchi xaridor va sotuvchilari mavjud bo'ladi. Bu yerda iqtisodiy jarayonlarga davlatning aralashuvi cheklangan tavsifga ega bo'ladi. Shu sababli davlatning roli xususiy mulkni himoya qilish va erkin bozorning amal qilishiga qulay sharoit yaratuvchi huquqiy tartiblar o'rnatishdan iboratdir.

Hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti. Hozirgi davrda real hayotda bozor iqtisodiyoti sof bozor mexanizmi va rejali iqtisodiyot unsurlarini mujassamlashtiradi. Mulkchilikning har xil shakllari, tadbirkorlikning turli yo'nalishlari mavjud bo'ladi, unda rejalashtirish, prognozlash, aholini ijtimoiy himoyalash kuchayadi. Masalan, AQSH iqtisodiyoti hozirgi davrda oldingi erkin bozor iqtisodiyotdan sezilarli farq qiladi. Bu farqlar quyidagilarda ko'rinadi:

birinchidan, mulkning bir qismi davlat qo'lida bo'lib, u iqtisodiyotda faol rol o'ynaydi. Bu iqtisodiyotning barqarorligi va o'sishi uchun sharoit yaratishda, bozor tizimi yetarli darajada ishlab chiqarmaydigan yoki umuman yetkazib bermaydigan ayrim tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlashda, daromadlar taqsimlanishini o'zgartirishda va shu kabilarda namoyon bo'ladi;

ikkinchidan, sof kapitalizmdan farqli o'laroq, AQSH iqtisodiyotida yirik korporatsiyalar va kuchli kasaba uyushmalari shaklidagi qudratli iqtisodiy tashkilotlar mavjud.

Bu yerda, shuni alohida ta'kidlash lozimki, xususiy mulkchilik va bozor tizimiga suyanish, ijtimoiy mulkchilik va markazdan rejalashtirish har doim ham bir vaqtda mavjud bo'lmasligi mumkin. Masalan, sobiq millatchi Germaniya iqtisodiyoti avtoritar kapitalizm deb atalgan, chunki mulkchilik xususiy bo'lib qolsada, mamlakat iqtisodiyoti qattiq nazorat ostiga olingan va markazdan boshqarilgan. Buning teskarisi, bozor sotsializmi deb atalgan sobiq sotsialistik Yugoslaviya iqtisodiyotida resurslarga ijtimoiy mulkchilik xos bo'lgan va bir vaqtda iqtisodiy faoliyatni tashkil qilish va boshqarishda erkin bozor asosida olib borilgan. Shvetsiya iqtisodiyotida ham 90% dan ortiq xo'jalik faoliyati xususiy firmalarda to'plangan bo'lsada, davlat iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va daromadlarni qayta taqsimlashda faol qatnashadi. Hozirgi vaqtda Xitoy Xalq Respublikasida davlatning markazlashgan holda iqtisodiyotga aralashuvi va rejalashtirish tizimi saqlanib qolgan holda bozor mexanizmlari muvaffaqiyat bilan qo'llanilib, barqaror va tez sur'atlar bilan iqtisodiy o'sishga erishmoqda.

3. Mulkchilik munosabatlari har qanday jamiyat iqtisodiy tizimining asosiy munosabatlaridan birini tashkil qilib, insoniyat taraqqiyotining mahsuli hisoblanadi.

Mulkchilik munosabatlari moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqarish hamda jamiyat boyliklarini o'zlashtirish jarayonlarida vujudga keladi.

Shunday ekan, mulkchilik munosabatlari – bu mulkka egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish va o'zlashtirish jarayonlarida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Mulkka egalik qilish mulkning egasi qo'lida saqlanib turishini bildiradi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning ijtimoiy shaklini ifodalaydi. Ayrim hollarda mulkka egalik qilish uning egasi ixtiyorida saqlangan holda, undan amalda foydalanish esa boshqalar qo'lida bo'ladi. Bunga ijaraga berilgan mol-mulkni misol qilib keltirish mumkin. Mulkdan foydalanish – bu mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda qo'llanilishidir. Mol-mulkni o'zlashtirish yuz berganda u daromad olish uchun yoki shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun ishlatilishini bildiradi. Mulkni tasarruf etish – bu mol-mulk taqdirining mustaqil hal qilinishidir. U mol-mulkni sotish, meros qoldirish, hadya qilish, ijaraga berish kabi holatlarni erkin tanlash imkoniyati orqali namoyon bo'ladi.

Mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy mazmunini uning ajralmas jihatlari (egalik qilish, foydalanish, o'zlashtirish va tasarruf etish) belgilab bersada, bu munosabatlar tavsifi nafaqat alohida mulk shakllarida, balki bitta mulk shakli doirasida ham farqlanishi mumkin.

Mulkchilik munosabatlari uning ob'yektlari va sub'yektlari bo'lishini shart qilib qo'yadi. Mulkka aylangan barcha boylik turlari mulkchilik ob'yektlaridir. Mulk ob'yekti bo'lib, inson yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar, tabiiy boyliklar, aqliy mehnat mahsuli, insonning mehnat qilishi qobiliyati – ishchi kuchi va boshqalar hisoblanadi. Mulk ob'yektida asosiy bo'g'in – bu ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish hisoblanadi. Ishlab chiqarish vositalari kimniki bo'lsa, ishlab chiqarilgan mahsulot ham unga tegishli bo'ladi.

Real hayotda ishlab chiqarish vositalarining umumlashish darajasi turli xil, ya'ni ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan qo'shilishi turli darajada va turli shakllarda amalga oshiriladi. Shunga mos ravishda mulk sub'yektlari vujudga keladi. Mulk sub'yekti jamiyatda ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy mavqega ega

bo'lgan, mulk ob'yektini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilari bo'lib, ular jamoa, sinf, tabaqa yoki boshqa ijtimoiy guruhlarga birlashgan bo'ladi. Ayrim kishilar, oilalar va davlat ham mulkchilik sub'yekti sifatida maydonga chiqishi mumkin.

Mulk ob'yektlari va sub'yektlari yordamida mulkchilik munosabatlari va huquqlarini yanada yaqqolroq tushunish mumkin. Mulkchilik munosabatlari – bu mulk ob'yektini o'zlashtirish bo'yicha mulk sub'yektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatdir. Bu qoidani quyidagi tasvir orqali ifodalash mumkin:

Mulkchilik huquqlari esa mulk sub'yektining mulk ob'yektiga nisbatan munosabatidir, ya'ni undan foydalanish va nazorat qilish yuzasidan kelib chiquvchi huquqlar majmuidir: Mulk sub'yektlari ko'p darajali bo'lib, shu sub'yektlardan birontasi o'zini mulk egasi sifatida yuzaga chiqara olmasa, unda mulkchilik munosabatlari rasmiy va yuzaki tus oladi.

4. Jamiyat rivojining hozirgi bosqichida mulkchilik munosabatlari o'z ichiga davlat mulkini, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va matlubot sohasidagi jamoa mulkining xilma-xil turlarini, ijtimoiy tashkilotlar mulkini, uy xo'jaligi va shaxsiy tomorqa xo'jaligi hamda yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan mehnatkashlarning shaxsiy mulkini, tashqi iqtisodiy munosabatlar sohasidagi aralash mulk shakllarini va xususiy mulklarni oladi.

Shu sababli «O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risida»gi qonunida turli-tuman mulklar quyidagi mulk shakllariga kiritiladi: davlat mulki, jamoa mulki, xususiy mulk, shaxsiy mulk, aralash mulk (3.3-chizma).

Davlat mulki – egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish davlat ixtiyorida bo'lgan mulk ob'yektlaridan iborat. Davlat mulki asosan ikki yo'l bilan hosil bo'ladi:

- 1) xususiy mol-mulkning milliylashtirilib, davlatning ixtiyoriga o'tkazilishi;
- 2) davlat mablag'lari hisobidan korxonalar qurish, davlatga qarashli korxonalar va tashkilotlarda investitsiyalarni amalga oshirish.

Jamoa mulki – muayyan maqsad yo'lida jamoaga birlashgan kishilar tomonidan moddiy va ma'naviy boyliklarni hamjihatlik bilan o'zlashtirishni bildiradi. Jamoa mulki davlat mulkini korxonalar jamoasi sotib olishi, badal to'lab

korxonalar qurishi, aktsiya chiqarib, ularni sotish kabi yo'llar orqali paydo bo'ldi. Jamoa mulkining muhim xususiyati shundaki, ishlab chiqarish vositalari va mehnat mahsuliga ayrim shaxslar emas, balki ma'lum guruh, kishilar egalik qiladi.

Jamoa mulkiga kooperativlarning, ijara va jamoa korxonalarining, aktsiyadorlar jamiyatlari, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, jamoa tashkilotlari va diniy tashkilotlarning mulki kiradi.

Shaxsiy mulk – bu fuqarolar mulki bo'lib, ularning shaxsiy yoki oilaviy ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Bu mulk shakli asosan shaxsning yoki uning oila a'zolarining mehnati asosida ko'payadi va rivoj topadi.

Fuqaroning shaxsiy mulki asosan ularning ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirokidan, o'z xo'jaligini yuritishdan tushgan mehnat daromadlari hisobiga vujudga keladi va ko'payadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsiy mulk aktsiyadan olinadigan dividend, bank foizlari, xususiy sohibkorlik daromadi kabi yangi manbalarga asoslanadi.

Shaxsiy mulk ob'yektlari – bu turar joylar, bog'-hovli va uylar, transport vositalari, pul jamg'armalari, uy-ro'zg'or va shaxsiy iste'mol buyumlari, yakka tartibda va boshqa xo'jalik faoliyati uchun kerakli ishlab chiqarish vositalari, ularda hosil qilingan mahsulot va boshqalar bo'lishi mumkin. «O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida»gi qonunda ko'rsatilganidek, savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat sohasidagi, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlaridagi kichik korxonalar fuqaro va uning oila a'zolarining mulki bo'lishi mumkin. Shaxsiy mulk ob'yektlari ehtiyojlarini qondirish doirasidan chiqib, daromad topish yo'lida ishlatilishi mumkin.

Xususiy mulk – ayrim sohibkorlarga qarashli bo'lib, yollanma mehnatga asoslangan holda foydalanadigan mulkdir.

O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risidagi qonunida (7-modda), xususiy mulk o'z mol-mulkiga xususiy egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidan iboratdir deb ko'rsatilgan. Shu bilan birga xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning miqdori va qiymati cheklanmasligi ta'kidlanadi.

Xususiy mulk ham, boshqa har qanday mulk shakllari kabi, o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. U, so'zsiz, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni, mehnatga

mas'uliyatlilik munosabatlarini rag'batlantiradi. Shu bilan birga, tovar ishlab chiqarish sharoitida u xufyona daromad orttirishga intilish hissini tug'diradi. Mulkchilikning bu shaklini tan olish iqtisodiyotda uni qo'llash foydali bo'lgan bo'g'inlarni aniqlash, uni tartibga solishning moliyaviy va huquqiy mexanizmlarini shakllantirishni taqozo qiladi. Lekin xususiy mulkchilikni bunday tan olish uni mutlaqlashtirish bilan umuman bog'liq emas. Bu mulk sotib olingan ishlab chiqarish vositalari asosida mustaqil xo'jalik yuritish yoki davlat korxonalari, kooperativ firmalar, magazin, oshxona va shu kabilarni sotib olish orqali vujudga kelishi mumkin.

5. Bozor munosabatlariga o'tishning asosiy sharti ko'p ukladli iqtisodiyotni va raqobat muhitini shakllantirish uchun shart-sharoitini vujudga keltirishdan iborat. Bunda asosiysi mulkchilik masalasini hal qilishdir. Shu sababli respublikamiz Prezidenti I.A. Karimov mulkchilik masalasini hal qilishni «...bozorni vujudga keltirishga qaratilgan butun tadbirlar tizimining tamal toshi bo'lib xizmat qiladi»¹ deb alohida ta'kidlab ko'rsatadi. Uzoq yillar mobaynida respublikamiz iqtisodiyotida umumxalq mulki deb atalgan, aslida esa davlatlashtirilgan mulk to'liq hukmronlik qilib keldi. Nazariya va amaliyotda umumxalq mulki deb hisoblangan mulk sub'yekti sifatida davlatning chiqishi jamiyat a'zolari o'rtasida bu mulkka «hech kimniki», «davlatniki», «birovning mulki» deb qarashlarining shakllanishiga olib keldi.

Bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish vazifasi o'tish davrida mulkchilikda davlat sektorining salmog'i ancha yuqori bo'lgan mamlakatlarda bu mulkning ma'lum qismini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni taqozo qiladi. Shunga ko'ra, O'zbekistonda ham mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga muhim ahamiyat kasb etuvchi jarayon sifatida qaralib, «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi Qonunida (1991 yil 19 noyabr) quyidagicha ta'rif beriladi:

Davlat tasarrufidan chiqarish – davlat korxonalarini va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, aktsiyali jamiyatlarga, mas'uliyati cheklangan jamiyatlarga, davlatga qarashli mulk bo'lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

Xususiylashtirish – fuqarolarning va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki ob'yektlarini yoki davlat aktsiyali jamiyatlarining aktsiyalarini davlatdan sotib olishidir.

Bundan ko'rinadiki, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishga qaraganda ancha keng tushuncha. Xususiylashtirish - davlat mulkiga egalik huquqining davlatdan xususiy shaxslarga o'tishidir. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishdan tashqari, bu mulk hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirishni ham ko'zda tutadi. U bir qator yo'llar bilan amalga oshiriladi: davlat korxonalarini aktsiyadorlik jamiyatiga aylantirish, davlat korxonasini sotib, uni jamoa mulkiga aylantirish; mulkni qiymatga qarab chiqarilgan cheklar (vaucher) bo'yicha fuqarolarga bepul berish; mulkni ayrim tadbirkor va ish boshqaruvchilarga sotish; ayrim davlat korxonalarini chet el firma va fuqarolariga sotish yoki qarz hisobiga berish; davlat mol-mulkini auktsionlarda kim oshdi savdosi orqali sotish va h.k.

Xususiylashtirishning usullari ham turli-tuman bo'lib, ularni 3 guruhga ajratish mumkin: 1) davlat mulkini bepul bo'lib berish orqali xususiylashtirish; 2) davlat mulkini sotish orqali xususiylashtirish; 3) davlat mulkini bepul bo'lib berish hamda sotishni uyg'unlashtirish orqali xususiylashtirish (3.4-chizma).

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning dastlabki pallasidayoq mulkchilikning hamma shakllari teng huquqli ekanligi konstitutsion tarzda e'tirof etildi va davlat mulki monopolizmini tugatish hamda bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirish vazifasi qo'yildi. Avvalo mulkchilikning turli xil shakllari qaror topishi uchun teng huquqiy me'yorlar va amal qilish mexanizmlari yaratildi.³

O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga yondashuvning muhim xususiyati – uni maxsus dasturlar asosida bosqichma-bosqich amalga oshirishdan iborat. 1992-1993 yillar xususiylashtirishning *birinchi bosqichini* o'z ichiga olib, bu bosqichda xususiylashtirish jarayoni umumiy uy-joy fondini, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko'rsatish korxonalarini hamda qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash tizimini qamrab oldi (3.5-chizma).

Xususiylashtirishning birinchi bosqichida davlat iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lgan, biroq butun mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o'ynaydigan ayrim sektorlarni, ayrim korxonalarini saqlab turishni va mablag' bilan ta'minlash vazifalarini o'z zimmasiga oldi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning birinchi bosqichi natijasida kichik xususiylashtirish amalda tugallandi, davlat mulkini boshqarish va uni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirish uchun kerak bo'lgan muassasalar tizimi vujudga keltirildi.

Savdo, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish, mahalliy sanoat korxonalarini xususiy va jamoa mulki qilib berildi. Natijada 1997 yilda savdo-sotiq hajmi va umumiy ovqatlanish Yalpi mahsulotining 95 foizdan ortiqrog'i davlatga qarashli bo'lmagan sektorga to'g'ri keldi. Uy joylarni xususiylashtirish jarayonida ilgari davlat ixtiyorida bo'lgan bir milliondan ortiq kvartira yoki davlat uy-joy fondining 95 foizdan ortiqrog'i fuqarolarning xususiy mulki bo'lib qoldi.

Davlat ijtimoiy dasturida belgilab berilgan *ikkinchi bosqich* 1994-1995 yillarga to'g'ri keldi. Bu bosqichda ko'plab o'rta va yirik korxonalar aktsiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi hamda ularning aktsiyalari respublika qimmatli qog'ozlar bozorining asosini tashkil etdi. Davlat mulki aktsiyadorlikka aylantirilishi bilan bir qatorda kichik xususiy biznes korxonalarini tashkil qilish jadallashtirildi.

Mulknini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning bu bosqichida ochiq turdagi aktsiyadorlik jamiyatlarini vujudga keltirish, davlat mulkini tanlov asosida hamda kim oshdi savdosida sotish amaliyotga joriy qilindi. Ko'chmas mulk va qimmatli qog'ozlar bozorining yangi muassasalari barpo etildi.

Mulknini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishdan keladigan samara ikki yoqlama tavsifga ega. Bir tomondan, u aholining bo'sh turgan mablag'larini o'ziga jalb qilib, ularning bozorga tazyiqini pasaytiradi. Ikkinchi tomondan, yangi mablag'larni ishlab chiqarishga jalb etish va tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobatni yuzaga keltirish uchun sharoit yaratadi. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, xususiylashtirish iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan sektorini shakllantirishning yagona yo'li emas. Tashabbuskorlik asosida yakka tartibdagi

xususiy mulkchilikka asoslangan, shuningdek, turli xil kooperativlar, shirkatlar, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar ko'rinishidagi kichik va o'rta korxonalarni tashkil qilish – ikkinchi qudratli jarayon hisoblanadi.

Respublika iqtisodiyoti 1996 yildan boshlab mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning *uchinchi bosqichiga* kirdi. Bu bosqich davrida (1996-1998 yillar) xususiylashtirilmaydigan ob'yektlar ro'yxatiga kirmagan barcha ob'yekt va korxonalar (jami 3146 ta) davlat tasarrufidan chiqarildi.

Xususiylashtirish jarayonlarining *to'rtinchi bosqichi* (1998-2003 yillar)ning asosiy vazifalari sifatida davlat byudjetiga xususiylashtirishdan tushgan mablag'larni yo'naltirish, xususiylashtirilgan korxonalariga xorijiy investitsiyalarni jalb etish, boshqaruv samaradorligini oshirish va mulkchilik yangi munosabatlarini to'laqonli amal qilishi uchun sharoitlar yaratish tadbirlarini amalga oshirish belgilandi.

O'zbekistonda davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlarining hozirgi – *beshinchi bosqichi* O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 yanvardagi «O'zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni bilan bog'liq. Mazkur Farmon asosida iqtisodiy nochor korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini jadallashtirish, shuningdek, mazkur korxonalarni modernizatsiyalash va barqaror rivojlantirish uchun to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish maqsadida xususiylashtirilgan ob'yektlarga narx belgilashning samarali mexanizmi joriy etildi. Xususan, xususiylashtirilgan korxonalar davlat aktivlarining boshlang'ich narxlarini sekin-asta pasaytirib borish hamda davlat, iqtisodiy nochor korxonalarni va past likvidli ob'yektlarni nol darajadagi xarid qiymati bo'yicha tanlov asosida investitsiya majburiyatlarini qabul qilish sharti bilan investorlarga sotish tartiblari tasdiqlandi⁴.

Respublikada davlat mulkini xususiylashtirishning o'ziga xos boshqa jihatlari

4 –mavzu. TASHKILOTLAR SOTSILOGIYASI

Reja:

1. **Tashkilotlarning ijtimoiy mazmuni, shakllari, tizimga oid qirra va funksiyalari.**
2. **Tashkilotlarga ijtimoiy guruh nuqtai nazaridan qarash.**
3. **Tashkiliy va mehnat munosabatlarning ijtimoiy tahlili**
4. **Mehnatni insonparvarlashtirishning tashkiliy shakllari**

1. Tashkilot - bu yagona mehnat sharoitida, maqsadga yo`naltirilgan, mehnat mazmunida tashkil topgan odamlar birlashmasi. Tashkilotlarga odamlar mehnat faoliyati olib borish uchun birlashadilar. Yakka tartibdagi faoliyatdan tashkilotdagi faoliyat afzalroq, chunki:

- uyushgan faoliyat foydaliroq;
- raqobat qobiliyatiga ega;
- samarali;
- egiluvchan, texnika va texnologiya yangiliklariga tezroq javob beradi.

Tashkilot tushunchasining o`zi tartibga solingan, «qurilgan» birlashma ma'nosini anglatadi. Tashkilotlar xilma-xil bo`lib, ularning ijtimoiy shakllari quyidagicha:

1. **Oilaviy.** Oilaviy tashkilotlarda qarindosh-urug`chilik aloqalari bilan mehnat chambarchas bog`lanib ketadi. Bu holat odamlar orasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni, mulk va daromad taqsimlash huquqlarini engillashtirali. Aloqalar esa, ishdan tashqari vaqtda ham bo`laveradi, ayniqsa, tashqi muhitga nisbatan ishonch va jipslanish darajalari juda yuqori bo`ladi.

2. **Rasmiy.** Tashkilot a'zolari orasida qarindosh-urug`chilik aloqalari bo`lmaydi. Bunday tashkilot erkin fuqarolar orasidagi shartnoma asosida paydo bo`lgan birlashmadir. Rasmiy tashkilot ichidagi munosabatlar rasmiy, ishga aloqador asosda quriladi. Hamma shaxsiy manfaatlar tashkilot tashqarisida qoladi.

Tashkilotning ijtimoiy shakllari: *ixtiyoriy* va *ixtiyorsiz*. Ular orasidagi farqlar juda murakkab va noaniq. Hozirgi sharoitda hamma tashkilotlar ixtiyoriy hisoblanadi.

Tashkilot nafaqat odamlardan iborat, balki bu ijtimoiy tizimga oid qirralar majmuasidir (*3.1-rasm*):

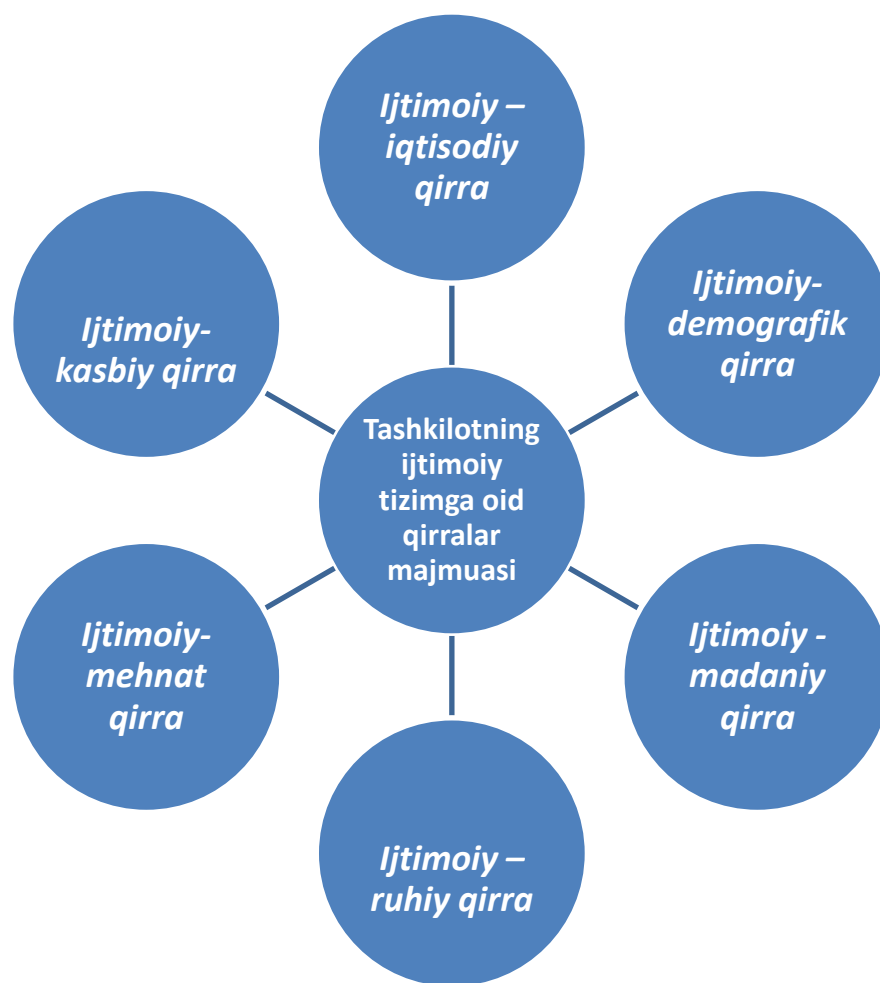
Ijtimoiy-mehnat qirra.

Tashkilotning eng oddiy belgisi shundaki, odamlar uning ichida bir-biriga ta'sirini o`tkazadi, bir maqsadga qaratilgan mehnat kuchlari bilan almashadilar. Tashkilot bunday holatda ma'lum maqsadga xizmat qiluvchi mashinaga o`xshab ketadi. Odamlar muloqotda bir-biri bilan yaxshi bo`lishsa, ularning tashkiloti salmoqli, fayzli, o`zlari ham yaxshi va inoq bo`ladilar. Odamlar - yagona harakat qatnashchilari, harakati jamoa hissiyotiga asoslangan bo`lib, ular yagona guruh tarzida ishlab chiqarish maydoniga chiqadilar.

Ijtimoiy-kasbiy qirra.

Tashkilotda yakka tartibdagi shaxslargina bir-biriga ta'sir o`tkazmaydi. Tashkilot a'zolari tajriba, malakaga ega bo`lib, mafkura nuqtai nazaridan har xildir. Ijtimoiy tadqiqotlar shuni ko`rsatadiki, tashkilotlarni o`rganishda birinchi navbatda, ularning malaka-kasb tarkibi o`rganiladi. Shuningdek, har xil tashkilotlarda ta'lim darajasi ham har xildir. Bir xil tashkilotlarda xodimlar orasida ma'lum bir kasb turi ko`p bo`lsa, boshqalarda u yakkadir. Ayrim tashkilotlarda odamlarga nisbatan oddiy malaka-kasb tarkibi mavjud bo`lsa, boshqalarda ancha murakkab.

Xodimlarning malakaviy va kasbiy farqlari ba'zan tashkilotdagi ijtimoiy muhitiga, shaxslararo ijtimoiy munosabatlariga ancha ta'sir o`tkazishi mumkin.

Tashkilotning ijtimoiy tizimga oid qirralar majmuasi

Ijtimoiy – iqtisodiy qirra.

Bu tizimga oid qirra ancha murakkab hisoblanadi va uni yuqorida aytib o`ngan tizimlarga oid qirralar bilan solishtirilsa, ijtimoiy-iqtisodiy qirra ulardan ancha ustunroq. Tashkilot a'zolari bir-biridan ish haqi, mulk huquqlari, mehnat sharoitlari, ish joyi kafolatining ijtimoiy himoyalaniishi bilan farqlanadi.

Ishlab chiqarish jarayoni boshlangan vaqtidayoq, odamlarda juda ko`p turli qiziqishlar, o`zaro talablar paydo bo`ladi. Ijtimoiy-iqtisodiy qiziqishlar, ularning echimi nuqtai nazaridan - bu mehnat jarayonida bir-biriga ta'siridan ham murakkabroq holatdir.

Tashkilotning asosiy ziddiyati - bir vaqt ichida ikkita katta va qarama-qarshi munosabat turlarining mavjudligi, bu ham bo`lsa, taqsimot va o`zaro ta'sirdir.

Taqsimot munosabatlari korxonada, tashkilot miqyosida o'z xususiyatlariga ega. Makrodaraja bilan solishtirib, tashkilotning taqsimot munosabatlari o'z psixologiyasiga ega: unda ham moddiy ne'matlarni, ham ijtimoiy maqomlarni individlar o'zaro taqsimlashadi. Taqsimlash nafaqat ma'muriy yo'l bilan, balki mehnat jamoasi etarli jipslashgan bo'lsa, uning fikri asosida ham o'tkaziladi.

Ijtimoiy-demografik qirra.

Tashkilotning – muhim bir tavsifnomalaridan biri – uning jinsiy va yoshiga nisbatan tarkibi. Bu belgi bo'yicha hamma tashkilotlar har xil. Lekin ayrim tashkilotlarda ko'proq ayollar ishlaydi, boshqalarida esa - erkaklar, uchinchilarida – ikkala jins vakillari bir xil bo'lishi mumkin, ba'zi tashkilotlarda - yoshlar ko'proq ishlaydi, boshqalarida – yoshi katta odamlar, uchinchilarida - hamma yoshdagi xodimlarni ko'rish mumkin. Ko'p tashkilotlarda xodimlarning jinsiy va yosh jihatidan tarkibi juda murakkab ya'ni, tashkilotning ko'p xususiyatlari uning tarkibiga bog'liq. Xodimlarning jinsiy va yosh jihatdan xususiyatlari mehnat taqsimotini belgilaydi, ular tashkilotning ijtimoiy iqlimiga, odamlarning munosabatiga, ish boshqarilishiga, tashkiliy tizimiga, taqsimlanishiga ta'sir etadi, moddiy ne'matlarning taqsimlanishiga ta'sir etadi.

Ijtimoiy - madaniy qirra.

Har bir tashkilot o'z ichki madaniyatiga ega. Ichki madaniyatni quyidagilar belgilaydi:

- an'analar, urf-odatlar va birgalashib kamol topgan jamoaning tafakkur stereotiplari;
- jamoaning o'ziga xos malaka, kasb, iqtisodiy va ijtimoiy tajribalar va jamoaning xotirasi;
- paydo bo'lgan muammolarga, har xil holatlarga tashkilotning munosabati va bularning echimini topishda jamoaning imkoniyat darajadagi qobiliyati.

Ijtimoiy – ruhiy qirra.

Tashkilot — bu ijtimoiy ruhiy holatlarning murakkab dunyosi. Ular yo kasbiy-iqtisodiy munosabatlar asosida maqomini topadi, yoki odamlarning o'ziga xos munosabatlariga ko'proq ta'sir etadi.

Tashkilot ishlab chiqarish uchun barpo etiladi. Shu vaqt ichida tashkilot bevosita bir qator ijtimoiy funktsiyalarni ham bajaradi. Bu funktsiyalar inson xulqiga ham ta'sir etadi. Shuning uchun bu funktsiyalarni real deb hisoblasa bo'ladi. Funktsiyalarning asosiy mazmuni quyidagicha:

Ijtimoiy-iqtisodiy funktsiya. Har bir tashkilot o'z bandligini boshqaradi. Inson manfaatini ko'zlagan holda, uni yoqtirgan mehnat turi bilan ta'minlaydi. Bu funktsiya nafaqat daromadga etishish, balki uning taqsimlanish va kafolat funktsiyasini ham bajaradi.

Ijtimoiy-siyosiy funktsiya. Tashkilot mehnat jamoasi sifatida siyosiy hayotning mustaqil sub'ekti ham bo'lishi mumkin. Tashkilot a'zolari siyosiy hayotda faol qatnashishlari kerak.

Ijtimoiy maqom funktsiyasi. Hap bir inson uchun jamiyatda tutgan o'rni katta ahamiyatta ega. Uni esa tashkilot belgilaydi. Nima uchun Chunki insonning lavozimi, daromadi, mehnat unumdorligi, mehnatidan qoniqishi ishlayotgan tashkilotiga bog'liq. O'sha tashkilot o'ziga qanchalik tinch bo'lsa, o'z xodimiga ijobiy yondoshsa, ko'rsatkichlariga qarab tez-tez lavozimdan-lavozimga ko'tarib baholasa, uning mehnat samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi. Ijtimoiy tomondan esa, inson taqdiriga tashkilotning ob'ektiv va sub'ektiv omillari ta'sir etadi.

Ijtimoiy muhofaza funktsiyasi. Har bir korxonada, tashkilot o'zining ma'lum bir shaxsiga, muammolar paydo bo'lgan holatda, ozmi-ko'pmi yordam berish qobiliyatiga ega. Yordam ko'rsatish - tashkilotning majburiyati emas. Tashkilot ijtimoiy muhofazalash funktsiyasini bajarishi yoki bajarmasligi uning iqtisodiy imkoniyatlariga, an'alariga, mafkurasiga, ijtimoiy iqtisodiy muhitiga, ijtimoiy himoyalashning ob'ekti – shaxs obro'siga ham bog'liqdir. Ayrim holatlarda hamma narsani ma'muriyat fikri, ayrim holatlarda - tashkilot oddiy a'zolarining fikri hal etadi. Ijtimoiy himoyalashning asosiy shakllari - ma'muriy va hay'at yig'ilishi.

Ijtimoiy mansublik funktsiyasi. Insonning tabiiy ehtiyojlaridan biri - boshqa odamlar bilan birligi va biron-bir jamiyatga mansublik. Tashkilot ijtimoiy mansublik nuqtai nazardan o'zining kamchilik va afzalliklariga ega. Bir tomondan, oilaga,

qarindosh-urug`larga nisbatan u ancha uzoq, boshqa tomondan esa - ijtimoiy munosabatlar nuqtai nazaridan u ta'sirli va kuchliroq.

Ijtimoiy tartibga keltirish funksiyasi. Tashkilot mehnat jamoasi sifatida xodimlarning xulqini tartibga soladi va bu ishni, o`zining iqtisodiy qiziqishini inobatga olgan holda bajaradi.

Ijtimoiylashtirish funksiyasi. Odam tashkilotga biron bir tajriba orttirish maqsadida keladi. U shu erda ijtimoiy munosabatlar murakkab jarayonini, ijtimoiy nizo, tartib, me'yorlar degan hodisalarning ahamiyatini bilib oladi. Tashkilotda inson o`z ijtimoiy xulqini takomillashtiradi.

Bu ijtimoiy tajriba tashkilot chegarasidan tashqariga ham tarqaladi.

Aloqa funksiyasi. Aloqalar inson uchun katta ahamiyatga ega. O`zaro aloqalar tashkilotda yangi tanishlar orttirishga yordam beradi. Tashkilotdan tashqaridagi aloqalar etishmasligini xodimlar ko`pincha o`z ish joyida qoplashadi.

Nafaqat tashkilot odam uchun ahamiyatga ega bo`lishi, balki odam ham tashkilot uchun ahamiyatga ega bo`lishi mumkin. Bu erda gap tashkilotning tashkil bo`lishida va uning faoliyatida insonning roli to`g`risida boradi.

Bunday faoliyatning ikki turi bor: passiv va faol.

Faoliyatning birinchi turi bo`yicha, tashkilotning shakllanishida inson passiv faoliyat ko`rsatadi yoki qatnashmaydi. U tashkilotga kelganda, uning tarkibini berilgan deb qabul qiladi. Shaxsning asosiy vazifasi - bu oldindan berilgan tarkibni o`rganish va o`z faoliyatida qo`llash.

Faoliyatning ikkinchi turida inson tashkilotning shakllanishida faol ravishda qatnashadi, uning tarkibiga va holatiga o`z ta'sirini o`tkazadi.

Demak, odamlar tashkilotda o`z ta'sirini o`tkazish nuqtai nazaridan farqlanadi.

Tashkilotlarga ijtimoiy guruh nuqtai nazaridan qarash

Ijtimoiy guruhlarining har xil turlari bor. Tashkilot u yoki bu guruhlar turiga kiradi va ijtimoiy guruhlarining o`ziga xos xususiyatlari tashkilotga ham o`tadi.

Tashkilot ijtimoiy guruh sifatida bir necha turlardan iborat bo`lishi mumkin.

I. **Kichik guruh.** Tashkilot a'zolarini son jihatdan tarkibi hududiy, kasbiy, sinfiy, etnik va boshqa ijtimoiy guruhlardan kichikroq. Kichik guruhni belgilaydigan

aniq bir mezon yo`q. Masalan, kichik guruh deb, ham korxonaning butun xodimlarini hisoblash mumkin, shuningdek, kichik mehnat brigadasini kichik guruh desa bo`ladi.

Tashkilotda xodimlarning son tarkibi juda ko`p narsani belgilaydi.

Tashkilot uchun guruh son tarkibining asosi qo`yidagicha:

1. Guruh a'zolarining ma'lum darajada etishmasligi, berilgan vazifalarni qiyinchilik bilan echilishi qobiliyatsizlikni belgilaydi; guruhning ortiqligi ham negativ holatlarga olib kelishi mumkin, chunki bu holat guruh tartib-intizomining buzilishiga va nizolarning kelib chiqilishiga sabab bo`ladi.

2. Guruhning ortiq yoki etishmaslik miqdori – undagi ijtimoiy iqlim omilining ta'siridandir. Har doim guruhda shunday «normativ» a'zolar soni bo`ladiki, ular orqali eng yaxshi ijtimoiy iqlim belgilanadi.

3. Guruh qanchalik katta bo`lsa, shunchalik uning umumiy imkoniyatlari yuqori, umumiy qobiliyatlar palitrasi boy, a'zolarining ijtimoiy aloqa imkoniyatlari ko`p bo`ladi.

4. Guruhning miqdori, uning mobillik darajasini belgilaydi: ichki va tashqi vaziyatlar nuqtai nazaridan katta guruhlarning ko`pincha mobillik darajasi kamroq.

5. Guruhning son tarkibi uning tashkilotchilik omili sifatida ko`rilishi mumkin; guruh qanchalik katta bo`lsa, shunchalik uning shakllanishi, tashkiliy savollarning echimi qiyinroq bo`ladi. Ko`pincha bu holatlarda tartib-intizomning buzilishi yuzaga keladi.

6. Guruhning miqdori uning ijtimoiy maqomiga bog`liq: rasmiy tashkilotlarda va inson idrokida katta guruhning ahamiyati katta; uning qiziqishlari va fikri ko`proq va yaxshiroq inobatga olinadi.

Undan tashqari kichik guruh o`z boshidan ko`pincha maishiy noqulaylikni kechiradi; guruhning a'zolari o`z guruhining ko`payishi, o`z tarkibiga yangi a'zolarining qabul qilinishi va umumiy potentsiallarini ko`tarish maqsadida boshqa kichik guruhlar bilan birlashishga intiladi (integratsiya qonuni o`z kuchini ko`rsatadi). Katta guruh ham o`z navbatida maishiy noqulaylikni boshidan kechiradi; u bir nechta kichik guruhlariga bo`linishga intiladi. Sababi - kontaktlar, mehnat taqsimoti, o`zaro ta'sir yaxshiroq tashkil etiladi (dezintegratsiya qonuni).

Guruh qanchalik katta bo'lsa, shunchalik byurokratiya, rasmiyatchilik kuchliroq rivojlangan bo'ladi. Kichik guruhda esa, ko'pincha tartibga solishning norasmiy mexanizmlari ishlatiladi. Kichik guruhda shaxsning mustaqilligi va shaxsiy tashabbus darajasi yuqori, chunki bu erda munosabatlar rasmiy, har bir ishlovchiga ishonch darajasi baland, mehnatni tashkil etish printsiplari haqiqatga yaqin. Sotsiologik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, kichik guruhlarining har bir a'zosi uchun tavakkalchilik va javobgarlik esa har bir ishlovchining mehnat jarayonidagi kamchiliklari umumiy ishlab chiqarilgan mahsulotida, jamoaning natijalarida ko'rinmay ketadi. Katta guruhda shaxs «ko'rimsiz» (katta shaharning ichiga o'xshab), bu erda odam - ijtimoiy massaning elementi, o'ziga o'xshaganlar ichidan bittasidir; kichik guruhda maqomi taniqliroq, kerakli bo'ladi.

Guruhning son tarkibi tashkilot uchun shartli, ular absolyut qonun emas va holatlarga qarab o'zini ko'rsatadi.

II. **Rasmiy guruh.** Tashkilot - bu rasmiy guruh tashkilotga xos bo'lgan barcha asosiy belgilar rasmiylashgan, ma'lum bir shakllarga bo'ysunadi. Shakl sifatida har xil sanktsiyalar, reglament, nizom, shtat jadvali, norasmiy kodeks, shaxsiy va guruh majburiyatlari, etika, ichki normalar hisoblanadi. Bu shakllarning majmui tashkilotning rasmiy tarkibini hosil qiladi.

Tashkilotda to'rtta asosiy rasmiylashgan asosiy ob'ektni ko'rsatish mumkin:

Birinchisi - harakatlar va munosabatlar (funktsional va nofunk-tsional). Harakat va munosabatlarni tartibga solio tashkilotning rasmiy tarkibining muhim va murakkab funktsiyasidir.

Ikkinchisi - jamoaning asosi, maqsadi va vazifalari. Guruhlarning ko'p turlarida jamoaning maqsadi ko'pincha guruh tashkil bo'lgandan keyin paydo bo'ladi. Boshida guruh tashkil topadi, keyin esa odamlar aloqa predmetini, munosabatlar usulini, vaqtni birgalashib o'tkazish usullarini qidira boshlaydi.

Tashkilotda rasmiy guruh sifatida, guruh tashkil topishidan oldin jamoaning maqsadi bo'ladi. Aniq belgilangan maqsad, tashkilotga bo'lgan munosabatga va odamlar xulqiga yaxshi ta'sir etadi.

Uchinchi – guruhda a'zolik. Birinchidan, tashkiliy a'zolik - erkin va ixtiyoriy; ikkinchidan - tashkilotga kirish cheklangan va senz bilan bog`liq. Tashkilotning a'zoligi ma'lum bir shartlarni bajarish yoki ularga rioya qilishni talab qiladi, tashkilotdan chiqib ketish esa ma'lum bir nooush oqibatlariga olib keladi.

**To`rtinchi** – guruhning imidji, ya'ni qiyofasi guruh rasmiylashgandan keyin, u rasmiy maqomga ega bo`ladi. Tashqi muhit guruhni odamlar birlashmasi deb qabul qiladi va u bilan ma'lum bir munosabatlarni o`rnatadi. «Tashqi muhit guruhni qanday qabul qiladi va qanday munosabatlar o`rnatadi», - degan savollarga javoblar ijtimoiy guruhning a'zolari uchun befarq emas.

Inson shaxsi uchun tashkilotning rasmiy tarkibi ikki qarama-qarshi ma'noni bildiradi.

Birinchi tomondan, u shaxsni bosadi va axborotni katta hajmdagi massa deb odam bilan qabul qiladi. Bu axborotni bilish, yodda tutish va hisobga olish lozim. Rasmiy tarkib nisonni soddalashtiradi va uning xulqini ijtimoiy me'yorlar bilan chegaralab qo`yadi.

Ikkinchi tomondan, rasmiy tarkib shaxsiy javobgarlikni pasaytiradi, shaxsga yordam beradi, uning xulqini belgilaydi va jamoada mumkin bo`lgan o`zboshimchalik va boshqarib bo`lmaydigan ijtimoiy muhitdan himoya qiladi.

Tashkilotning rasmiy tarkibiga odamning munosabati ijobiy yoki nisbiy bo`lishi mumkin.

III. **Uzoq muddat yashaydigan guruh.** Qisqa muddatga paydo bo`ladigan har xil diffuz guruhlarga nisbatan, tashkilot odatda uzoq muddat mavjud bo`ladi. Tashkilotni yashash muddatining ikki turi bor: ob'ektiv (haqiqiy, hozirgi momentga ko`ra) va sub'ektiv (rejalashtirilgan).

Tashkilot yashash muddatining birinchi turi bo`yicha guruh individlarining o`zaro moslashishi yuqori daarining o`zaro moslashishi yuqori daunday tashkilot nafaqat samarali, balki yangi qo`yilgan maqsadlarga faol yondashadi, muammolik holatlarni tezroq hal etadi. Qanchalik tashkilot uzoq yashasa, shunchalik u ko`p tajriba orttiradi.

Rasmiy tarkibning boshlang'ich bosqichida mehnat jamoasi uni asosan mensimaydi, nazariga ilmaydi. Keyinchalik esa boshga tushgan kechinmalar, muammolar va oavf-xatar ta'sirida jamoa a'zolari ko`proq rasmiyatchilar bo`lib qoladi va faqatgina keyinchalik, balog`atga etganda, jamoa o`z tashkilooning rasmiy optimal darajasini «topadi».

Tashkilot yashash muddatining ikkinchi turi bo`yicha (sub'ektiv yashash muddat turi) xodimlar o`z tashkilotining yashash muddatini uzoq muddatga rejalashtiradi.

IV. Referent va noreferent guruhlar. Shaxsni guruhga bo`lgan sub'ektiv munosabatini sotsiologiyada referent va noreferent guruhlar tushunchasi belgilaydi. Guruhning referentligi - bu odamning guruhni qabul qilishi. Guruh esa, o`z navbatida, uni qanoatlantirishi kerak va uning uchun optimal va etalon bo`lishi lozim. Bunday guruh a'zosi inson bo`lishni xohlaydi.

Tadqiqotlarga asosan, odamlar nafaqat ish haqi bilan qiziqadi, balki o`ziga mos tashkiliy va mehnat munosabatlarda ehtiyoj sezadi va tartibsizlikka nisbatan tanqidiy yondashadi.

Tashkilotning noreferentligiga odamlarni quyidagi tipik reaksiyalarini kiritish mumkin:

- intizom, tashkiliy va mehnat munosabatlari yaxshiroq bo`lgan boshqa tashkilotlarga ketish;
- o`z tashkilotini tuzish va yuksak maqsadlarini unda joriy etishga intilish;
- yakka tartibdagi mehnat faoliyatiga intilish.

Tashkiliy va mehnat munosabatlarning ijtimoiy tahlili

Mehnat taqsimoti natijasida shaxslararo murakkab tashkiliy va mehnat munosabatlarining tizimi paydo bo`ladi. By esa tashkilotning asosini tashkil etadi.

Tashkiliy va mehnat munosabatlarida ijtimoiy holatlarning ahamiyati quyidagicha:

1. ***Ish usuli***. Hap bir ishlovchi - shaxs. Unga rasmiy ravishda ish ahamiyatini tushunish va izoh berish xususiyati berilgan. Inson o`z qobiliyatiga ko`ra qo`yilgan

maqsadni, vazifani tushunadi. Ko`pincha bir xil vazifalarni turli shaxslar bir xil bajarmaydilar. Bu ish usuli hammada har xil yuritiladi.

Hayotda ish usuliga nisbiy, salbiy va neytral baho berilishi mumkin. Bunday baholashning ancha aniq mezonlari bor:

- xodimning ma'lumotlarini hisobga olgan holda o`ziga qulayligi;
- atrofdagilarga (shariklar, o`rtoqlar, ish joyi bo`yicha qo`shnilar) qulaylik;
- jamoaning urf-odatlarini qo`llab-quvvatlash yoki ulardan voz kechish;
- mehnat unumdorligi jarayonida samaradorlik; kasb mahorati;
- innovatsiya mazmuni, ya'ni biron bir «zo`r g`oya»ning bo`lishi yoki bo`lmasligi orqali katta foyda olish qobiliyati;
- ishga qiziqish yoki qiziqmaslik, tirishqoqlik yoki hafsalasizlik munosabatlari.

Shaxsning o`ziga va ma'muriyat tomonidan unga qo`yilgan baholar ko`pincha bir xil bo`lmaydi, bu esa ko`p holatlarda nizolarga olib keladi, mezonlardan har biri o`zining «murakkab psixologiyasi»ga ega.

Ish usuli quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- ob'ektiv mehnat mazmunining ijodiy maksimal yoki minimal imkoniyatlari;
- normativ hujjatlarning mavjudlik holati va ularning berilgan dasturga yo`naltirilganligi;
- nazorat qilish nuqtai nazaridan rahbarlik usuli va qo`l ostida ishlaydigan ishlovchilar tashabbusiga nisbatan bardosh, sabr-toqat;
- ishning jamoa usuli mavjudligi yoki mavjud emasligi;
- ish staji.

Ayrim holatlarda ish usuli deb xodimni yoki mutaxassisni harakati deb hisoblansa, boshqa holatlarda - ish usuli deganda, butun bir mehnat tashkilotining iqtisodiy tafakkur xususiyati va harakati tan olinadi.

2. **Norasmiy guruhlar.** Tashkilotda rasmiy guruhlar qatorida xilma-xil norasmiy guruhlar paydo bo`ladi. Ularning ichidagi odamlarni mehnatdan tashqari bo`lgan qiziqishlar birlashtiradi va bunday guruhlar quyidagi salbiy va nisbiy vazifalarni bajaradi:

- barqaror yoki tasodifan yuz bergan vazifalarni bajarishda bu mobil komandalarni mehnat taqsimotiga jalb etish xususiyati;
- tashkilotning rasmiy organlari o'zi bajaradigan vazifalarini bajarmasalar, unda guruhlar mehnat nizolarning birdamlik, qonunchilik shaklini bajaradilar;
- guruhlar ma'lum bir rahbarlik usuli uchun shart-sharoitni yaratib beradi va ma'muriyatni qo'llab-quvvatlaydigan kuch sifatida maydonga chiqadi yoki biron-bir boshqaruv kuchlarini yo'qotmoq uchun yordamlashadi;
- tashkilot ko'lamida bo'lgan hamma yangiliklarga qarshilik ko'rsatadi va muhim muammolarni o'zining ichida bosti-bosti qilib yuboradi;
- iqtisodiy va mehnat savollarining echimida jipslashgan kamchilik - jipslashmagan ko'pchilikka o'z ta'sirini o'tkazadi;
- ish maqsadi, faoliyati maksimal mehnat unumdorlikka yoki yuqori samaradorlikka erishishga qaratilmagan, balki, asosiy maqsadini, vazifani har xil qiziqishlarga hokimiyatni va etakchilikni qo'lda ushlab turish, eng yaxshi mehnat joylari uchun raqobat, qalbaki insonparvarlikka qaratish;
- bu guruh turi har xil guruhlar fikrini bildiradi va ularning echimini g'oyaviy birdamlikka yoki nizolargacha olib borishi mumkin.

3. **Jipslashganlik.** Mehnat jarayonida odamlar orasida birlik va yaqinlik shart. Jipslashganlik - bu maqsad emas, balki tashkilotning ma'lum bir holatga etishish usuli. Jipslashmagan tashkilot ishlab chiqarish munosabatlarida bo'sh, samarasiz va unda o'zaro bog'liq bo'lmagan nizolar bo'lib turadi, har bir xodim o'zini yolg'iz his qiladi.

Jipslashishning ob'ektiv asosi deb, iqtisodiy qiziqishning birligi hisoblanadi. Tashkilot a'zolari orasidagi demografik, kasbiy, malaka va lavozim farqlari bo'lishiga qaramay, bunday birlik imkonlari bor. Tashkilotda xodimlarning shaxsiy qiziqishlari bilan birga umumiy qiziqishlari ham mavjud.

Umumiy qiziqishning ichida targ'ibot-tashviqot, reklama, unga iqror bo'lmoq tashkilotning jipslashganligini bildiradi.

Jipslashganlik - bu odamlarning ruhiy xususiyati va madaniy darajasiga kuchli bog'liq bo'lgan holat.

Tashkilotning jipslashganlik normal darajasini soxta va yolg'on kollektivizm holatlaridan ajratish lozim. By holatlar quyidagi turlarda berilgan:

- asosiy maqsadlar har xil bo'lgan vaqtda, ikkinchi darajali qiziqishlar asosida odamlarni birlashtirish harakati;
- «umumiy qiziqish» asosida odamlarni birlashtirish harakati, lekin ko'pincha bu «umumiy qiziqish» asosida biron-bir shaxsning shaxsiy qiziqishi yotadi.

Korxonaning, tashkilotning faoliyati yaxshi, ijtimoiy-iqtisodiy holati haqiqatdan ham normal holatda bo'lsa, unda tashkilot a'zolari jipslashganlikda «ehtiyojni sezmaydi». Lekin, ayrim holatlarda, bu vaqtinchalikdir.

Tashkilotning ijtimoiy - iqtisodiy holati yomonlashsa, uning a'zolari vahimaga tushadilar va ayrim holatlarda tashkilotning jipslashganligi barbod bo'ladi, aypim holatlarda esa jipslashganlik bunday og'ir ahvolning oldini oladi.

Shu printsipda raqobat omili ham jipslashganlikka ta'sir etadi. Qanchalik tashqi raqobat kuchliroq bo'lsa shunchalik tashkilot ichidagi jipslashganlik darajasi yuqori yoki past bo'ladi.

4. *Xodimlar tarkibi.* Mehnat jamoasi aniq individlardan tashkil topadi. Tashkilot uchun xodimlar tarkibi qanday ahamiyatga ega.

Birinchidan, u mehnat taqsimotiga bevosita ta'sirini o'tkazadi. Bir xil tashkiliy va mehnat munosabatlari ma'lum bir mehnat jamoasida samarali, boshqasida esa - samarasiz, lekin samaradorlikning o'zini baholashda bu narsa hicobga olinmaydi.

Mehnat faoliyati qatnashchilarining xususiyatlari uning differentsiatsiyasiga ham bog'liq. Eng oddiy mehnat maqsadlari va xususiyatlari insonning malakasi va kasbiy sifatlarini hisobga olgan holda bo'linadi.

Mehnat jamoasi xodimlarining o'zgarishi tashkil topgan aloqalarni buzishga qodir. Masalan, mehnat jamoasida yangi a'zolari paydo bo'lishi, tashkilotni kuchaytiradi yoki zaiflashtiradi yoki hech qanday ta'sir o'tkazmaydi. Mehnat jamoasidan chiqib ketish ham bir xil holatlarda «ko'rimsiz», boshqalarda esa - har xil muammolarni chiqaradi, maqsad va rejalarni o'zgartirishga majbur qiladi.

Ikkinchidan, xodimlar tarkibi nisbiy, salbiy va neytral ijtimoiy samaraga ega bo'ladi. Umumiy mehnat dalili, inson o'rtasidagi kontaktlar xodimlarga yoki

qoniqish, g'ayrat olib kelishi yoki xodimlarning hissiyotlarini yo'qotishi, yoki hech qanday ta'sirsiz bo'lishi ham mumkin. Xodimlar ham o'zaro ta'sirga yoki o'z ishida yakkaxonlikka intiladi.

Uchinchidan, tashkilotning ma'muriy tarkibini inobatga olmasdan, personal yakka va guruhviy birinchilikni yoki etakchilik spetsifik holatini, mehnatga bo'lgan munosabatni, jamoada ma'naviy boyliklarni barpo etadi. Tashkilotlarning bir-biriga o'xshamasligini birinchilik (liderlik) xususiyatlari belgilaydi.

Aloqa yo'llari (kommunikatsiyalar).

Tashkiliy va mehnat munosabatlarini kerakli darajada ushlab turish doimiy va shaxslararo aloqalarni talab qiladi. Yotiq va tik, rasmiy va norasmiy, shaxslararo va guruhlararo va shuningdek, ularning boshqa turlari ham ma'lum.

Kommunikatsiyalarni belgilaydigan juda ko'p ijtimoiy omil va nizomlar bor, ular orqali mehnat faoliyati samarali olib boriladi. Ularning ayrimlariga quyidagicha ta'rif berish mumkin.

Vaziyatni tushunish.

Aloqa vazifasining zaruriyati o'z-o'zidan aloqalarning kafilligini bermaydi. Xodim, mutaxassis yoki boshqaruvchi shu zaruriyatni tushunishi lozim.

Tushunish omilining ikki varianti bor:

- mavjud holatda o'zganing bilimlari, etarli darajada ma'lumotga ega ekanligi, shaxsning o'z-o'ziga beradigan bahosi;
- tajriba va natijalardan kelib chiqadigan aloqa munosabatlari.

Shaxs xarakteri.

Aloqa jarayonida shaxsning kommunikabellik xususiyati alohida ahamiyatga ega. Ba'zan bu xususiyatni kasbiy yaroqlik va ish joyiga munosiblik mezonlari deb hisoblash bo'ladi.

Insonda ishlab chiqarish jarayonida faollik va uyushqoqlik xususiyatlarining etishmasligi kommunikatsiya muammolarining sababi deb ham hisoblanadi. Shuning uchun insonning faolligi va uyushqoqlik xususiyatlari katta ahamiyatga molik.

Shaxsiy munosabatlar.

Aniq kommunikatsiyalar sub'ektlarning shaxsiy yoqimlilikiga va yoqimsizligiga bog`liq. Uchrab turadigan holatlar:

- sub'ektlar nizolar natijasida aloqalardan bosh tortadi, lekin ular shaxsan o`ziga shu aloqalar kerakligini va foydasi borligini tushunadi;
- bir-biriga yoqimsizlik xislati bor uchun sub'ektlar bir-biri bilan aloqa bog`lamaydi va shu bilan tashqi sheriklariga, jamoaga va butun tashkilotga ongli ravishda zarar etkazadi;
- o`zining moddiy manfaatlarini ko`zlagan holda va shaxsiy nizolarga qaramasdan, sub'ektlar hamma kerakli aloqalarni olib boraveradi.

Mehnat targ`iboti.

Ba'zan kommunikatsiyalarga ish jarayonidagi o`ta bandlik, ish joyidan vaqtincha bo`lsa ham keta olmaslik, ish joyiga funktsional va intizomiy bog`liqliklar to`sqinlik qiladi.

Joylashish.

Qanchalik tashkiliy va mehnat munosabatlarining sub'ektlari bir-biriga yaqinrok joylashsa, shunchalik ularning aloqa yo`llari va usullari oddiy bo`ladi. Bu ayniqsa, kichik jamoalarda, tashkiliy tizimning kamchiliklari, texnika vositalarining muammolari bor tashkilotlarda yaqqol ko`rinadi. Bunday tashkilotlarda xodimlarning shaxsiy faolligi alohida ahamiyat kasb etadi.

Mezon farqlanishi.

Mezon bir xil darajadagi aloqalarda oddiy, sodda bo`ladi, har xil mezonli darajadagi aloqalarda qulaysiz, murakkabroq bo`ladi.

«Yuqori turgan - past turgan» aloqalar turi ko`pincha o`z mavqeini yo`qotadi, manmanlik hislatlari va orada ma'lum masofa borligi bilan qiyinlashadi.

«Past turgan - yuqori turgan» aloqalar turi esa qulaysizligi, tengsizligi o`ziga e'tiborni qaratmasligi bilan ajralib turadi.

Ish bilan bog`liq bo`lgan har xil rasmiy yoki yarimrasmiy kommunikatsiyalarni (tajriba almashish, o`rgatish, malaka oshirish va umumiy yordam berish) foydali yoki foydasizligiga qarab baho berish katta ahamiyatga ega.

Madaniyat.

Norasmiy kommunikatsiyalar, bu omilga bog`liq bo`lgan holda, bir tomondan, funksional aloqalarni mustahkamlashga, birdamlikni shakllantirishga, o`zaro hurmatni namoyish etishga, ikkinchi tomondan esa - ijtimoiy muhitni yomonlashtirishga (har xil ig`volar natijasida) va buzishga qodir.

Nazorat.

Guruhlararo kommunikatsiyalar holatida har bir guruh a'zolarining to`g`ridan-to`g`ri aloqalari sekin, noqulay, shuning uchun ular rasmiy yoki norasmiy instantsiyalar (vositachi) orqali o`tkaziladi. Vositachilar esa «o`z qiziqishlari» kasalligi bilan kasal bo`lib qolib, boshlang`ich guruh a'zolarining qiziqishlarini ko`rsata olmaydi. Vaqt o`tgach, bu vositachi instantsiyalarga ishonch pasayadi va keyin esa reprezentativ aloqalar xodimlararo munosabatlar aloqalari bilan to`ldiriladi. Bu esa, axborotlarni buzib ko`rsatadi.

Masalan, shunday holatlar bo`ladiki, «individ — mehnat guruhiga» va, aksi, «mehnat guruhi – individga» murojaat qilishi mumkin. Mehnat guruhi xodimning ma'lumotlarini va aytilgan fikrlarini e'tiborga olmasligi, u bilan gaplashishga vaqti yoki xohishi bo`lmasligi, unga ochiq jamoa bosimini o`tkazishi mumkin. Xodimning o`zi mehnat guruhi bilan suhbatlarda, aloqalarda u bilan samimiy, ochiq ko`ngil bo`la olmasligi mumkin. Shuningdek, u bu aloqalardan qo`rqishi o`zining munosabatlarini to`g`rilashda kerak bo`lmagan guruh a'zolari bilan aloqa bo`lishi mumkin.

Tashkilotda o`zining urf-odatlarini, an'analari, xodimlarga ishonchi, majburiyatlarini, ya'ni ijtimoiy nazorat institutlari bo`lsa, bunday muammolar paydo bo`lmaydi.

Shunday qilib, tashkilotdagi kommunikatsiyalar juda ko`p ijtimoiy holatlarga bog`liq.

Mehnatni insonparvarlashtirishning tashkiliy shakllari

Mehnatni insonparvarlashtirish – bu mehnatning xarakterini, uning shart-sharoitlari, ishning ijtimoiy psixologik jihatdan qulaylik tomonlarini inobatga olgan holda yanada rivojlantirish. Bunday mukammallashtirish tashkiliy-mehnat munosabatlaridagi sifat o`zgarishlarini mo`ljallaydi.

Eng avvalo mehnatni insonparvarlashtirishning umumiy shakllarini ajratib chiqamiz, «bu shakllar tashkilotning strategik printsiplari bilan bog`liqdir».

1. Vazifalarning aniqligi va haqqoniyligi. Bu erda gap mehnatni taqsimlashning insonparvarlik kriteriylari haqida boradi.

Aniqlik shuni bildiradiki, har bir tashkilot mehnatning aniq ijtimoiy strukturasi ijtimoiy zarur, bunda tashkilotning har bir a'zosi hozirgi va kelgusi rejalar haqida, oddiy va standart bo`lmagan sharoitlardan xabardor bo`lish lozim. Bunday tartib ishning samarasiga zarar bermaydi, balki juda chuqur ijtimoiy mohiyatga egadir:

- alohida individlar yoki guruhlar o`z ishlarini chuqur biladilar, mustaqil holda nimanidir rejalashtira oladilar, ish rejimini boshqarishlari mumkin va h.k.;

- individ yoki guruh ahloqiy-huquqiy ma'noda himoya qilingandir, o`z vazifalarini biladilar;

- mehnatni taqsimlash natijasida ziddiyatlar kamayadi, shuningdek o`zaro tushunish, birgalashib harakat qilishi ortib boradi;

- haqqoniylik - bu ham mehnatni taqsimlashning ijtimoiy normasidir.

Amaliyotda u quyidagi variantlarga ega bo`lishi mumkin:

- konkret (aniq) bir ish yuzasidan ob'ektiv imkoniyalarni hisobga olish, taqdirlash, rag`batlantirish, oylik maoshga qarab ishni taqsimlash;

- aniq mehnat topshiriqlari asosida «qo`lga kiritilgan yutuqlar va xizmatlar» ni hisobga olish; bu topshiriqlarni bajarishga moyillik; ixtisoslik va tajribaga ularning muvofiq kelish; ma'lum bir sharoitlarda ishlashga rozi va ko`ngilli bo`lish; iqtisodiy manfaatlarga, insoniy o`xshashliklarga qarab sheriklarni tanlash; ziddiyatlarning bo`lmasligiga kafolat berish, mehnat bahs-munozalarida himoyalanganlik.

2. Boshqaruvda ishtirok etish. Oddiy a'zolar va tashkilotning ijtimoiy kategoriyalari ma'muriy hokimiyat bilan birgalikda boshqaruvda ishtirok etishni istaydilar va bunda qatnashishlari ham shart. Ular boshqaruv qarorlarini qabul qilishga intiladilar, buning uchun quyidagilar juda zarur:

- o`z o`rnini topish, shaxsiy yutuqlarini ko`paytirish;

- mehnatni tashkil qilish masalalari bo'yicha o'z kasbining g'oyalarini, bilimlarini amalga oshirish imkoniyati;

- o'z kasb-mehnat huquqlarini va iqtisodiy mafaatlarni himoya qilish;

- xo'jalik munosabatlarini tushunib amalga oshirish, tashkilot ishlariga aloqadorlikni anglab etish.

Ko'p holatlarda ishchilarning boshqaruvda ishtirok etishi ma'muriy hokimiyat, uning huquqlariga qarama-qarshi qilib quymaydi. Bir so'z bilan aytganda, ma'muriyatni boshqarishda ishtirok etish «unchalik qiyin ish emas», balki u odamlarga katta quvonch bag'ishlaydi.

Jahon amaliyoti va nazariyasi boshqaruvda ishtirok etishning juda ko'plab ochiq va yopiq, to'liq va to'liqsiz, guruhiy va individual shakllariga taklif etadi.

3. Ma'lumotlarning etarliligi va ochiqligi. Tashkilotning bunday xususiyatlari ko'plab omillar bilan aniqlanadi – mehnatni taqsimlashning o'ziga xosligi, iqtisodiy siyosat va vaziyatlar bilan, byurokratizmning darajasi, boshqaruv uslubi, har bir insonning qobiliyatlari shular jumlasiga kiradi..

O'z navbatida tashkilotning bu xususiyatlari alohida bir xodim uchun va guruhlar uchun juda muhim ahamiyatga ega, chunki bu omillarishlash uchun qulay sharoitlar yaratadi. Ular:

- ma'lumotlar yig'indisidan iborat, o'z vazifalarini normal bajarish asosidafalarini normal bajarish asosidahal qiluvchi sharoitlarni yaratadi;

- o'z manfaatlarini yaxshi tushunishga yordam beradi, har bir mehnat va iqtisodiy harakatlarni ongli bajaradi;

- o'zaro ishonch, birlashishga yordam beradi, bunda albatta xodimlar tashkilotning muammolari, ahvoli kelgusidagi rejalaridan xabarlar bo'lishlari zarur. (Shunday mantiq bor: «agar tashkilot meni hamma narsadan xabardor qilgan ekan, o'z navbatida meni o'zining haqiqiy a'zosi deb hisoblaydi, shuningdek men ham uni o'zimning haqiqiy jamoam, tashkilotim deb hisoblayman).

O'rganilgan mavzuda ijtimoiy-iqtisodiy tuzilma daromad va jamoatchilik fikrini o'rganishda va shakllantirishdagi ahamiyati yoritib o'tilgan. Ijtimoiy-iqtisodiy

guruhlar mehnat va qo`shimcha daromadlar taqsimlanishiga qarab bir necha belgilarni o`z ichiga oladi.

Ish bilan band bo`lganlar va ishsiz va turli mehnat kasb turlarining vakillari, mulkdorlar va mulk egasi bo`lmaganlar belgilarini yuzaga keltiradi. Insonlarning baho berish fikrlarini inobatga olish iqtisodiyot nuqtai nazaridan boylik va qashshoqlikni va kategoriyalarini bir necha shakllari mavjud.

5-mavzu. IQTISODIY MADANIYAT VA IQTISODIY XATTI- XARAKATLARNING IJTIMOIIY TAVSIFI

Reja:

- 1. Iqtisodiy madaniyat mohiyati va funksiyalari**
- 2. Iqtisodiy madaniy shaxs**
- 3. Iqtisodiy xatti-harakatlarning tipologiyasi**
- 4. Tadbirkorning iqtisodiy xatti-harakatlari tavsiflari.**

Iqtisodiy madaniyat mohiyati va funksiyalari

Iqtisodiy madaniyat umumiy madaniyatning ajralmas qismi hisoblanadi. Turli olimlar uning mohiyatini turlicha ta'riflaydilar. Biroq, bu ta'riflarning barchasi iqtisodiy madaniyatni so'zning tor va keng ma'nosida ko'rib chiqilishi mumkinligi bilan bog'liq.

Iqtisodiy madaniyat so'zning keng ma'nosida - bu jamiyat tomonidan yaratilgan ishlab chiqarish faoliyatining moddiy va ma'naviy vositalari: mashinalar, inshootlar, shaharlar, yo'llar va boshqalar; iqtisodiy bilimlar, qobiliyatlar, ko'nikmalar, odamlar o'rtasidagi muloqot usullari va shakllari, iqtisodiy razvedka.

Iqtisodiy madaniyat so'zning tor ma'nosida- bu xalq, guruh, shaxslarning iqtisodiy tafakkuri va faoliyatining odatiy usuli. Uning yordami bilan odamlar o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashadi.

Jamiyatning iqtisodiy madaniyati - bu iqtisodiy faoliyatning qadriyatlari va motivlari tizimi, iqtisodiy bilimlarning darajasi va sifati, baholari va odamlarning xatti-harakatlari, shuningdek iqtisodiy munosabatlar va xatti-harakatlarni tartibga soluvchi an'analar va me'yorlarning mazmuni

Iqtisodiy madaniyat, shuningdek, iqtisodiy xulq -atvorni tartibga soluvchi iqtisodiy manfaatlar, qadriyatlar, me'yorlar, qoidalar, qobiliyat va ko'nikmalar majmuini ham o'z ichiga oladi. Boshqa so'z bilan, iqtisodiy madaniyat iqtisodiy bilim va ko'nikmalar, iqtisodiy qadriyatlarni o'zida mujassamlashtirgan xulq -atvor stereotiplaridan iborat.

Tasviriy ma'noda, iqtisodiy madaniyat - bu "til" vositasi bo'lib, uning yordamida odamlar iqtisodiy faoliyat va xulq -atvor jarayonida bir -birlari bilan

muloqot qila oladilar va shunga mos ravishda ma'lum bir jamiyatda sodir bo'layotgan iqtisodiy hodisalar va jarayonlarning mohiyatini tushunadilar.

Har bir iqtisodiy davr o'ziga xos darajasi va aholining iqtisodiy madaniyatining turi bilan ajralib turadi. Albatta, shu bilan birga, aholining turli guruhleri iqtisodiy madaniyatning sezilarli darajada farq qiladi. Shunday qilib, iqtisodchilar uchun iqtisodiy madaniyat - ijtimoiy ong shaklidir. Hukumat amaldorlari, direktorlar, menejerlar, tadbirkorlar bo'lishi kerak amaliy iqtisodiy fikrlash madaniyatini o'z ritorikalarida aks etedilar.

Zamonaviy iqtisodiy madaniyat ko'p jihatdan sivilizatsiya, jamiyatning madaniylashganligiga bog'liq bo'ladi. Unda asosiy rol shaxslar va odamlar guruhlarining manfaatlari hisobga olinadi. Iqtisodiy rivojlanishning an'anaviy "atributlari" (foyda, miqdoriy o'sish) o'rniga ko'proq insoniy maqsadlar qo'yilmoqda.

Bozorning bugungi turi va bundan tashqari, ijtimoiy yo'naltirilgan iqtisodiyot boshqa pozitsiyalarda baholanadi - ko'proq "tashvishli", "tushunarli", "oqilona", "maqsadga muvofiq", "foydali", har bir insonning manfaatlariga mos keladigan jihatlari e'tiborga olinadi.

Hozir Yangi iqtisodiy madaniyatga poydevor quyilmoqda: jamiyatda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning xulq-atvori uchun alohida va qaror qabul qiluvchilarning xulq-atvori uchun zarur ijtimoiy yo'nalishlarni ta'minlaydigan shart-sharoitlarni yaratish; mobil axborot-kommunikatsiya tizimini saqlash; reklamani takomillashtirish; iqtisodiy va moliya institutlari (fond birjalari, banklar, sug'urta kompaniyalari, auditorlik xizmatlari) faoliyatida iqtisodiy foyda omili mutlaqlashtirilmayapti.

Bularning barchasi axborot-kompyuter jamiyatini yaratishga olib kelishi kerak, bunda odamlarning ehtiyojlarining xilma-xilligi, ularning manfaatlarining farqlanishi butun jamiyat taraqqiyotining kafolati, uning takomillashtirish shartidir. Bunday jamiyatning o'ziga xos xususiyatlari, iqtisodiy faoliyatning turli sub'ektlarining manfaatlari, motivlari plyuralizmini qondirishga asoslangan, shuningdek, ko'plab omillar va ob'ektiv shart-sharoitlarni hisobga olgan holda iqtisodiy qarorlarning ko'p o'zgaruvchan tanlovi bo'ladi: iqtisodiy, ijtimoiy, iqtisodiy-psixologik, texnik.

Iqtisodiy madaniyat bir nechta funktsiyalarni bajaradi: kognitiv, amaliy, tarbiyaviy va hokazo. Yangi iqtisodiy bilimlar eski bilimlarni tanqidiy qayta baholashni rag'batlantiradi

Iqtisodiy madaniyatning amaliy funktsiyasiga kelsak, iqtisodiy munosabatlar sub'ektlarining faoliyati ko'p jihatdan nafaqat ularning darajasiga bog'liq. iqtisodiy bilim, balki ularni amalda qo'llash qobiliyatidan, ya'ni **iqtisodiy ong** odamlardan madaniy steriotiplarni o'zlashtirishni talab etadi.

Iqtisodiy madaniyatning vazifalari

Iqtisodiy madaniyat bir nechta muhim funktsiyalarga ega.

1. O'ziga hos moslashuvchan funktsiya. Aynan u insonga jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlariga, iqtisodiy xulq-atvor turlari va shakllariga moslashishga, ijtimoiy-iqtisodiy muhitni uning ehtiyojlariga moslashtirishga, masalan, zarur iqtisodiy foyda olish, ularni taqsimlashga imkon beradi. sotish, ijaraga berish, almashtirish va h.k.
2. Kognitiv funktsiya Moslashuv funktsiyasi bilan muvofiqlashtirilgan kognitiv funktsiya. Iqtisodiy madaniyatda mavjud bo'lgan bilimlar, uning ideallari, taqiqlari, huquqiy normalari bilan tanishish insonga o'zining iqtisodiy xulq-atvori mazmuni va shakllarini tanlash uchun ishonchli qo'llanmaga ega bo'lishiga imkon beradi.
3. Tartibga solish funktsiyasi. Iqtisodiy madaniyat shaxslar va ijtimoiy guruhlarga u tomonidan ishlab chiqilgan, odamlar turmush tarziga, ularning qarashlari va qadriyat yo'nalishlariga ta'sir ko'rsatadigan ma'lum standartlar va qoidalarni buyuradi.
4. Iqtisodiy faoliyat tajribasini avloddan avlodga o'tkazib, avlodlar va davrlar o'rtasidagi muloqot uchun imkoniyat yaratadigan vorisiylik funktsiyasi.

Iqtisodiy. madaniyatning asosiy xususiyatlari:

- 1) iqtisodiyot ehtiyojlaridan kelib chiqadigan va unga muhim (ijobiy yoki salbiy) ta'sir ko'rsatadigan qadriyatlar, ehtiyojlar, afzalliklarni o'z ichiga oladi.
- 2) iqtisodiy o'zaro munosabatlar tartibga solinadigan kanallar. ong va iqtisodiy fikrlash.
- 3) iqtisodiy boshqaruvga e'tibor qaratish. odamlarning xulq-atvori.

Iqtisodiy tuzilma. madaniyatni ta'kidlash t:

1. Iqtisodiy normalar (iqtisodiyotda o'zini tutish qoidalari) – iqtisodiy tartibga soluvchi rasmiy va norasmiy qoidalar. faoliyat. Ular ommaviy xatti-harakatlarning namunalari va davlat qonunlarini o'rnatish modellari sifatida paydo bo'lishi mumkin.

2. Ijtimoiy. iqtisodiy qiymatlar :

1-daraja mikro darajadagi qiymatlar - inson uchun kundalik hayotda, kundalik hayotda qadrlil bo'lgan barcha narsalar (uy-joy, kiyim-kechak, ovqat)

2-daraja tashkiliy qadriyatlar odamga ish uchun kerak bo'lgan hamma narsa (jamoada, xo'jayinlar bilan munosabatlar)

3-daraja makro darajadagi qiymatlar (mamlakat uchun)

3. Ijtimoiy. iqtisodiy bilim - iqtisodiy jihatdan iborat iqtisodiy ong (nazariy. ilmiy bilim) fikrlash (iqtisodiy va iqtisodiy natijalar natijasida olingan amaliy bilimlar faoliyat).

4. Iqtisodiy mafkuralar - jamiyat o'z iqtisodiy hayotini qanday tashkil qilishi kerakligi to'g'risida tartibli ko'rinish

Iqtisodiy funktsiyalar madaniyat

1) **Vorisiylik** - normalar va qadriyatlarni avloddan avlodga o'tkazish mavjud.

2) **Ijtimoiy meros** - zamonaviy sharoitlarda etarli bo'lgan qadriyat va me'yorlarni tanlash bilan bog'liq

3) **Innovatsion** - yangi normalar va qadriyatlarni joriy etish orqali o'zini namoyon qiladi. 1-yo'l - qarz oldi, 2-yo'l - o'z ixtirosi.

4) **Ijtimoiylashish** - to'planish va ko'payish jarayoni.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy madaniyatning xususiyatlari.

- Ratsionallikning yuqori darajasi
- Innovatsiyalarning yuqori darajasi
- Qonunga rioya qilishning yuqori darajasi
- Intizomlilik
- Siyosiy betaraflik

Iqtisodiy madaniyat ijtimoiy jarayon sifatida funktsional universal qadriyatdir. Ushbu mexanizm doirasi individual iqtisodiy sub'ektning xatti-harakatlari normalari, qoidalari va shakllari tizimidan (mikro darajada) kollektiv va hatto ommaviy

sub'ektlarning (ijtimoiy va kasbiy guruhlar, qatlamlar, sinflar, jamiyatlar) o'zaro ta'sir doirasiga kiradi) ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida (makro darajada) mavjud bo'ladi.

Iqtisodiy madaniy shaxs. Hozirgi vaqtda iqtisodiy madaniyat ko'nikmalarini egallash har bir kishi uchun muhim, u davlat korxonasida ishlayaptimi, o'z shaxsiy biznesi bilan shug'ullanadimi yoki umuman ishlaymaganlarga ham taaluqli. Iqtisodiy shaxsning fikri - bu o'z mamlakatining iqtisodiy tizimida ham, boshqa davlatlarning har xil turdagi iqtisodiy tizimlari o'rtasida ham iqtisodiy qonunlar, iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning mohiyatini tushunishda o'z ifodasini topadi.

Inson har doim o'ziga xos hayotga, shu jumladan iqtisodiy, vaziyat va muammolarga duch keladi. U savolni aniq bayon etishga, har tomonlama xabardor bo'lishga, vaziyatni yaxlit ko'rib chiqishga intilishi kerak: muqobillarni aniqlash; murakkab butun qismlarni ketma-ket, ketma-ket ko'rib chiqish; aniq vaziyatlar, raqib va raqibning harakatlari va harakatlarini tahlil qilish va boshqalar.

Iqtisodiy madaniyat har bir o'ziga xos vaziyatda individual qobiliyatlarini amalga oshirish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Buning uchun ularning iqtisodiy bilimlarini doimiy ravishda to'ldirish, kuch topish, agar kerak bo'lsa, ularning g'oyalarini, faoliyat sohalarini va hatto iqtisodiy manfaatlarini o'zgartirish zarur. Ma'lum iqtisodiy ko'nikmalar va tajriba - bu shaxsning iqtisodiy madaniyati komplekslaridan biridir.

Iqtisodiy faoliyatda kompyuter ishi, hisob -kitoblar, xo'jalik faoliyatini tahlil qilish, biznes -reja tuzish, foyda darajasi va massasini hisoblash, soliqlarni aniqlash, uy xo'jaliklari byudjetini tuzish va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Ishbilarmonlik aloqalari, mehnat ob'ektini mustaqil tanlash, o'z ishini rejalashtirish va tashkil qilish, mahsulotni sotib olish va sotish, narxlarni belgilash, reklama yaratish va ommalashtirish uchun ma'lum ko'nikmalar ham zarur.

Shaxsning iqtisodiy ko'nikmalarga asoslangan muayyan iqtisodiy faoliyatni yoki muayyan iqtisodiy harakatlarni amalga oshirish qobiliyati iqtisodiy mahorat deyiladi. Bu shuni anglatadiki, iqtisodiy madaniyat odamning funktsional iqtisodiy

savodxonligida, nafaqat oila, korxon (firma)ning, balki butun jamiyatning iqtisodiy hayotining asoslarini bilishda namoyon bo'ladi. Iqtisodiy madaniyat insonga shaxsiyat sifatini shakllantirishga imkon beradi

Faoliyatning iqtisodiy motivlari. Motivlar - bu shaxsning ma'lum bir faoliyat turiga bo'lgan motivatsiyasi. Iqtisodiy motivlar odamning fikrlari, harakatlari, xulq - atvori va boshqalarning yo'nalishini belgilaydi. Qanday bo'lmasin, shaxs o'zining iqtisodiy xatti-harakati uchun shaxsan javobgardir.

Muayyan vaziyatda odam nima uchun bunday yo'l tutadi, degan savolga javob berish uchun uni bunday harakatlarga undovchi sabablarni bilish kerak. Iqtisodiy motivlar shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Shaxsiy motivlar inson ehtiyojlari bilan bevosita bog'liq. Ongli ehtiyojlar shaxsiyat xatti -harakatining etakchi motiviga aylanadi. Ratsional ehtiyojlarni anglash sub'ektning iqtisodiy madaniyatisiz mumkin emas. Bu erda eng maqbil variant - bu shaxsiy va jamoat manfaatlarining mos kelishdir. Agar ma'lum bir jamiyatda shunday bo'lsa, iqtisodiy madaniyat darajasi eng yuqori hisoblanadi.

Ijodkorlik iqtisodiy madaniyatning asosiy xususiyatlaridan biridir. Ijodiy fikrlaydigan odam tezroq va kengroq iqtisodiy bilimlarni o'zlashtiradi. Boshqa tomondan, bunday xodim doimo yuzaga keladigan qiyin iqtisodiy vaziyatlardan chiqish yo'llarini tezroq va samarali topa oladi. Ijodkorlik iqtisodiy madaniyatning eng muhim komponenti sifatida har qanday kasbdagi odamning ishiga hamroh bo'ladi. Ijodiy faollik mehnat sharoitlari va sotish bozorini yaxshilash yo'llarini, tashkilotning yangi shakllari va ish haqini tahlil qilishda namoyon bo'lishi mumkin; mehnat vositalarini takomillashtirishda; mehnat natijalarini iqtisodiy tahlil qilishda ko'zga tashlanadi.

Har qanday tadbirkorlik sub'ektining iqtisodiy madaniyatida insonparvarlik tamoyilini o'z ichiga olishi kerak. Bu, ayniqsa, tadbirkorlik sohasida jamoatchilik fikrini o'zgartirishda muhim ahamiyatga ega.

Tadbirkorlik madaniyati

Madaniylashgan ishlab chiqarish va tadbirkorlik hayot sharoitlarining yaxshilanishiga va har bir insonning iste'dod va istaklarini o'z-o'zidan ochishga olib kelgadi.

Bundan tashqari, zamonaviy tadbirkorga boshqa fazilatlar ham kerak bo'ladi: hususan iqtisodiy tanlash qobiliyati - tovarlar va xizmatlar o'z iste'molchilarini topishi, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar nafaqat raqobatbardosh, balki iste'molchi uchun ham mavjud bo'lishi uchun birinchi navbatda nimani ishlab chiqarish kerak va qancha ishlab chiqarish kerak; iqtisodiy faoliyat, qaror qabul qilish jarayonida, ishlab chiqarishni tashkil qilishda, o'z faoliyati natijalari uchun shaxsiy javobgarlikda individual mustaqillikda namoyon bo'ladi.

Madaniyatli tadbirkorlik bilan bir qatorda, deyarli har qanday mamlakatda u yoki bu shaklda "yashirin iqtisodiyot" ham mavjud bo'ladi. Bu bozordagi madniy o'yin qoidalarini buzadi. Bu erda tadbirkorlik xulqi potentsial kontragentlar bilan aloqa o'rnatish qobiliyati va mahalliy iqtisodiy, ilmiy va texnik ma'lumotlarni to'plash va ishlatish ko'nikmalari bilan birlashtiriladi (asosan tanishuv tizimi va tasodifiy kanallar). Shunga qaramay, "yashirin iqtisodiyot"ning salbiy tomonlari real bozorda usruvorlikni o'rnatishga xalaqit beradi, ya'ni tadbirkorlik majburiyatlari kafolatining yo'qligi; moliyaviy muvaffaqiyat va foyda olish istagi natijasida kuchaygan hamkasbiga yoki sherigiga tajovuzkorlik, qo'pollik va bosim; jinoiy vaziyatlarga olib keladigan huquqiy nigilizm holatlari bugungi iqtisodiy-xuquqiy me'yorlarga mos kelmaydi. Madaniyatli bozorda sheriklar o'rtasidagi munosabatlar madaniyatli, ya'ni o'zaro manfaatli va xavfsiz bo'lishi kerak.

Iqtisodiy madaniy shaxs kontenti - bu zamonaviy iqtisodiy bilimlar, ko'nikmalar, tajribaga ega bo'lgan odam, unga mavjud ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda yaxshi harakat qilish va xatolardan, noto'g'ri iqtisodiy harakatlardan qochishga yordam beradi.

Iqtisodiy xatti-harakatlar - bu ijtimoiy harakatlar tizimidir, ular birinchi navbatda, turli funktsiyalarni (resurslar) va iqtisodiy qadriyatlar (resurslar) tayinlash bilan bog'liq, ikkinchidan, ularning murojaatidan foyda (haq to'lash) bilan bog'liq.

Ijtimoiy hodisa sifatida iqtisodiy xulq-atvor - bu iqtisodiyot va sotsiologiyani o'rganish mavzusi. Birinchi holatda, kamdan-kam hollarda kam ta'minlanganlar va jamiyat yordamida pul yoki ularning ishtirokisiz tovarlar ishlab chiqarish va iste'mol maqsadida taqsimlanishga yo'naltirilgan. Iqtisodiyot fanlari resurslarni tashkillashtirish, ularni tashkil etish va boyligni taqsimlashni, bir-birining iqtisodiy o'zgaruvchilarining ta'sirini tushuntiradi. Sotsiologiya tadqiqoti shartlari, ijtimoiy vaziyatlar, sotsial muassasalari va ularning manfaatlarini, shu jumladan iqtisodiyotni amalga oshiruvchi ijtimoiy institutlar va ijtimoiy sohalarda insonlar xulqidagi ijtimoiy o'zgarishlarni o'rganadi.

Sotsiologning e'tiborida bo'lgan ijtimoiy xatti-harakatlar, shuningdek xarajatlarni maksimal darajada oshirish va xarajatlarni minimallashtirish, shuningdek iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanishni amalga oshiradigan yoki sezilarli darajada cheklanadigan ob'ektlardir.

Har bir kishi, doimiy ravishda (bevosita yoki bilvosita) jamiyatning iqtisodiy va samarali hayotining iqtisodiy va samarali hayotining turli sohalariga kiritilgan, iqtisodiy qadriyatlarni o'zgartirish ishtirokchisidir. Bu xolatda ular yaratadilar, iste'mol qiladilar va almashtiradilar.

Iqtisodiy harakatlarni amalga oshirish ongli ravishda yoki ongsiz ravishda uning taqdirini jamiyatning iqtisodiy hayotidagi taqdirini belgilaydi. Muvaffaqiyat uning xarajatlari va foydalari bilan hisoblanadi. Iqtisodiy xulq-atvorga bu ijtimoiy harakatlar, uning tuzilishi va mazmuni iqtisodiy hayotning sodda va murakkab elementlari ham kiritilgan.

Iqtisodiyotning ijtimoiy xatti-harakati turli bozor elementlarining funktsional va boshqa xususiyatlarini aks ettiruvchi norma va qoidalar tizimiga asoslanadi. Ular barcha qonuniy xulq-atvorning barcha iqtisodiy xatti-harakatlari uchun majburiydir. Ushbu me'yorlar va qoidalar davlat darajasida, odamlar o'rtasidagi har kuni, an'analar va stereotiplar, shuningdek bozor elementlarining funktsional dasturida belgilangan shartnomada belgilanadi.

Iqtisodiy xatti-harakatlarning turli modellarini amalga oshiradigan mavzular funktsional va normal manbalarga (ushbu bozor sharoitlari uchun zarur va ruxsat

etilgan) belgilanadi. Ushbu chegaralarda ular bozor elementlarining turli xil xarakatlarning maqsadlariga qarab, ularning maqsadlari, niyatlari, tajribalari va vakolatlariga qarab qurishlari mumkin.

Iqtisodiy sotsiologiya sotsiologik nazariya va sotsiologik tadqiqotlar o'rtasida nisbiy chiziqni o'tkazish ishlab chiqarish, tarqatish, almashish va iste'mol qilish bilan bog'liq bo'lgan hodisalar majmui bizga qiziqish masalasida nazariy asoslash uchun umumiy sharti hisoblanadi. Shunga qaramay, uni farqlash va iqtisodiy xulq-atvorni sotsiologik tahlil qilishning eng oson sxemasi sifatida qabul qilinishi mumkin. Ushbu shartlarga asoslanib, iqtisodiy xatti-harakatlarning asosiy turlarini turli bosqichlari tsiklini ta'kidlash mumkin: ishlab chiqarish, almashish, tarqatish va iste'molchi. Qoida tariqasida, bir vaqtning o'zida iqtisodiy qadriyatlar ishlab chiqarishda ishtirok etadi, ular almashtiriladi, yig'iladi, yig'adi, iste'mol qiladi va hokazo. Ularning asosiy qismiga qo'shimcha ravishda ular ko'plab modellarning va ixtisoslashtirilgan dasturlarini amalga oshiradilar, ularning maqsadli funktsiyalariga, byudjet cheklovlari va vakolatlariga muvofiq ularni birlashtirish orqali bozor muhitida ijtimoiy va iqtisodiy siyosat birlashadi.

Iqtisodiy xatti-harakatlardagi har bir ishtirokchi (firma, iste'mol su'ektlari, aksiyadorlik jamiyati, dehqonchilik va boshqalar) bozor muhiti bilan optimal o'zaro ta'sir sxemalarini qidirish asosida uning mavjudligining avtonomini ta'minlashga intiladi. E'tibor berib, avtonomiya, ularning murojaatlarining afzalliklarini maksimal darajada oshirish uchun mavjud resurslarning maqbul kombinatsiyasini oshirish uchun tanlov erkinligini tanlashni tabiiylashtiradi. Biroq, bozor noaniqlik sharoitida mavzular doimiy ravishda oqilona tanlov asosida olib bo'lmaydi. Joylashtirish va daromadlar balansi har doim ham erishilmaydi.

Har qanday iqtisodiy tegishli harakatlar ishlab chiqaruvchi, investor, xaridor, sotuvchi, egasi va boshqalar standart vaziyatlarda ham salbiy natija bilan to'qnash kelishi mumkin. Buning sababi sifatida qaror qabul qiluvchilar to'g'risidagi subyektiv cheklovlar (masalan, ularning qobiliyatsizligi); bozor atrof-muhitining parametrlari, sheriklar va raqobatchilar parametrlari to'g'risida to'liq ishonchli ma'lumotlarni etishmasligi; tashkilot ichidagi disfunktsiya misol qilish mumkin.

Tadbirkorlikning iqtisodiy xatti-harakatlari tavsiflari

Tadbirkorlik - bu bozor xatti-harakatlarining boshqa standart agentlari erisha olmaydigan qoldiq daromadlarga yo'naltirilgan iqtisodiy xatti-harakatlarning innovatsion modifikatsiyasidir.

Tadbirkorlik xatti-harakatining innovatsion samarasi kamida 3 tarkibiy qismdan iborat:

1. Shaxslarning o'ziga xos o'ziga xos xususiyatlari va qobiliyatlari;
2. Ko'p turli xil potentsial va real kombinatsiyalar bilan to'yingan bozor muhiti, bu tadbirkorlarni tanlashning ko'p alternativ sohasi;
3. Muayyan instrumental va yakuniy qadriyatlar to'plami, xatti-harakatlar standartlari va shakllarini o'z ichiga olgan tadbirkorlik madaniyati.

Tadbirkorlik xatti-harakatlarining funktsiyalari:

Noyob iqtisodiy resurslarni doimiy izlash;

Yangi iqtisodiy resurslarni ixtiro qilish;

Noyob resurslarni keyinchalik ularni muomalaga kiritish maqsadida bozor jarayonining individual agentlari mulkida to'plash va konsentratsiya qilish; Raqobatchilarning tajovuzidan maxfiy ma'lumotlarni va boshqa iqtisodiy foydalarni himoya qilish;

Tadbirkorlik hujayralari va tuzilmalarining barqarorligi va omon qolishini ta'minlash;

Tadbirkorlik madaniyatini o'tkazish;

Ishlab chiqarishda muvaffaqiyat qozonish ehtimoli yuqori bo'lgan bozor tarmoqlarini tanlash uchun tezkor ma'lumot qidirish.

Tadbirkorlik faoliyati tizimida mehnat taqsimoti spektri mavjud bo'lib, u erda kasbiy xatti-harakatlarning tor doiradagi professional dasturlari (modellari) shakllanadi: 1) investitsiya (venchur investitsiya loyihalarini tashkil etish va amalga oshirish); 2) vositachilik (bozor jarayonining turli agentlarining iqtisodiy manfaatlarini birlashtirish); 3) tijorat (har xil tovar, xizmat, ma'lumot almashish uchun yangi nostandart kanallarni yaratish); 4) va boshqalar.

Tadbirkorning iqtisodiy xulq-atvorining o'ziga xos xususiyatlari ma'lum bir model orqali ifodalanishi mumkin, bu esa tadbirkorlik xatti-harakatlarining eng tipik namunalari va tendentsiyalarini ifodalaydi.

Tadbirkorning iqtisodiy xatti-harakatlari quyidagilar bilan tavsiflanadi.

Iqtisodiy erkinlikning huquqiy kafolatlari, iqtisodiy faoliyat turini, shakli va hajmini, uni amalga oshirish usullarini erkin tanlashga asoslangan energiya va tashabbus;

1. Qobiliyat va aql; tadbirkorlik faoliyati insonning ijodiy salohiyatini to'la ro'yobga chiqarishga imkon beradi, u nostandart qarorlar qabul qilishga qodir, ma'lumot bo'lmagan taqdirda vaziyatni to'g'ri baholaydi;
2. O'ziga "jamoani" tanlash va unga rahbarlik qilish, hamkasblarining samarali ishlarini yo'naltirish va tashkil qilish, ularga o'z mehnati bilan o'z mustaqilligini ta'minlash imkoniyatini berish qobiliyati; tadbirkor o'z o'rtoqlarini yuqori samaradorlik va dinamizm bilan bo'ysundiradi;
3. Tavakkal qilish qobiliyati; qarorlarni mustaqil ravishda qabul qilish, ularning oqibatlarini uchun tadbirkor moddiy javobgar; barcha yutuqlarida u faqat o'ziga qarzdor; biznesdagi past-balandliklar muqarrar;
4. Etakchilik va raqobat uchun intilish; tadbirkor odamlarni biznes va muvaffaqiyat nomidan boshqarishga qodir; natijaga erishish uchun u ishda to'liq charchashga tayyor;
5. Fokus va yangilik; tijorat yutuqlariga minimal xarajat bilan erishish uchun doimo yangi texnologiyalar va mehnatni tashkil qilish va tartibga solish texnologiyalarini joriy etishga e'tibor qaratadigan innovator.

Bu zamonaviy jamiyatdagi ijtimoiy qatlam sifatida tadbirkorga xos xususiyatlar bo'lib, iqtisodiy sotsiologiyaning predmet sohasining muhim tarkibiy qismlaridan birini tashkil etadi. Agar biz ushbu xususiyatlarning barchasini birlashtirsak, unda biz haqiqatga ko'proq yoki kamroq mos keladigan tadbirkorning ijtimoiy portretini olamiz.

Bunday portretda tadbirkor ijtimoiy portretining quyidagi tipik xususiyatlari mujassam bo'lishi kerak:

- 1) kapitalga egalik qilish yoki tasarruf etish;
- 2) korxonaga;
- 3) tashabbus
- 4) javobgarlik;
- 5) tavakkal qilish qobiliyati va tayyorligi;
- 6) yangilikka e'tibor qaratish;
- 7) tadbirkorlik ruhi;
- 8) tadbirkorlik erkinligi;
- 9) foyda olishga qaytarilmas izlanish.

Iqtisodiy xatti-harakatlarning tipologiyasi

Iqtisodiy xatti-harakatlarning asosiy turlari bilan bir qatorda quyidagi modellarni ajratish mumkin: pul, iqtisodiy, qayta taqsimlash, sotish, marketing, meditatsiya, spekulativ, g'ayritabiiy va boshqalar.

Ishlab chiqarish xatti-harakati asosan, moddiy, texnologik, intellektual, tashkiliy va boshqa resurslarni to'plash, boshqa resurslarni konsentratsiyasi hisobiga tovarlar/ne'matlar yaratiladi. Albatta, bu juda soddalashtirilgan talqin, albatta, tovar ishlab chiqaruvchilar sifatida ish olib boradigan xatti-harakatlarini tavsiflovchi barcha omillar majmuasini oshkor qilmaydi, asosan bozor siti qoidasiga rioya qiladi. Eng muhimi shundaki, ishlab chiqarishning xatti-harakati - birinchi navbatda "bunday" xarajatlarni qidirish va ularga xizmat ko'rsatishga asoslangan xatti-harakatlar ", daromad va xarajatlar o'rtasidagi farqni maksimal darajada oshirish imkonini beradi."

Biroq, xo'jalik yurituvchi subyektlarning haqiqiy xulq-atvorini o'zgarishiga olib keladigan omillar to'plamini iqtisodiy fanlar hamisha tushuntirmaydi, ularning harakatlari har doim ham, maqbul echimlarning oqilona tanloviga asoslanmaganligi mavzuni izohlashda qiyinchilik paydo qiladi. Shubhasiz, ishlab chiqarishni sotishning sotsiologik tahlili juda keng tarqalgan va mikroiqtisodiyotning rekonstruktsiyalari ancha kengroqdir (og'zaki shaklda yoki matematik apparatdan foydalanganda) har xil maksimalashtirishning turli modellarini taklif etadi.

Almashish xatti-harakati buxgalteriya hisobiga va ularning qiymatini taqqoslash asosida iqtisodiy foyda, xizmatlar, bozorlar to'g'risidagi ma'lumotlar

harakatini ta'minlaydi. Savdolarning bozorda kichik shaffoflik jarayonida nisbiy kamdan-kam qismi narxlarda belgilanadi. Almashish xatti-harakati bir-birlariga sotuvchilar va xaridor sifatida ishtirok etadigan ijrichilarning xatti-harakatlarini boshqaradi. Yaxshi talablarga javob beradigan imtiyozlar, asosan sotuvchiga va xaridorga foyda keltirganda ishlab chiqariladi va ularga tegishli. Iqtisodiy qadriyatlarning harakatlanishining ma'lum ma'noda harakatlanishining intensivligiga mutanosib bo'lib, ularning aylanmasining o'zaro manfaatli foyda keltiradi.

Iqtisodiy qadriyatlarni almashishda funktsional xususiyatlari va ko'p qirralilikni tavsiflovchi eng odatiy modellarni va modifikatsiyalari bilan tanishish mumkin.

Tijorat xatti-harakati ularning nisbiy qiymati va aylanma haqi, ularning aylanmasidan ma'lum foyda olish uchun turli xil tovarlarning harakati va taklifi bilan bog'liq. Klassik tijorat xulq-atvorining kengaytirilgan versiyasi o'rganadigan fan sohasi marketing hisoblanadi. Marketingning vazifasi iste'molchilar va xaridorlarning ijobiy motivatsiyasiga ta'sir ko'rsatadigan sharoitlar va qulay infratuzilma va konyunkturani shakllantirishga ta'sir etuvchi sharoitlar va vaziyatlar yaratilishini o'rganadi.

Sotsiologik tahlil individual, guruh va ommaviy miqyosda pul xatti-harakatlarining motivatsion va sotsial matritsasini oqilonalashtirishga imkon beradi. Ijtimoiy almashinuv va o'zaro aloqaning funktsiyalarini o'rganishga asoslangan holda, ayirboshlash odamlar o'rtasidagi aloqalarning aloqa mexanizmlarini tushunishga yordam beradi.

Vositachi xulq - bozor jarayonining kamida uchta agentligi (masalan, sotuvchisi, xaridor va uchinchi tomon o'rtasidagi boshqa ma'lumotlar bilan bog'liq alohida turdagi aloqa harakatlarida ko'zga tashlanadi). Ayrim iqtisodiy vazifalarni samarali amalga oshirish maxfiy ma'lumotlarni qidirish, qabul qilish, saqlash va berishga asoslangan.

Taqsimlash xulqi bozorga iqtisodiy resurslarga ega bo'lgan bozordagi kombinatsiyani ta'minlaydi. Ushbu ma'noda bozor, ko'plab mavzular doimiy ravishda sotib olish va boshqa imtiyozlarni boshqarish huquqini yo'qotadigan va boshqa

imtiyozlarni yo'qotish va yo'qotish huquqini yo'qotish uchun katta iqtisodiy resurslarning qayta taqsimlanishining cheksiz jarayoni sifatida ko'rilishi mumkin.

Iste'molchilik xulq-atvori bu tovar ayirboshlashning iqtisodiy nafaqasini olish va ko'plab ehtiyojlarni qondirish uchun foydali xususiyatlarini berishga qaratilgan.

6-mavzu. Tadbirkorlik iqtisodiy sotsiologiya ob'ekti sifatida

Reja:

1. “Tadbirkor”, “tadbirkorlik” tushunchalarining mazmun-mohiyati
2. Tadbirkorlik faoliyati shakllari
3. Xorijiy mamlakatlarda tadbirkorlik
4. O‘zbekistonda tadbirkorlikni rivojlantirishning huquqiy asoslar

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun eng qulay shart-sharoitlarni yaratish, tadbirkorlik sub'ektlari faoliyati bilan bog‘liq tartibtaomillarning turlari va sonini qisqartirish, soddalashtirish va ochiq-oydinlik darajasini oshirish, biznesni yuritish shartsharoitlarini baholash mezonlarining jahon amaliyotida mavjud qabul qilingan tizimini joriy etish va shu asosda mamlakatimiz ishbilarmonlik va investitsiya muhiti darajasining xalqaro reytingini yanada oshirish maqsadida izchil islohotlar amalga oshirilmoqda

Bozor munosabatlari sharoitida mamlakat iqtisodiyotini taraqqiy etishining asosiy omillaridan biri kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishdan iborat. Bozor va tadbirkorlik o‘zaro bir-biri bilan bog‘liqdir.

Bozor – bu muayyan tovar yoki xizmatlarning sotuvchilari va xaridorlarini bir joyda birlashtiradigan har qanday institut yoki mexanizm

Bozor (inglizcha – market, ruscha – рынок) – tovarlar bilan pullarning harakatini ta'minlovchi ishlab chiqarish va iste'mol o‘rtasidagi munosabatlar tizimidir. Demak, bozorda tadbirkorlik sub'ektlari o‘rtasida mustaqil ravishda qarorlar qabul qilishdagi erkin munosabatlar amalga oshiriladi. Bozor tadbirkorlik sub'ektlarining erkin faoliyat olib borishlari uchun keng shartsharoitlar yaratib, erkin raqobat muhitining, eksport va import imkoniyatlarining bozor qonuniyatlari asosida amalga oshirilishini ta'minlaydi.

“Tadbirkor”, “tadbirkorlik” tushunchalari qanday mazmunga ega va nimani anglatadi?

Bu tushunchalarni birinchi bo‘lib XVII asr oxiri va XVIII asr boshlarida ingliz iqtisodchisi Richard Kantilon qo‘llagan. Uning fikricha, tadbirkor – tavakkalchilik sharoitida faoliyat ko‘rsatuvchi kishidir. Shu boisdan u yer va mehnat omilini

iqtisodiy farovonlikni belgilab beruvchi boylik manbai deb bilgan. Keyinchalik, XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshida mashhur fransuz iqtisodchisi J.B.Sey (1767-1832) “Siyosiy iqtisod risolasi” kitobida (1803) tadbirkorlik faoliyatini ishlab chiqarishning uch mumtoz omillari – yer, kapital, mehnatning yaxlitligi deb ta’riflagan edi.

Tadbirkorlik (inglizcha – enterprise, enterprising, ruscha - predprinimatelstvo) – foyda olish maqsadida fuqarolar va yuridik shaxslarning o‘z tashabbusi asosida mustaqil faoliyatidir.

Tadbirkorlik va biznes tushunchalari o‘zaro bog‘liq tushunchalar bo‘lib, bir birini to‘ldiradi. “Biznes” - so‘zi inglizcha so‘z bo‘lib, u tadbirkorlik faoliyati yoki boshqacha so‘z bilan aytganda kishilarni foyda olishga qaratilgan tadbirkorlik faoliyatidir. Tadbirkorlik sohasida biznes foyda beradigan iqtisodiy faoliyat bo‘lib, ushbu faoliyat bilan shug‘ullanuvchi shaxslar biznesmen sifatida mamlakat iqtisodiyotini mustahkamlashga, yalpi ichki mahsulotning ko‘payishiga, aholi faravonligining oshishiga xizmat qiladi. Biznesmen (tadbirkorlik) so‘zi birinchi marotaba Angliya iqtisodiyotida XVIII asrda paydo bo‘lib, u “mulk egasi” degan ma’noni bildirgan.

Hozirgi kunda biznesmen – bu o‘z mulki yoki boshqa shaxslar mulkidan foydalangan holda o‘z ishbilarmonligi va tajribasiga hamda tavakkalchilikka asoslanib, foyda olishni ko‘zlab ish olib boruvchi shaxsdir.

Biznes (inglizcha – business; ruscha – delo, anteprennerstvo – ish, mashg‘ulot) – tavakkalchilik va o‘zining javobgarligi ostida xususiy yoki qarzga olingan vositalari hisobidan amalga oshiriladigan, asosiy maqsadi foyda olish va o‘z faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan tashabbuskor iqtisodiy faoliyatdir

Ishbilarmonlik – biznes yuritish uchun amaliy qulay sharoit tug‘dirib berish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish real iqtisodiyotni isloh etishning navbatdagi eng muhim yo‘nalishidir.

Tadbirkorlik faoliyati tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan, o‘zi tavakkal qilib va o‘z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foyda) olishga qaratilgan tashabbuskorlik faoliyatidir

Tadbirkorlik faoliyatiga doir dastlabki tadkikotlar XVIII asrda R. Kontilon, A. Tyurgo, F. Kene, A. Smit va J.B. Sei asarlarida amalga oshirila boshlandi. Dastlabki bosqichlarda tadbirkorlikning eng muxim alomati biron bir shaxs-tadbirkor faoliyatining foydali yoki zararligini belgilovchi noaniklik omili xisoblangan. Tadbirkorlikning ijtimoiy - iqtisodiy vazifasi turli bozorlarda talab bilan taklif orasida muvozanat urnatishga doir takkomillik faoliyatidan iborat deb tan olingan.

Keyinchalik “sarmoya egasi” va “Tadbirkor” tushunchalari bir-biridan farklana boshlandi. Tadbirkor sarmoyaning muomalada yuritishni, kupayib borishini ta'minlaydi va bu borada u venchur sarmoyador, ya'ni jalb qilingan moliyaviy mablaglarni ustalik bilan tasarruf etuvchi shaxs sifatida ishni yuritib yuborishga uz goyalari, bilimi va kunikmalarini tatbik qilib, kup foyda olish maqsadida usha mablaglarni tavakkali ishlarga sarflaydi.

Tadbirkorlikning mohiyati kuyidagilar orkali yanada oydinlashadi:

Birinchidan, tadbirkorlikning sub'ekti kim bo'lishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik to'g'risidagi Qonunga muvofik balogat yeshiga yetgan xar bir fukaro uz mulki asosida yeki mulk egasining vakolati asosida uz ixtier etgan Qonunga zid bulmagan faoliyat turi bilan shugullanishi mumkin.

Ikkinchidan, yukoridagi ta'rifda tadbirkorlikning yana bir tomoni mazmuni ifoda etilgan bo'lib, u mazmunan boy, xilma xil kurinishiga ega. Tadbirkorlik faoliyatini tanlash, uni tashkil etish va rivojlantirish moxiyat jixatidan davlat, jamiyat axamiyatiga molik ish bulmasdan, balki erkin tanlanadigan faoliyatdir.

Tadbirkorlik faoliyatining uch turi va unga mos ravishda tadbirkorlarning 3 guruxini aloxida ko'rsatish mumkin:

- yangi tovar yoki xizmat loyixasini tashkil etish. Tadbirkorlikning bu turi bilan intellektual mulk egalari innovatsiya tadbirkorlari shugullanadi:
- tovar ishlab chikarishni tashkil etish bilan shugullanuvchi tadbirkorlar:
- tovarni sotish, qayta sotish va tijorat ishlarini tashkil etish bilan shugullanuvchi tadbirkorlar.

Uchinchidan, maqsad jixatidan tadbirkorlikning ikki turini:

- a) foyda olishni, iqtisodiy samaraga erishishni maqsad qilgan;
- b) ijtimoiy samaraga (masalan, tabiat muxofazasi, yosh avlod tarbiyasi, soglikni saklash) erishishni maqsad qilgan turlarini ajratish mumkin.

Tadbirkorlarga xos xususiyatlar quyidagilardan iborat:

1. Shugullanaetgan soxa buyicha ilm, bilimga egaligi.
2. Tavakkalchilikka asoslangan qarorlar qabul qilish buyicha tashabbuskorlik kobiliyati.
3. Iqtisodiy jaraenlarni chukur fikrlay olish.
4. Qonunlarga itoatkorligi.
5. Innovatsiyachilikning faolligi.
6. Maqsad sari intiluvchanlik.
7. Tashkilotchilik.
8. Tejamkor bo'lishi.
9. Uz so'zining ustidan chikish.
10. Ruxiy poklik va xalolligi.
11. Uz jamoasi uchun ko'rashuvchanlik.

Tadbirkorlikni rivojlantirish uchun quyidagi shart-sharoitlar talab etiladi:

1. Mulk munosabatlarining uygunlashuvi. Bozor iqtisodieti sharoitida mulkiy munosabatlar uch jixat bilan belgilanadi: -
2. egalik qilish, ya'ni mulk egasi sifatida mulkka tula xukumronlik qilish: sotish, ijaraga berish, xadya etish;
3. foydalanib turish, ya'ni mulk egasining nazorati asosida ma'lum shart va to'lov evaziga mulkdan vaktincha foydalanish;
4. operativ tezkor boshkarishni, yangi mulk egasining nazorati ostida resruslarni taksimlash va ishlab chikarishni tashkil etish buyicha mulkni boshkarish huquqini joriy etish.
5. Tadbirkorlarga uz kobiliyatini tula namoen etish uchun quyidagi iqtisodiy erkinliklarning berilishi.
6. maxsulot assortimenti turlarini ava ishlab chikarish usulini tanlash erkinligi;

7. xamkorliklarngi mustakil tanlash;
8. mablaglarni qonunga zid bulmagan soxalarga mustakil sarflash erkinligi va x.k.;
9. Bozorning ochikligi, ya'ni tovarlar, sarmoyalar, ma'lumotlar, ish kuchi, xom ashe xarakati uchun sun'iy goyalarning yukligi.

Bozor infratuzilmasining mavjudligi.

Bunga quyidagilar kiradi:

- tijorat banklari;
- tovar, fond, mexnat, valyuta birjalari;
- tijorat tavakkalchiligi va mulk sug'urtasi;
- ma'lumot va reklama manbalari, ommaviy axborot vositalari, aloqa vositalari;
- ekspert byurolari, sertifikat markazlari, bojxonalar, soliq nazorati tashkilotlari, arbitrajlar va x.k.
- Tadbirkorlik uchun huquqiy kafolatning mavjudligi, ya'ni tadbirkorlikni ximoyalovchi Qonunchilikning mavjudligi.
- Yangi korxonalariga kadrlar tayyorlash, kredit olish, soliq tulash, tabiiy boyliklardan foydalanish buyicha davlat tomonidan berilgan imtiyozlar va x.k.

AQShda 500 tagacha xodimi bo'lgan korxonalar kichik korxonalar bo'lib hisoblanadi. Germaniya va boshqa G'arbiy yevropa davlatlarida esa, 300 tagacha xodimi bo'lgan korxonalar kichik korxonalar hisoblanadi. Xorijiy mamlakatlarda kichik korxonalarining ikkita tamoman uzgacha turlarga bo'lish mumkin:

- 1) hayotni ta'minlovchi korxonalar;
- 2) tez usuvchi korxonalar.

Odatda kichik korxonalarining qariyb 80-90 foizi uta kichik bo'lib, ular usish uchun cheklangan imkoniyatlarga ega. Bunday korxonalar xayotni ta'minlovchi korxonalar deb yuritiladi. Ushbu turdagi korxonalariga konsultatsion xizmat ko'rsatuvchi firmalar, tor doirada ixtisoslashgan dukonlar, kafe va shu kabilar kiradi. Ulardagi xodimlar tulik bulmagan ish kuniga ega bo'lib, firma manzillari sifatida tadbirkorlar uz uylaridan foydalanadilar. Xayotni ta'minlovchi korxonalar kichik

biznes korxonasi bo'lib, uning egasi yetarli turmush darajasini ta'minlash maqsadida tashkil etadi.

Ikkinchi turdagi korxonalar tez usuvchi korxonalar deb nomlanadi. Ularning bunday nomlanishiga sabab, ularning maqsadi tezrok kichik biznes chegarasidan chikib rivojlanishdir. Tez usuvchi korxonalar kichik biznes korxonasi bo'lib, ular tezkor usish tendensiyasiga va kuyilgan sarmoyaning yukori kaytimligiga hisoblanadi. Odatda, bunday turkum korxonalarga bir necha kishi rahbarlik kiladi. Tez usuvchi korxonalar yirik investitsiya manbalariga tez yakinlasha oladilar va buning natijasini keng bozorda yangi tovarlar va xizmatlarini kiritish imkoniga ega bo'ladilar.

Bunday turdagi korxonalarni xar yili AQShda chop etiladigan "Ink" jurnalida e'lon qilishadi. 1990 yili 500ta shunday kompaniyaning yillik oboroti 9,6 mlrd. dollarga teng bo'ldi va 56,8 ming ish joyi xosil kildi. 1990 yilda bu ruyxatda "Konjentriks" firmasi peshqadamlik egallab, uning asosiy faoliyati "Sharlotta" shaxrida (shim. Korolina shtati) elektrostansiyalarni qurish va ta'minlash bo'lgan. Ma'lum yillarda ushbu ro'yxatda "Charlz Shvab" va "Mikrosoft" korporatsiyalari karvonboshilik qilganlar. Xozirgi paytda ushbu korporatsiyalar yuksak rivojlangan korporatsiyalar safiga kiradi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik uz ko'lami jixatdan iqtisodiyotni uzluksizligini va barqarorligini ta'minlashda katta o'rin egallaydi. Kichik biznes va tadbirkorlikning iqtisodiyotga ta'sir kulami bir qator iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy va jixatlarni o'z ichiga oladi. Iqtisodiy-ijtimoiy jixatdan muxim bo'lgan xususiyatlar xususida tuxtalamiz. Bular quyidagilardir:

a) ish joylarini tashkil etishdagi mavkening yuksalishi. Utgan 10 yil mobaynida AQSh kichik biznes buyicha boshkarmasining axborotiga ko'ra yangi ish joylarining yarmidan kupi 100 kishidan kam xodim ishlaetgan korxonalar xissasiga tugri keladi. Tez usuvchi firmalar yangi firmalarning 27 foizi tashkil etib ular 60 foiz yangi ish joylarini xosil kiliishda katnashmokdalar. Shu bilan birga kichik biznes xosil qilingan ish joylarining:

- ish xakiga Qo'shimcha to'lovlar, imtiezlarning bir muncha pastligi;

- ish joylarini karyib 25 foizi notulik ish kuni tartibida shakllanadi;
- ularda ishlovchilar tarkibining turli-tumanligi ya'ni ma'lumot dastlab ishlamaganlar, yosh jixatdan urta yoshlar va urta yoshdan utganlar salmogini kupligi bilan ajralib turadi.

b) yangi tovarlar va xizmatlarni tadbik kilish. AQSh milliy fondining xisoblariga ko'ra 98 foiz yangi maxsulot xususidagi tadjikotlar kichik biznesda yaratilgan. Bu uta muxim ko'rsatkichdir. Eng yirik kashfiyotlar: xavfsiz ustalar, elektron soatlar, vertalyotlar, zanglamas pulat va boshka tovarlar kulami bevosita kichik biznesda yaratilgan.

v) yirik korporatsiyalar extiyojini kondirish. Yirik kompaniyalar maxsulotini sotish, uni bozor talablari asosida shakllanishiga kumak berishda kichik korxonalarining roli yukoridir. Uz navbatida yirik rivojlanuvchi firmalar uz iqtisodiy strategiyalarida mayda ta'minotchilar bilan aloqa urnatishni samarali xisoblaydilar. Chunki ular moslashuvchanlik xususiyatiga egadir.

g) maxsus tovarlar va xizmatlar bilan taminlash vazifasi. Kichik korxonalar mijozlarning uzgacha maxsus extiyojlarini kondirishga yetakchi urin egalaydilar. Chunki 1-dan, maxsus talabning ommaviy tusga ega emasligi va uning yirik ishlab chikarishda tashkil etish samarali bulmasligi sabab bulsa, 2-dan esa, boy xaridorlarning "uziga xos" istaklarini mavjudligidir.

Kichik biznesni tashkil etishda muxim urini firmani barpo etish va uni samarali soxasini anik belgilash egalaydi. Shu bilan birga statistika yangi ishni boshlashdagi kup omadsizlikdan dalolat beradi. Kupchilik uni 30% mikdorda deydi, chunki 85% yangi korxonalar 10 yilik dastlabki ishlash davridayok inkirozga uchraydilar. Shu bilan birga kayd etilgan kichik firmalarning 40% 5 yildan sung uz ishlarini davom jetirmokdalar.

Kichik biznes va tadbirkorlikning rivojlanishiga bir kator omillar ta'sir ko'rsatadi.

Korxonalarini yiriklashuvi tendensiyasining pasayishi. AQShda yakin 15-20 yil ichida korxonalarining yiriklashuvi tendensiyasi pasayadi. Bu asosan, xizmat ko'rsatish soxasidagi siljishlar bilan boglik. Albatta, bu xizmat ko'rsatish soxasida

faoliyat masshtabini uncha kengaytirish imkoni pastligi bilan belgilanadi. Xozirgi paytda xizmat ko'rsatish soxasidagi kichik korxonalar yirik raqobatchilarga nisbatan ayrim yumushlarini samarali tashkil kila olmokdalar. Bu birinchi navbatda boshkarish tizimining soddaligi va ixchamligi bilan boglikdir.

Ayollar ish kuchining iktisodga kirib kelishi.

80-yillarning uzidagina 2 mln. Aellar uz ish joylarini ochdilar. Xozir AQSh da 4-5 korxonaga aellarga tegishli bo'lib, ular mamlakatdagi ja'mi kichik korxonalarining 30 foizini tashkil etadi. Bu tendensiya davom etsa, yu 2000 yilga borib, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikda aellar va erkaklar soni tenglashadi.

Yirik ishlab chikarishda xodimlarni kiskarishi.

Bu ayrim jixatdan demografik omillar bilan boglik. Jumladan "demografik portlash" davrida tugilganlar xozirgi 30-40 yeshga, ya'ni uz ishini mustakil boshlash vaktiga yetdilar. Bundan tashkari, yirik korxonalarda ish urni uchun ko'rash, butun xodimlarning kiskarilishi bevosita kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Yangi korxonalar ochish sur'atining ortishi. AQShda xar yili urtacha 200 mingga yakin aholi uzining firmasini ochadi. Ularning yarmidan kupi 20 ming dollardan kam oborot bilan uz faoliyatlarini boshlaydilar. Ularning kariib 75 foizini uz firmalarida 50 soat ishlaydilar, 25 foizi esa, 70 soat va undan ortik ishlaydilar. Kariyb 2/3 kismi yangi biznesni boshlovchilar yangi yoki boshlaetgan kompaniyalar hisoblanadilar. Ya'ni, ular amalda ishlaetgan korxonalarini sotib olmaganligidan uzlari xususiy biznesni boshlaydilar. Ularnig 80 foizidan ortigi uz ishlarini uta samarali goyani emas balki oddiy ishlarni tartibli xal kilish bilan bohlaydilar.

Korxonaga foydasining manbai faqatgina ishlab chiqarish va muomala xarajatlarini tejash bo'lmay, balki ishlab chiqargan mahsulot turlarini almashtirish va assortimentni doimo yangilash hisoblanadi. Mahsulot ishlab chiqarishni doimo yangilashga asoslangan "investitsion siyosat"ni amalga oshirmay, tadbirkorlar o'z vaqtida bozor kon'yunkturasiga javob bera olmaydilar. Innovatsion siyosatni muvaffaqiyatli amalga oshirilayotgan hozirgi korxonalar, innovatsion mexanizmga ahamiyat beradigan, bozorda talabni yaratish, uning shakllanishi tashabbusini qamrab

olishga, avvalo, yangi tovar va xizmatlarga ko'plab xaridorlarni jalb qilib olishga imkon beradigan marketing nazariyasiga asoslanadi. Kichik korxonalar bevosita iste'molchi talabidagi o'zgarishlarga tez javob bera oladi, o'z faoliyati ixtisosini iqtisodiy kon'yunktura tebranishiga muvofiq tezda va nisbatan oson o'zgartira oladi. Ular faoliyatini tashkil etish uchun kam mablag' talab qilinadi. Shu kuch evaziga ularning faoliyat samaradorligi oshadi va ular butun iqtisodiyot samaradorligini ko'proq oshiradi.

Tadbirkorlik ko'pgina aholining daromad manbai va mehnatni taklif etadigan sohadir. Bu yuqori malakaga va yetarli tajribaga ega bo'lmagan, ixcham ish kunini xohlaydigan ko'pgina mehnat resurslarining asosiy massasini singdiruvchi, mehnat bozorining eng egiluvchan qismidir. Faqatgina bu yerda aholining sotsial zaif qatlami: ayollar, yoshlar, birinchi marta ish qidirayotgan yoshlar, yuqori darajada bilim va mehnat tajribasiga ega bo'lmaganlar tezda ish topa oladilar.

Tadbirkorlik bandlikning kengayishiga va aholi daromadlarining o'sishi uchun sharoit yaratadi, jamiyat qatlamlari o'rtasidagi bo'lishi mumkin bo'lgan ziddiyatlarning o'tkir tomonlarini silliqlab, maxsus sotsial muhitni shakllantiradi. U raqobatning rivojlanishiga yetarli darajada ta'sir etadi, demak bu tovar va xizmatlarga raqobatli narxning shakllanishiga olib keladi, bundan esa, umuman jamiyat va iste'molchilar yutadi.

Tadbirkorlik aholining ishbilarmonlik va tadbirkorlik ko'nikmasini samarali rivojlantirish vositasi bo'lib, uning bozor munosabatlariga moslashish darajasini oshirishga xizmat qiladi. U fuqarolarga nafaqat o'zlarining ish kuchlari egalik qilishiga, balki mol-mulq jumladan ishlab chiqarish vositalariga ham egalik qilish imkonini beradi, demokratiya va sotsial barqarorlikka manfaatdor bo'lgan hamda jamiyatning progressiv rivojlanishini ta'minlashga qodir bo'lgan, sotsial qatlam – o'rta sinf shakllanishi uchun asos yaratadi.

Tadbirkorlik milliy farovonlik o'sishining muhim omili hisoblanadi, chunki aynan u, nafaqat shu sohada band bo'lgan ko'pgina kishilarning asosiy daromadi, balki ular oila a'zolarining ham daromad manbai hisoblanadi.

Bundan tashqari, kichik tadbirkorlik insonga bir butun yaxlitlikda, ya'ni ish va shaxsiy hayot, o'z iste'dodini namoyon etish, imkoniyat va qobiliyatlarini birlashtirish imkonini beradi.

Tadbirkorlikning yuqori potentsialligi sotsial iqtisodiyot shakllanayotgan mamlakatlarda, uning rivojlanishiga jiddiy e'tibor qaratishni talab etadi.

O'zbekistonda tadbirkorlikni rivojlantirishning huquqiy asoslari.

O'zbekistonda tadbirkorlik faoliyatining huquqiy asosi - Konstitutsiya amal qilishini tartibga soluvchi qonuniy-huquqiy hujjatlar tizimi hisoblanadi. Avvalambor, bu, barcha xo'jalik sub'ektlariga tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishning mustahkam huquqini beruvchi me'yorlar aks ettirilgan O'zbekiston Respublikasi Qonunlaridir. Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining 53-moddasida "davlat iste'molchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligi" qayd etilgan. Tadbirkorlik faoliyatini tartibga soluvchi boshqa muhim hujjat - "Fuqarolik kodeksi" hisoblanadi. Unda me'yorning ko'p qismi boshqa xo'jalik sub'ektlari qatori tadbirkorlar ham ishtirok etadigan iqtisodiy munosabatlarni tartibga soladi.

1991 yilda O'zbekistonda qabul qilingan "Tadbirkorlik to'g'risida"gi Qonunda tadbirkorlik mohiyati, uning sub'ektlarining huquq va majburiyatlari, shakllari, tadbirkorlik faoliyatini tartibga soluvchi umumiy asoslar hamda ular huquq va manfaatlarining davlat tomonidan kafolatlanishi bitilgan.

2002 yilda qabul qilingan "Tadbirkorlik faoliyati erkinligini kafolatlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni tadbirkorlar imkoniyatlarini ma'lum darajada kengaytirdi. Bu Qonunda tadbirkorlik sub'ektning kichik va o'rta biznesga taaluqliligiga oid mezonlar keltirilgan, yakka tadbirkorlikka ta'rif berilgan, tadbirkorlarning asosiy huquq va majburiyatlari aniqlangan.

Boshqa qonunlardan farqli o'laroq, bu hujjatda tadbirkorlarning huquqlari ma'lum darajada kengaytirilgan va davlat idoralari mas'ul shaxslarining javobgarligi oshirilgan. Mas'ul shaxslar tadbirkorlarning nafaqat moddiy zararini, balki qayd etishda rad etilgan yoki uning muddatlari bo'zilishiga sabab bo'lgan hollarda,

ma'naviy zararni ham qoplashlari kerak. Qonunda kichik biznesga soliq solish va ular hisobotining taqdim etilishi sharoitlari belgilangan.

Bu qonunda tadbirkorlarning olingan foyda va pul mablag'lariga egalik qilish, ulardan foydalanish, tasarruf etish, shuningdek milliylashtirishdan, musodara qilishdan va mol-mulkni majburiy ravishda davlat ixtiyoriga o'tkazishdan kafolatlash ko'rib chiqilgan. Tadbirkorlar uchun bu huquq muhim ahamiyatga ega, chunki mulkka egalik qilish, foydalanish, saqlash va ko'paytirish - ular faoliyatining asosiy rag'batlantiruvchi omili bo'lib hisoblanadi.

O'zbekistonda kichik biznesning rivojlanish xususiyati shundaki, keyingi yillarda u qishloq xo'jaligi sohasida rivojlandi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarning asosiy qismini dehqon, fermer xo'jaliklari tashkil etadi. Fermer xo'jaliklari soni tez o'smoqda. Qishloq xo'jaligi korxonalari, kichik biznesning 1999 yilda o'sish darajasi 11,8%ni, 2000 yilda qariyb 40%ni, 2003 yilda esa 15 %ni tashkil etdi.

O'zbekistonda kichik biznes iste'mol bozorini tovar va xizmatlar bilan to'ldirishda muhim rol o'ynaydi. 2003 yilda barcha iste'mol tovarlarining 9% dan ortig'ini kichik biznes korxonalari ishlab chiqargan. Bu non va non mahsulotlari, guruch, konditerliq makaron va kolbasa mahsulotlari, hayvonot yog'i, sut va baliq mahsulotlari, pishloqlar, meva-sabzavot konservalari va boshqalar. Kichik biznes sonini ko'paytirish, arzon baholarda va yetarli darajada, yuqori sifatli oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni oshirish, bunday tovarlar importining qisqarishiga imkon beradi. Oxirgi yillarda mamlakatda oziq-ovqat tovarlari importi ma'lum darajada qisqardi. Lekin, O'zbekistonda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishda kichik korxonalar ulushi hali ham kam, past darajada va Respublikada oziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarish 5% nigina tashkil etadi.

Iqtisodiyotni va boshqarishning ma'muriy-buyruqbozlik tizimining tubdan isloh qilinishi hamda sotsial yo'naltirilgan bozoriy iqtisodiyotga asta-sekin, bosqichma-bosqich o'tish sotsial sohada jiddiy o'zgarishlar zarurligini taqozo etadi. Sotsial sohani o'zgartirishning tadrijiy mexanizmi umuman va mehnat sohasida jumladan, shu bilan bog'liqki, yangi iqtisodiy tartiblarga o'tish jarayoni odamlar

hayot faoliyatining ichki va tashqi sharoitlarini keskin o'zgartiradi, sotsial va mehnat munosabatlari sohasida ham shunga o'xshash o'zgarish va siljishlar bo'lishini talab etadi. Bu jarayonlar odamlarning xulq-atvorida yangi usullarning paydo bo'lishini rag'batlantiradi, ular ko'pincha an'anaviy, biroq kam samarali bo'lgan amaliyotga zid keladi. Hayot ko'rsatdiki, odamlarni yuqori unumli mehnatga va sotsial faollikka tortishning markazlashgan-rejali iqtisodiyot sharoitlariga moslashgan an'anaviy usullari, ko'pchilik hollarda kam samarali bo'lib chiqdi va shuning uchun bozor iqtisodiyoti sharoitlariga yaroqsizdir. Bu holat sotsial va mehnat sohasini isloh qiluvchilarni yangi, ko'prok samarali va shubhasiz bozor sharoitlariga mos bo'lgan sotsial rivojlanish shakllari va usullarini izlashga yo'naltirdi. Ma'lum bir vaqt davomida sotsial va mehnat munosabatlarning eski va yangi tizimlari o'zaro aralashib qoldilar va vaqt muvozanati holatida bo'ldilar, bir-biri bilan birgalikda va raqobatchilik sharoitida yashadilar. Ushbu raqobatchilik kurashi va sotsial va mehnat munosabatlarning asta-sekin o'zgarib borishi jarayonida yangi, ko'prok maqbul sotsial jarayonlar va hodisalar ustunlik qila boshlab, avvalgi, eskirgan va yangi sharoitlarga yaroqsiz bo'lgan hayot faoliyati shakllari va usullarini asta-sekin siqib chiqara boshladi. O'zbekistonda, barcha boshqa postsovet makoni respublikalaridagi kabi, iqtisodiyotni isloh qilish va chuqur sotsial o'zgartirishlarni amalga oshirishda dastlabki yillardayoq fuqarolarning yangicha iqtisodiy va siyosiy huquqlari e'lon qilingan bo'lib, ularning ko'pchiligi vujudga kelayotgan yangicha muassasaviy tizimning tarkibiy qismi va bozor sotsial-iqtisodiy tarkibining ajralmas belgisi bo'lib qoldi.

7-mavzu. Iqtisodiy ayirboshlash va qiymat o'lchovining ijtimoiy mohiyati

Reja

- 1. Ayirboshlash vositalarining ijtimoiy imkoniyatlaari.**
- 2. Iqtisodiy imkoniyatlarning ijtimoiy mohiyati.**
- 3. Daromadning ijtimoiy hususiyatlaari.**

Inson hayoti sifatini ifodalovchi ko'rsatkichlarga mehnat, umr davomiyligi va sog'liq, oilaning mustahkamligi, zararli odatlar, jinoyat, xo'jalikning holati, iste'mol strukturasi, hayot tartibi, dam olish va boshqalar kiradi. Ularga, albatta, har bir insonning individualligi, ma'lumot darajasi, mehnati turi va tartibi, yoshi ta'sir ko'rsatadi, lekin ertami, kechmi hal qiluvchi omil bo'lib, moddiy ta'minlanganlik darajasi va insonlarning daromadlari bo'yicha ma'lum tabaqaga tegishlilik xizmat qiladi.

Pul - Tovarlar va xizmatlar evaziga universal ekvivalent vazifasini bajaradigan aktivdir.

Likvidlik - aktivning pulga aylanish qobiliyati.

Hozirgi vaqtda pulning bunday funktsiyalari odatda qabul qilinadi:

- qiymat o'lchovi;
- aylanish vositalari;
- to'lov vositasi;
- qiymat ombori;
- dunyo pullari.
- qiymat o'lchovi
- Bu pul ma'lum bir xizmat, tovar narxini o'lchab, ma'lum narxni belgilashda ifodalanadi. Bu bozor iqtisodiyoti faoliyatining qulayligini ta'minlaydi.
- Bu erda ikkita kichik funktsiyani ajratib ko'rsatish mumkin - qiymatni ifodalash va o'lchash uchun pul.
- Buning sababi shundaki, mahsulot yoki xizmat narxini har qanday standart, umumiy tan olingan tannarx belgilangan model bilan solishtirmasdan turib belgilash mumkin emas. Bu funktsiyaning eng yorqin misoli - oltin va kumush umumiy

ekvivalent hisoblangan vaqt va xizmat yoki tovar narxi oltin yoki kumushning ma'lum bir massasini ifodalagan.

- Narxni mehnat va sarflangan vaqt miqdorida ifodalash mumkin edi, ammo ma'lum bir vaqt uchun mehnat xarajatlari katta farqlarga ega. Yana bir variant - bir mahsulotning qiymatini boshqasining qiymatida ifodalash. Bu usul barter almashinuv tizimlarida qo'llaniladi. Ammo bu holda, bozorda bir necha turdagi tovarlar mavjud bo'lganligi sababli, bitta tovar bir necha xil narxga ega bo'lishi mumkin, bu uning qanday tovarga almashtirilishiga bog'liq bo'ladi.

- Makroiqtisodiy darajada qiymat o'lchovi orqali turli mamlakatlarning yalpi ichki mahsuloti, moliyaviy resurslari, investitsiyalari hajmlarini ham solishtirish mumkin, bu esa o'z navbatida iqtisodiy hayotni tartibga solish, o'zgartirish va yaxshilash imkonini beradi.

Aylanma vositalar

Birinchi funktsiya faqat narxni belgilaydi va buyumning sotilishini o'z ichiga olmaydi. Bunda pul resurslari tovar ayirboshlash uchun vositachi bo'lib, 2 bosqichda amalga oshiriladi:

- tovarlarni pulga sotish;
- bu pulga yangi mahsulot sotib olish.

Ya'ni, zanjir quriladi: $t - d - t$ (barter tizimi bilan solishtiring, tovar darhol tovarga kirganda). Aytishimiz mumkinki, pul muomala vositasi sifatida fazoviy va vaqt chegaralariga ega emas. Axir, sotuvchi o'zi uchun qulay vaqtda va istalgan bozorda mahsulotni sotishi mumkin, xuddi shu narsa sotib olishga ham tegishli. Shu sababli, quyidagi holat yuzaga kelishi mumkin: sotuvchi sotishdan ma'lum miqdorni oladi, lekin buning uchun hech qanday mahsulot sotib olmaydi. Ma'lum bo'lishicha, boshqa ishlab chiqaruvchi mahsulotni sota olmaydi, oxir-oqibat, bularning barchasi iqtisodiy inqirozlarga olib keladi.

Ushbu funktsiyani bajaruvchi pul, undan chiqadigan tovarlardan farqli o'laroq, doimo muomalada bo'ladi. Bundan tashqari, ayirboshlash vositasi sifatida naqd pul, real pul ishlatiladi va ideal pullar qiymat o'lchovi sifatida ishlaydi.

To'lov vositasi

To'lov vositasi sifatida pul qarz majburiyatlarini to'lash funksiyasini bajaradi. Ushbu qo'llash usuli tovarlarni kreditga sotish, ya'ni darhol emas, balki kelajakda to'lash imkoniyati paydo bo'lganda paydo bo'ldi. Bu funktsiya avvalgisiga o'xshash ko'rinadi, ammo ularda sezilarli farqlar mavjud. To'lov vositasi sifatida pul muomala vositasi sifatida ishlaydiganlardan farq qiladi, chunki qarzni sotish va qarzni to'lash o'rtasida ma'lum vaqt o'tadi. Ushbu davrda kreditor va qarzdor, pulning qiymati va boshqa shartlar o'zgarishi mumkin. Natijada, to'lov qiymati tovar qiymatiga teng bo'lmasligi mumkin. Bu, masalan, inflyatsiya bilan sodir bo'ladi.

To'lov muomala vositasi sifatida ular xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida o'tkaziladi, ya'ni ular pul muomalasida ishtirok etadilar. Ya'ni, muomaladagi pullarning umumiy massasi haqida gap ketganda, ularning miqdori bir vaqtning o'zida 2 funktsiyaga kiradi.

Bozor iqtisodiyoti bugungi kunda keng rivojlangan tizim bo'lganligi sababli, pul resurslari to'lov vositasi sifatida ko'plab sohalarda qo'llaniladi:

1. Moliyaviy fondlarga to'lovlar.
2. Xayriya.
3. Mulk sug'urtasi.
4. Korxonalar tomonidan ishchilarga haq to'lash.
5. O'zaro qarz majburiyatlari bo'yicha to'lovlar va boshqalar.

Qiymat manbai

Pul bir muddat muomaladan chiqib ketishi mumkin. Shunday qilib, fuqarolar yoki butun xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning pul mablag'lari bilan ifodalanishi mumkin bo'lgan pul jamg'armalari paydo bo'ladi. Jamg'arma asosan daromadlar xarajatlardan yuqori bo'lganda yoki kelajakda katta xarajatlar rejalashtirilganda shakllanadi. Ularning eng mobil qismi naqd puldir.

Qiymat ombori sifatida ular kredit munosabatlarini rivojlantirishga katta yordam beradi. Zero, vaqtincha foydalanilmayotgan pullar fuqarolar yoki tashkilotlarga kredit sifatida berilishi mumkin. Bu iqtisodiy resurslardan yanada malakali va samarali foydalanish imkonini beradi va mehnat unumdorligini oshiradi.

Erkin pul kapitalini qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish mumkin, ammo keyin uni faqat jamg'arish vositasi deb hisoblamaslik kerak. Pulni tejash daromad miqdorini oshirmaydi va inflyatsiya sodir bo'lgan taqdirda amortizatsiya qilinishi mumkin. Shu sababli, pul resurslarini qanday qilib to'g'ri taqsimlash muammosi paydo bo'ladi. Uni hal qilish uchun quyidagi qoidalarga rioya qilish kerak:

- investitsiyalarning ishonchligiga ishonch hosil qilish;
- jamg'armalardan daromad olish;
- xavf minimal ekanligiga ishonch hosil qiling;
- bu pulni istalgan vaqtda ishlatish mumkin.

Xalqaro valyuta

Tadqiqotchilar guruhi dunyo pullarini alohida funktsiya sifatida ko'rib chiqish mumkin emas deb hisoblaydi. Nega? Aslida, ular ilgari tasvirlangan hamma narsani, ya'ni bir qator vazifalarni bajaradilar va ularning sintezi natijasidir. Agar barcha milliy pullar erkin ayirboshlanadigan bo'lsa, bu nuqtai nazar to'g'ri bo'lar edi. Ammo, odatda, davlatning pul resurslari faqat uning doirasida ishlaydi. Jahon iqtisodiy bozoriga chiqishda boshqa valyutalar talab qilinadi. Shuning uchun jahon pullari alohida funktsiya sifatida ko'rib chiqilishi mumkin va kerak.

19-asrda Parij kelishuviga ko'ra oltin jahon puli sifatida ishlatila boshlandi, ya'ni davlatlar o'rtasidagi to'lovlar oltin yoki oltinga almashtirilishi mumkin bo'lgan banknotalar yordamida amalga oshirilar edi. Qiymat belgilari paydo bo'lganda, hisob-kitoblar erkin konvertatsiya qilinadigan valyutalarda, masalan, AQSh dollarida amalga oshirila boshlandi. Asosiylari bilan bir qatorda xazinalarni shakllantirish vositasi vazifasi ham mavjud. Ilgari u tovarlar va pul massasi o'rtasidagi muvozanatni o'rnatish zarur bo'lgan hollarda qo'llanilgan. Xazina va jamg'arma turli tushunchalardir. Xazinalar aniq maqsadsiz, ko'pincha - ulardan samarali foydalanishning imkoni bo'lmaganda yaratiladi. Tejamkorlik - bu maqsadga erishish uchun pulni tejash.

Xazinalar quyidagilar uchun yaratilgan:

- o'g'irlikdan himoya qilish;
- amortizatsiyani oldini olish;

- kerak bo'lishi mumkin bo'lgan qimmatbaho narsalar zaxirasiga ega bo'ling, masalan, ofatlar yuz berganda.

Pul evolyutsiyasi

Bu erda moliyadan foydalanilganda bir necha bosqichlarni ajratish mumkin:

1. Qiymat o'lchovi ularning asl maqsadi edi.
2. Aylanma vositalari.
3. To'lov vositalari. Ushbu bosqichda sotish va to'lash vaqti o'rtasida vaqt bo'yicha nomuvofiqlik mavjud edi, ya'ni kredit kabi iqtisodiy hodisa paydo bo'ldi.
4. Tarqatish vositasi.
5. To'plash vositasi.
6. Valyuta ayirboshlash.

Qadim zamonlardan beri bir necha o'nlab odamlardan iborat qabilalarda yashash odat tusiga kirgan. Bu bir kishi o'z-o'zidan yashay olmasligini tushunish bilan bog'liq. Ba'zilar ov qilishdi, boshqalari esa bolalarni qo'riqlashdi. Ammo bir hududda baliq ko'proq bo'lishi mumkin, boshqa hududda esa ko'proq sabzavotlar bo'lishi mumkin, shuning uchun qabilalar barterni ixtiro qildilar. Tovar almashish orqali ular o'zlariga kerakli narsalarni olishlari mumkin edi. Keyin xuddi shu tarzda xizmatlarni - odamlarning mehnatini sotib olishni boshladilar.

Bir muncha vaqt o'tgach, turli odamlar ish va tovar qiymatini, shuningdek, ayirboshlash uchun tovarlar bilan munosabatlarini turlicha baholashlari ma'lum bo'ldi. Ana shu sabablarga ko'ra, shuningdek, o'zboshimchalik iqtisodiyotidan ishlab chiqarishga o'tish natijasida universal tanga – barcha xizmatlar va har qanday tovarlarni sotib olish uchun to'lanadigan pul muomalaga kiritildi.

Oltin va kumush pul shaklida dastlab quyma, keyinroq tanga sifatida ishlatilgan. Savdo tovarlarni sotish va sotib olish atrofida aylana boshladi, ularning xizmatlari uchun ko'proq tangalar oldi. Aynan shunday tadbirkorlar paydo bo'ldiki, ular asosan talab qilinadigan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun mablag' olganlar, shu bilan birga pul topdilar.

Pulning eng keng tarqalgan turi qog'oz puldir. Ularni chiqarish huquqiga faqat davlat ega, shuningdek, muomalaga kiritadi. Soxtalikni yaratishga urinishlar jiddiy jazo va jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladi.

Pulning ko'p shakllari va turlari mavjud. Asosan, ular ishlab chiqarilgan materialning turiga, shuningdek, pul massasi va miqdorning ma'lum miqdorining qiymatini hisobga olishda farqlanadi. Tarixiy jihatdan biz bundaylarni ajratamiz **pul turlari va ularning xususiyatlari:**

- **Tovar** Mustaqil qiymat va foydalilikka ega bo'lgan mahsulot turi. Ular bozorga birinchi bo'lib kirgan pullar bo'lib, ayirboshlash tovari sifatida foydalanilgan. Tovarlar, qog'oz va metall pullarni o'z ichiga oladi. Dastlab, bunday pul sifatida hayvonlar ishlatilgan, ular xizmatlar yoki tovarlarga almashtirilgan. Masalan, bir qabila boshqasidan sabzavot sotib olib, evaziga baliq bilan ta'minlagan.
- **Xavfsiz**- mahsulot yoki xizmatning belgilangan qiymatiga javob sifatida taqdim etiladi. Ayirboshlash tovarlar emas, balki ularning sotuvchi yoki ishlab chiqaruvchi tomonidan baholanadigan haqiqiy qiymatidir. Bu turdagi tovar pullarning kichik turi hisoblanadi.
- **Kredit** pul kreditor va qarzdor o'rtasidagi maxsus munosabatlar bo'lib, ikkinchisini qarzni to'lashga majbur qiladi. Aslida, bunday pul vaqtinchalik foydalanish vositasidir - kreditor qarzdor qaytaradigan miqdorni beradi, shuningdek, kredit bo'yicha foizlar kelishiladi. Mablag'lar shartnomaga muvofiq yoki ularni olgan shaxsning ixtiyoriga ko'ra foydalaniladi. Kredit banklar yoki jismoniy shaxslar tomonidan beriladi.

O'zining uzoq tarixi davomida insoniyat juda ko'p turli xil pul turlaridan foydalangan. Dastlab, pul ishlab chiqarilgan material juda muhim edi. Ular quyidagi turdagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak edi:

- **Ajralish va integratsiyalashuv.** Ular ayirboshlash xususiyatiga ega bo'lishi, shuningdek, birlashganda qiymatini o'zgartirmasligi kerak.
- **Sifat bir xilligi.** Xuddi shu nomdagi alohida nusxalar qimmatroq bo'lmasligi kerak.

- **Portativlik.** Kichik vazn va hajm va ayni paytda ularning yuqori narxi. Ya'ni, ular o'rtada teshikli uch metrli toshlar bo'lmasligi kerak. Dunyo barcha afzalliklari va kamchiliklari bilan kredit kartalari va elektron pullarga intilmoqda.
- **Qat'iylik.** Uzoq vaqt davomida saqlansa, pul jismonan buzilmasligi yoki kimyoviy xususiyatlarini o'zgartirmasligi kerak.
- **Taniqlilik.** Pulni denominatsiyada osongina aniqlash va tushunish mumkin edi.
- **Xavfsizlik.** Soxta va o'g'irlikdan himoya qilish kerak.

Ayirboshlash – kishilarning mehnat faoliyati yoki mahsulotlarini o‘zaro almashtirishlari. Ayirboshlash iqtisodiy faoliyatning bir turi, ish-lab chiqarish bilan iste‘molni bir-biriga bog‘lab turuvchi vosita hisoblanadi. Ayirboshlash o‘ziga xos maxsus faoliyat turi bo‘lib, amaliyotda savdo-sotiqdan iboratdir. Bu faoliyat bilan maxsus kishilar guruhlari shug‘ullanadilar. Ayirboshlashning iqtisodiy aso-sini ijtimoiy mehnat taqsimoti tash-kil etadi, harakteri va shaklini ishlab chiqarish belgilaydi. O‘z navbatida Ayirboshlash ham ishlab chiqarishning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Ayirboshlash kishilik jamiyati tarixida ij-timoiy mehnat taqsimoti, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullanadigan qabilalarning bir-biridan ajralishi tufayli kelib chiqdi. Ishlab chiqaruvchi kuchlar o‘sib, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug‘ullanadigan qabilalarda tay-yorlangan mahsulotlar ularning o‘z ehtiyojlaridan ortib qoladigan bo‘ldi, bu qabilalarda o‘zlari ishlab chiqara olmaydigan buyumlarga ehtiyoj o‘sa bosh-ladi. Shu davrda dehqonchilik va chorvachilik mahsulotini Ayirboshlash vujudga keldi. Bu Ayirboshlash tasodifiy harakterga ega edi. Mehnat taqsimoti chuqurlashib, hunarmandchilik qishloq xo‘jaligidan ajralib chiqqach, qishloq xo‘jaligi va hunar-mandchilik ixtisoslashgan bir necha tarmoqqa ajralib ketdi. Natijada ishlab chiqaruvchilar ma’lum turdagi mahsulot tayyorlashga o‘tdilar va ularni boshqa mahsulotlarga almashtirish bilan o‘z ehtiyojlarini qondira boshladilar. Keyinchalik ular Ayirboshlash uchun mahsulot tayyorlab, tovar ishlab chiqaruvchilarga aylandilar. Ayirboshlash ilgari tasodifan, o‘qtin-o‘qtin bo‘lsa, keyinchalik, u muhim ishga, muntazam faoliyatga aylandi. Tovar ishlab chiqarishning o‘sishi va Ayirboshlashning ken-gayishining paydo bo‘lishiga

olib keldi. Bir tovar ikkinchisi bilan pul yordamida bilvosita ayirboshlandi. Har xil to-varlarni miqdor jihatdan almashti-rishda ularning tabiiy xususiyatlari (shakli, rangi, ogirligi, hajmi) emas, balki ayirboshlash qiymati asos bo'ladi. Ayirboshlash ma'lum nisbat va mutanosiblikda yuz beradi, ya'ni bir tovar boshqasiga ma'lum miqdoriy nisbatda ayirboshlanadi.

Tarixan Ayirboshlashning ikki turi mavjud: a) barter yoki natural Ayirboshlash Bunda bir tovar boshqasiga to'g'ridan to'g'ri, lekin ma'lum miqdoriy nisbatda ayirboshlanadi. Mas, bir qop bug'doy – 2 kg metall; b) tovar ayirboshlash yoki savdo-sotiq. Bunda bir tovar boshqasiga pul vositasida almashiladi. Tovar pulga almashganda sotish yuz bersa, shu pulga boshqa tovar harid etilganda sotib olish yuz beradi. Har ikki amalning yaxlitligidan oldi-sotdi paydo bo'ladi. Barter an'anaviy iqtisodiy tizimga xos, lekin xo'jalik aloqalari izdan chiqqan, pul qadrsizlanib, o'z obro'sini yo'qotgan kezlarda qaytadan paydo bo'ladi. Tovar Ayirboshlash bozor iqtisodiyotiga xos, u Ayirboshlash ning ilg'or hammabop usuli bo'lib, nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham amal qiladi.

Daromadlar ko'pgina ijtimoiy hodisalarning omili hisoblanadi. Ularning ijtimoiy va ijtimoiy-iqtisodiy strukturaga, bandlik va professional mavqyega, hayot kechirish sifatiga, ijtimoiy munosabatlarga, xulq-atvor va ongga ta'sirini alohida ko'rsatib o'tish mumkin.

Daromadlar ko'p hollarda guruh hajmini belgilab beradi. Moddiy-mulkiy holat va iqtisodiy istiqbol – ma'lum hollarda mehnat jamoasining professional kategoriyasi saqlanib qolishiga, kengayishiga, rivojlanishiga olib keluvchi omil hisoblansa, boshqa hollarda rivojlanishdan orqada qolishiga va kichrayishiga olib keluvchi omilga aylanadi.

Pul insonga ishlab chiqarish vositalarini sotib olish va tadbirkor ishlab chiqaruvchi bo'lish, ma'lum ma'lumot olib, ziyolilar va boshqaruvchilar sinfiga o'tish imkoniyatlarini beradi. yetarli pul mablag'lariga ega bo'lgan odam bir ishdan boshqa ishga osonlikcha o'tishi, bunday mablag'lar foydali munosabatlar o'rnatishda, ish bo'yicha ko'tarilishda va hatto ma'lum mansabni egallashda hal qiluvchi rol o'ynashi mumkin.

Har bir inson, psixologik tuzilishi bo'yicha, daromaddagi farqlarni oddiy statistika sifatida emas, balki muhim «insoniy» farqlar sifatida qabul qiladi. Natijada daromadlar ijtimoiy munosabatlarga nafaqat ijobiy, balki salbiy ta'sir ko'rsatishi, ya'ni ijtimoiy munosabatlarda o'ziga xos muammolarni vujudga keltirishi ham mumkin. Bunday hollarda:

*1 jamiyatdagi birlik buziladi;

*2 mulkiy munosabatlarning kesishish nuqtasida kichik yoki katta ziddiyatlar yuzaga keladi;

*3 «kambag'allarga nisbatan loqayd munosabat» va «boylarga nisbatan agressiv munosabat» tipidagi salbiy ijtimoiy ruhiyat shakllanadi;

*4 huquqiy notenglik paydo bo'ladi, tabiiyki, bunday holatlarda insonlar teng huquqlilikka (tibbiyot xizmatidan foydalanish, yuridik yordam olish, bolalarning maktab ma'lumotini olish huquqlari bo'yicha) intiladilar;

*5 ijtimoiy masofa ta'siri vujudga kelishi mumkin, ya'ni insonlarni bir-biriga qarshi qo'yish, namoyishkorona to'siq (barer)larni yaratish va muloqotning mulkiy belgilariga qarab alohida yopiq guruhlar paydo bo'lishi, kiyim-kechak, yashash joyi va uy-joyning turi, dam olishni o'tkazishiga qarab ustunliklarni namoyish qilish yuzaga kelishi mumkin;

*6 boshqarishda o'ziga xos qiyinchiliklar yuzaga keladi, daromadlarni qayta taqsimlash maqsadida boshqaruv va hokimiyatga bo'lgan ortiqcha kurash provokatsiya qilinadi;

*7 daromadlar guruh va individlar ongiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Inson ma'naviyati o'zgarishiga, uning dunyoqarashi va xatti-harakatiga hech narsa moddiy-mulkiy holatdek ta'sir etolmaydi. Boylik va kambag'allik turlicha psixologiya va xarakterga ega, pulning borligi yoki yo'qligi esa, o'z navbatida, insonning shaxs sifatida shakllanishiga ta'sir etadi.

Farovonlik va foydaga intilishda turli sub'ektlar ishlab chiqarish xulq-atvori turli psixologiyasining quyidagi global tiplarini ajratish mumkin:

*8 resurslarni sotish, jamg'armalarni, kapitalni iste'mol qilish (noishlab chiqarish psixologiyasi);

*9 insonlarni, ishchi kuchini ekspluatatsiya qilish, shaxsiy kuchli mehnat (assotsial va ekstensiv ishlab chiqarish psixologiyasi);

*10 tashkilot va boshqarishni takomillashtirish (intellektual ishlab chiqarish psixologiyasi).

Bir soʻz bilan aytganda, daromadlar omili insonning ishlab chiqarishga munosabatini belgilab beradi.

Boylik va qashshoqlikka doir ijtimoiy qarashlar. Daromadlardagi farqlarning ijtimoiy nisbiyligi

Iqtisodiy nuqtai nazardan boylik va qashshoqlik nominal va tannarx mezonlari orqali farqlanadi. Ijtimoiy mezonlar iqtisodiy mezonlarga mos keladi (chunki bu holatlar bir-birini belgilaydi).

Agar inson qancha katta daromadga ega boʻlsa, uning statusi ham shuncha yuqori boʻladi. Ammo qashshoqlik va boylik kategoriyalari nisbiy boʻlib, bu nisbiylikning aniq shakllari mavjud:

1. Daromad olish har bir sohada ham oʻsha kasb, mashgʻulotlarning mavqeyini oshiradi, lekin daromad va kasblarning baland mavqeyi hamisha bir-biriga toʻgʻri kelavermaydi. Odamlar ongiga chuqur oʻrnashib olgan tushunchaga koʻra, daromadlar ikkiga – «qiyin» va «engil» daromadlarga boʻlinadi. Albatta, «qiyin» daromadlarning mavqeyi «engil» daromadlar mavqeyiga nisbatan ancha past. Chet ellik baʼzi tadqiqotchilarning sanoatda olib borgan tajribalari shuni koʻrsatadiki, hatto ishchilar, agar oylik maoshi, daromadi qancha katta boʻlmasin, ogʻir, zararli, qiyin ishlarda ishlashni xohlamaydilar. Chunki insoniy qadriyatlardan eng muhimi hisoblangan sogʻliqni hech qanday boylik bilan tenglashtirib boʻlmaydi.

2. Mulk va pul-boylik koʻplab hayotiy muammolarni hal qilishda yordam beradi, yaʼni hayotni mumkin qadar uzaytirishi, kasalliklarning oldini olishi, sogʻliqni mustahkamlashi, toʻliq baxt berishi, obroʻ-eʼtibor keltirishi, madaniy saviyani oʻstirishi mumkin.

3. Qashshoqlik va boylik aniq tushunchalardir. Turli xil guruhlarning hayotga munosabati, ehtiyojlari doirasi turlicha boʻladi. Baʼzilar boshqalarga nisbatan koʻproq

daromad olsada, hayotiy ehtiyojlarini qondira olmaydilar, boshqa birovlar esa nisbatan ancha kam daromadlari bilan ham hayotiy ehtiyojlarini qondirishlari mumkin. Kimlar uchundir qimmatbaho taqinchoqlar zarur ehtiyoj bo'lsa, boshqalarga yaxshi yashash uchun bu narsalar ahamiyatga ega bo'lmaydi. Eng yuqori daromadlar evaziga yashayotganlarning ham, eng past daromadli kishilarning turmush tarzi ham bir-biridan farqlanadi. Shuni ham aytish kerakki, eng boylar ham hamma imkoniyatlarga ega emaslar, eng qashshoqlar esa hamma imkoniyatlardan mahrum emaslar.

4.Odam butun hayoti, mehnat faoliyati davomida qashshoq bo'lishi ham, badavlat bo'lishi ham mumkin. Turli xil sabablarga ko'ra, daromadning miqdori o'zgaruvchan bo'ladi. Ba'zida inson pul mablag'i yetarlicha bo'lib, biror narsaga ortiqcha ehtiyoj sezmasligi, ba'zan biror narsaga juda qattiq ehtiyoj sezishi, lekin yetarli pul-mablag'i bo'lmasligi mumkin. Bunda mehnat, bandlik, uning doimiyligi katta ahamiyatga ega.

5.Ba'zi individlar hozirning o'zida katta pul daromadi egasidirlar, boshqa birovlar esa kelajakda katta daromad keltiruvchi mehnat vazifasini yoki katta mulkni boshqarib turgan bo'lishlari mumkin.

6.Odamlar pul-mablag'ni yig'ish bilan ham shug'ullanadilar. Kimlardadir ehtiyojidan ortiqcha mablag' yig'ilib qolishi mumkin, boshqalar esa o'z ehtiyojlarini minimal darajada qondirgan holda pul-mablag'ni tejab, yig'adilar.

7.Ko'plar tadbirkorlik kapitaliga ega, bu ham rasmiy jihatdan boylik hisoblanadi.

8.Kam ta'minlangan oilalar o'zlarini ma'naviy jihatdan qanday his qilishlari nuqtai nazaridan aytish mumkinki, qashshoqlik va boylik nisbiydir. Bu yerda gap qashshoq, kambag'allarga jamiyatda turlicha munosabatning mavjudligi, ularga jamiyat tomonidan berilayotgan ijtimoiy e'tibor, yordam haqida bormoqda.

8 – mavzu. Iqtisodiy siyosat

Reja:

1. Iqtisodiy siyosat tushunchasi.
2. Klassik siyosiy iqtisod.
3. Iqtisodiy siyosatning asosiy elementlari
4. Iqtisodiy siyosatni amalga oshirish vositalari
5. Iqtisodiyotni siyosiy mexanizmlar yordamida tartibga solish

Siyosatning birinchi darsi iqtisodiyotning birinchi darsiga e'tibor bermaslikdan iborat (Thomas Sowell, Stenford Universitetining iqtisodiyot fanlari professori)

1. **Iqtisodiy siyosat** - iqtisodiyotni boshqarish, mamlakat maqsaddari, vazifalari, manfaatlariga muvo-fiq holda iqtisodiy jarayonlarga mu-ayyan yo‘nalish berish sohasida davlat, hukumat faoliyatining bosh yo‘nalishi, tadbirlari tizimi; iqtisodiyot fani soxalaridan biri. Tarkibiy, investitsiya, moliya-kredit, ijtimoiy, tashqi iqtisodiy faoliyat, ilmiy-texnika, soliq, byudjet sohalardagi siyosatni qamraydi .Iqtisodiy siyosat tarkibi: 1.Mercantilizm 2.Fiziocretizm 3.Classik 4.Marjinalizm 5.Neoklassik 6.Keynschilik.

Iqtisodiy siyosat empirik jihatdan - makroiqtisodiy darajada iqtisodiy qarorlarni tanlash va amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui, hukumat harakatlari. Iqtisodiy siyosatni amalga oshirish ijtimoiy ahamiyatga ega maqsadlarga erishishni nazarda tutadi. Iqtisodiy siyosatning maqsadlari mamlakat iqtisodiyotining hozirgi holati bilan belgilanadi

19-asrning oxirida "siyosiy iqtisod" atamasi asta-sekin iqtisodiyot atamasini bilan o‘rin almasha boshladi. Hozirgi kunda "iqtisodiyot" atamasi odatda boshqa siyosiy va ijtimoiy fikrlar mavjud bo'lmagan iqtisodiyotni tor doirada o'rganishni anglatadi, "siyosiy iqtisod" atamasi esa o'zgacha va raqobatdosh yondashuvni anglatadi. Oddiy til bilan aytganda, "siyosiy iqtisod" shunchaki iqtisodchilarning yoki siyosatshunoslar tomonidan ishlab chiqilgan aniq iqtisodiy takliflar bo'yicha hukumatga va jamoatchilikka bergan tavsiyalariga murojaat qilishi mumkin bo'lgan kontekslarda yaqqol ko'zga tashlanadi. 1970-yillardan boshlab jadal rivojlanib

borayotgan iqtisodiyot fanlari turli siyosiy boshqaruv modellarini afzalliklarini isbotlash asnosida kengayib bordi.

Butun bozor tizimi uchun hal qiluvchi saboq 1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi bo'ldi. Ushbu saboqning natijasi davlat ishtirokining rolini yangi sifat darajasiga ko'tarish, ikkita ijtimoiy-iqtisodiy hodisa (bozor va davlat) o'rtasidagi munosabatlarning yanada samarali variantini topish kerakligi haqidagi xulosa edi. Bozorning jadal rivojlanishi sharoitida hukumat choralari davlatning aralashmaslik, neytral xatti-harakatlari doirasidan tashqariga chiqishi kerak edi. Iqtisodiyot hukumatning yanada murakkab chora-tadbirlar majmuasiga muhtoj bo'la boshladi.

Iqtisodiy siyosat sohasida dastlabki qadamlar 19-asr oxirida qo'yildi. Bu borada ko'plab davlatlardan oldinda borayotgan Germaniya bunga misol bo'la oladi. Otto fon Bismark tashabbusi bilan qonunlar qabul qilindi, ular asosida yangi soha - ijtimoiy sug'urta paydo bo'ldi. Xususan, 1883 yilda qonun kasallikdan sug'urtalashni, 1884 yilda - baxtsiz hodisalardan sug'urtalashni va nihoyat, 1889 yilda - sanoat ishchilarining nogironligi va ularning pensiya xizmatlarini sug'urtalashni joriy qildi.

Ikki jahon urushi o'zining siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy muammolari bilan umumiy iqtisodiy siyosatning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi nafaqat mintaqaviy, balki umumiy iqtisodiy, biroz kechroq xalqaro xarakterga ham ega bo'la boshladi.

2. Klassik siyosiy iqtisod maktablari — iqtisodiy ta'limotlar tarixida 17—19-asrlarda vujudga kelgan yo'nalishlar. Klassik siyosiy iqtisod maktablari qarashlari jamiyatning iqtisodiy hayotini dastlabki tizimli o'rganish qo'llanilgan nazariyalar hisoblanadi. Bu maktablarning yuzaga kelishiga 17-asr oxiri—18-asr davomida kapitalistik iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi va Angliyadagi sanoat inqilobi turtki bo'ldi. Maktablarning klassik deb atalishining sababi shuki, ularning namoyandalari o'z asarlarida hozirgi bozor iqtisodiyoti asosida yotuvchi qonuniyatlarni o'rganganlar, bu sohada muhim kashfiyotlar qilganlar va bu jihatdan ularning qarashlaridagi ilmiy qoidalar hozirgacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Klassik maktab vakillari vujudga kelayotgan yangi jamiyat — kapitalizmni ishlab

chiqarishning abadiy va tabiiy shakli, inson tabiati (aqliy egoizm)ga mos tushuvchi birdan-bir jamiyat sifatida qaraganlar.

Klassik maktab rivojlanishini 4 bosqichga ajratish va har bir bosqichni alohida maktab sifatida qarash mumkin. Birinchi bosqich vakillari ingliz iqtisodchisi V.Petti (1623— 87) va fransuz iqtisodchisi P.Buagilber (1646—1714) hisoblanadi. Bu bosqichda merkantilizm ta'limotining xatolari yoritib beriladi. Qiymatning mehnat nazariyasi ilgari suriladi va har qanday qiymatning manbai va o'lchovi tovar mahsuloti yoki boshqa boylikni yaratish uchun sarflangan mehnat miqdori deb qaraladi. Boylik va farovonlik asosi muomala sohasida emas, ishlab chiqarish sohasida yaratilishi ko'rsatiladi. Bu bosqich 18-asr o'rtalari va 2-yarmida fransiyalik F.Kene va A.Tyurgolar tomonidan ilgari surilgan fiziokratizm bilan yakunlanadi. 2-bosqichni ingliz iqtisodchisi A. Smit asarlaridagi iqtisodiy g'oyalar, 3-bosqichni 19-asrning 1-yarmida yashagan fransuz iqtisodchisi J.B.Sey, ingliz iqtisodchilari D.Rikardo, T.Maltus, N.Senior, amerikalik G.Keri asarlarida bayon etilgan qarashlar tashkil etadi. Klassik siyosiy iqtisod maktablarining rivojidadagi 4-bosqichni J. S.Mill qarashlari yakunlaydi.

A.Smitning asosiy g'oyalari "ko'rinmas qo'l" nomini ham olgan. Smitning fikricha, tadbirkorlarning erkin faoliyat yuritishiga qanchalik erkinlik berilsa, iqtisodiy rivojlanish shunchalik jadallashadi. Smit iqtisodiy faoliyatga to'siq bo'luvchi asosiy kuch bu — davlat, deb hisoblaydi. Smitning liberal qarashlari Yevropada, xususan, Angliyada keng ommalashgan va o'sha davr hukumatlari tomonidan liberal qonunlar va qarorlar qabul qilinishiga ilmiy asos bo'lgan. D.Rikardo qiymatning mehnat nazariyasini rivojlantirib, tovarning qiymatini unga sarflangan mehnat harajatlari tashkil etadi, degan xulosani beradi. Rikardo kapitalistik ishlab chiqarishning asosida qiymat qonuni yotishini ta'kidlab, boshqa iqtisodiy kategoriyalarni ana shu qono'nga bog'lab o'rganadi.

Fransuz iqtisodchisi J. B.Sey (1767—1832) g'oyalarida iqtisodiyotdagi to'la erkinlik sharoitidagina ishlab chiqarish omillari (mehnat, kapital va yer)dan eng samarali foydalanish mumkinligi va sinflar o'rtasidagi munosabatlar uyg'unlashuvi ilgari suriladi. Seyning eng muhim kashfiyotlaridan biri "Sey qonuni" — "bozor

qonuni" yoki "sotish nazariyasi" hisoblanadi. Ingliz iqtisodchisi T.R.Maltus (1766—1834) iqtisodiy o'sish va aholi ko'payishi o'rtasidagi aloqadorlik muammolarini xalq etishgaurigan. Iqtisodiy liberalizm konsepsiyasi tan olingan holda aholi o'sishi va moddiy ne'matlar (tirikchilik vositalari) yaratilishi o'rtasida katta farq bor, aholi "geometrik", ne'matlar "arifmetik" progressiyalarda o'sadi, degan "nufus nazariyasi" ilgari suriladi. Klassik maktab g'oyalarini boyitishga ingliz N.Senior (1790—1864), fransuz F.Bastia (1801 — 1850), amerikalik G.Keri (1793—1879) katta hissa qo'shdilar.

Ingliz iqtisodchisi J.S.Mill (1806—73) klassik maktabning so'nggi namoyandalardan biri sifatida D.Rikardo g'oyalarini rivojlantirdi, 1-o'ringa "ishlab chiqarish qonunlari"ni qo'ydi, bu masalani "taqsimot qonunlari"ga qarama-qarshi deb bildi.

19-asr oxirlarida klassik siyosiy iqtisod maktablariga muqobil iqtisodiy g'oyalar paydo bo'la boshladi, klassik maktabning bir qancha qonunqoidalari yangi sharoitlarga moslashtirilgan holda neoklassik qarashlarda o'z aksini topdi

Etimologiya

Dastlab siyosiy iqtisod deganda milliy davlatlarda cheklangan parametrlar doirasidagi ishlab chiqarish yoki iste'molni tashkil etish shartlari o'rganiladi. Shuningdek siyosiy iqtisod davlatni boylik ishlab chiqarish qonunlarini ifoda etishni nazarda tutgan edi, xuddi iqtisodiyotni uyni tartibga keltirish kabi. Bu ibora *iqtisodiy siyosat* (ingliz tilida "siyosiy iqtisod" deb tarjima qilingan) birinchi bo'lib Frantsiyada 1615 yilda taniqli kitobi bilan paydo bo'lgan Antuan de Montrétienni *Traité de l'économie politique* asaridir. Boshqa zamonaviy olimlar ushbu tadqiqotning ildizlarini XIII asrga bog'lashadi Tunis arab tarixchi va sotsiolog, Ibn Xaldunni *Muqaddima* asariga ko'ra zamonaviy siyosiy iqtisod nuqtai nazaridan "foyda" va "oziq-ovqat" ni ajratish bo'yicha ishi uchun, ortiqcha va mos ravishda sinflarni ko'paytirish uchun zarur bo'lgan. Shuningdek, u jamiyatni tushuntirish uchun fan yaratishga chaqiradi va o'zining asosiy asarida ushbu fikrlarni bayon qiladi. Al-Muqaddimada Xaldunning ta'kidlashicha, "tsivilizatsiya va uning farovonligi, shuningdek biznesning gullab-yashnashi samaradorlik va odamlarning o'z manfaatlari

va foydalari uchun har tomonlama sa'y-harakatlariga bog'liq" - bu fikrlar o'z davri uchun kashshoflik sifatida qaraldi.

Tomas Maltus, 1805 yilda Angliyada East India Company kollejida siyosiy iqtisod bo'yicha birinchi professor bo'ldi.

Siyosiy –iqtisod ob'ekti fanlararo tadqiqotlar doirasida iqtisodiyot, sotsiologiya va siyosatshunoslik fanlarini o'rganish sohasiga kiradi. siyosiy institutlar, siyosiy muhit va iqtisodiy tizimlar (kapitalistik, sotsialistik, kommunistik, aralash) bir-biriga ta'sir qiladi va muvozanatda bo'ladi.

Iqtisodiy sotsiologiya bo'ycha tadqiqotchilar siyosiy iqtisodni uchta yo'nalish bilan bog'lashadi: 1. Hukumat/hokimiyat va jamiyat munosabatlaridagi resurslarni taqsimlash rollariga ko'ra iqtisodiy tizimlar; 2. Global iqtisodiy siyosatning o'rganadigan xalqaro munosabatlar sohasi; 3. Siyosiy yoki ekspluatatsion sinfiy jarayonlarning iqtisodiy modellariga ko'ra o'rganish sohalariga bo'linadi.

Siyosiy-iqtisod yondashuvlariga ommaning saylovlar yo'ki bilan iqtisodiy siyosatni qanday bo'lishini belgilash tamoyillari asosan 1960 yillarga bo'rib taqaladi.

Siyosiy iqtisodning "an'anaviy" mavzulari sirasiga iqtisodiy tartibga solish, monopoliya, ijara haqi, bozorni himoya qilish, institutsional korrupsiya kabi asosan nazariy dilemmalar atrofida qurilgan mavzular kiradi. Siyosiy iqtisod empiric mavzulariga saylovlarning iqtisodiy siyosat, determinantlar va bashorat qilish, saylov natijalari modellari siyosiy biznes tsikllari, markaziy bank mustaqilligi haddan tashqari defitsit siyosatini baholash kabi mavzular kiradi.

1990-yillarning o'rtalaridan boshlab syosiy iqtisod kontaksi kengayib xalqaro ilmiy-amaliy darajaga ko'tarildi. Yangich ilmiy reallikdagi asosiy mavzular sirasiga: siyosiy modellarninng iqtisodiy o'sishga ta'siri, moliyaviy bozorlar tartibga solishda siyosatning roli, xalqaro muassasalar, qoloqlik, islohotlar, o'tish iqtisodiyoti, makroiqtisodiy siyosat, atrof-muhit va tabiiyki demokratiya mavzusi.

Iqtisodiy siyosatning maqsadlari:

1. Milliy iqtisodiyotning iqtisodiy o'sishi;
2. To'liq bandlik;
3. Iqtisodiy samaradorlik;

4. Narxlar darajasining barqarorligi, inflyatsiyaga qarshi kurash;
5. Iqtisodiy erkinlik;
6. Daromadlarni adolatli taqsimlash;
7. Iqtisodiy xavfsizlik (ijtimoiy kafolatlar);
8. Balanslangan tashqi savdo balansi.

Iqtisodiy siyosat - bu davlatning iqtisodiy siyosatini tashkil etuvchi turli yo'nalishlar, elementlar yig'indisidir.

3.Iqtisodiy siyosatning asosiy elementlari quyidagilardir:

1. Pul-kredit siyosati;
2. Fiskal siyosat;
3. Investitsion siyosat;
4. Sanoat siyosati;
5. Mehnat va bandlik siyosati, mehnat bozori, daromadlarni tartibga solish;
6. Tashqi iqtisodiy siyosat (xalqaro savdo iqtisodiy o'sishni tezlashtiradi, aholi turmush darajasini oshiradi. Tashqi savdoning muhim ko'rsatkichi sof eksport, ya'ni eksport qiymati va import qiymati o'rtasidagi farq);
7. Iqtisodiy siyosatning boshqa yo'nalishlari.

Iqtisodiy siyosat su'ektlari asosan: Davlat shu jumladan mintaqaviy va mahalliy institutsional tuzilmalar; Nodavlat uyushmalar va uyushmalari kiradi.

4.Iqtisodiy siyosatni amalga oshirish vositalari

Iqtisodiy siyosatni amalga oshirish davlatning iqtisodiyotga ta'sir etish mexanizmini tashkil etuvchi chora-tadbirlar, vositalar majmuasidan foydalanishni nazarda tutadi.

Iqtisodiy siyosat usullarining tasnifi

Iqtisodiy siyosatni amalga oshirish uchun barcha ta'sir choralarini ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. To'g'ridan-to'g'ri harakat choralari. Bu usullar iqtisodiy sub'ektlarning mustaqil ravishda emas, balki davlat ko'rsatmalariga ko'ra qaror qabul qilishini nazarda tutadi. Misollar: soliq qonunlari, amortizatsiya qoidalari, davlat investitsiyalari uchun byudjet tartiblari.

2. Bilvosita choralar. Bu usullarning mohiyati shundan iboratki, davlat xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qabul qilinadigan qarorlarga bevosita ta'sir ko'rsatmaydi. U xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy siyosat maqsadlariga mos keladigan iqtisodiy qarorlarni mustaqil tanlashlari uchungina shart-sharoit yaratadi.

Tashkiliy va institutsional mezonlarga asoslangan iqtisodiy siyosatni amalga oshirish usullarining yana bir tasnifi mavjud. Ushbu yondashuv bilan quyidagilar ajralib turadi: **ma'muriy, iqtisodiy va institutsional** usullar.

1. Ma'muriy choralar

Tartibga solish harakatining ma'muriy choralari majmui huquqiy infratuzilma bilan ta'minlanadi. Ma'muriy chora-tadbirlarning asosiy vazifasi jamiyatda barqaror, qonunga asoslangan muhitni ta'minlashdan iborat: mulk huquqini saqlash, raqobat muhitini himoya qilish, erkin tanlash va iqtisodiy qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini ta'minlash.

Ma'muriy choralar, o'z navbatida, taqiqlash, ruxsat berish, majburlash choralariga bo'linadi.

2. Iqtisodiy chora-tadbirlar

Iqtisodiy chora-tadbirlarga davlatning iqtisodiy dastaklari yordamida bozor munosabatlariga ta'sir ko'rsatadigan harakatlari kiradi. Bu chora-tadbirlar yalpi talabga, yalpi taklifga, kapitalning markazlashganlik darajasiga, iqtisodiyotning ijtimoiy va tarkibiy jihatlariga ta'sir ko'rsatishning turli usullarini anglatadi.

Iqtisodiy choralarga esa quyidagilar kiradi:

1. moliyaviy siyosat
2. byudjet siyosati;
3. fiskal siyosat;
4. pul-kredit siyosati;
5. iqtisodiy prognozlash, rejalashtirish va dasturlash.

2. Institutsional tuzilmalar

Institutsional chora-tadbirlar muayyan ijtimoiy institutlarni yaratish, saqlash va rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Institutlar deganda jamiyatda muayyan ijtimoiy

guruhlar uchun odat yoki xalq uchun odat bo'lib qolgan hukmron va barqaror fikrlash yoki harakat tarzining mavjudligi tushuniladi. Misollar: "huquq instituti", "mulk instituti".

Institutsional shakllarning turli xil shakllari:

1. bevosita vazifasi hukumat maqsadlarini amaliy amalga oshirish bo'lgan ijro etuvchi hokimiyat organlari tuzilmasi;

2. iqtisodiyotning davlat sektori ob'ektlarini, ya'ni davlat mulkini shakllantirish va saqlash;

3. milliy iqtisodiy dasturlar va iqtisodiy prognozlarni ishlab chiqish;

4. iqtisod bo'yicha ilmiy-tadqiqot markazlarini (turli mulkchilik shakllariga ega), iqtisodiy axborot institutlarini, savdo-sanoat palatalarini, turli xo'jalik kengashlari va birlashmalarini qo'llab-quvvatlash, iqtisodiy muammolar bo'yicha maslahatchilar, maslahatchilar, ekspertlar kengashlari institutlari faoliyatini ta'minlash;

5. nodavlat tuzilmalarni: biznes va kasaba uyushmalarini huquqiy, axborot bilan ta'minlash;

6. iqtisodiy integratsiyaning turli shakllarida ishtirok etish, iqtisodiy masalalar bo'yicha muntazam xalqaro uchrashuvlar tashkil etish (G7, G8, G20 va boshqalar).

5. Iqtisodiyotni siyosiy mexanizmlar yordamida tartibga solish

Iqtisodiyotning birinchi darsi resurslar taqchillikdan iborat: odamlar talabini to'liq qondirish uchun resurslar hech qachon yetarli bo'lmaydi.

Siyosiy jarayon iqtisodiy tizimning muqobil shaklidir. Bozor taqsimotini iqtisodiy tizimning muhim muqobil shakli bo'lgan demokratik siyosiy taqsimot bilan solishtirish tavsiya etiladi.

Iqtisodiyotni siyosiy mexanizmlar yordamida tartibga solishda quyidagi to'rtta holatni yodda tutish ayniqsa muhimdir:

Birinchi, demokratik tizimda davlat faoliyati ko'pchilik ovozi bilan yuritiladi. Bozor faoliyati esa, aksincha, o'zaro kelishuv va ixtiyoriy ayirboshlashga asoslangan. Demokratik jamiyatda biror bir siyosat ko'pchilik ovozi bilan bevosita yoki saylangan vakil orqali amalga kiritilganda, kamchilik juda qarshi bo'lgan

taqdirda ham, shu loyihani moliyalashtirishga yordam berishga majbur. Masalan, agar ko'pchilik yangi futbol stadioni, uy-joy subsidiyasi dasturi yoki inqiroz yoqasidagi avtomobil kompaniyasiga moliyaviy yordam ajratish uchun ovoz bersa, ozchilik taslim bo'lib, ushbu loyihalar uchun soliq to'lashga majbur bo'ladi. Ularga foydasi tegishi yoki tegmasligidan qat'iy nazar, ular kattaroq soliq to'lashlariga, daromadlarining kamayishiga yoki boshqa salbiy oqibatlarni boshdan kechirishlariga to'g'ri keladi. Soliq solish va tartibga solish huquqi ko'pchilik ozchilikni o'z shartlariga majburlashiga imkoniyat yaratadi. Agar resurslar raqobatdosh bozorlar orqali taqsimlansa, bunday majburlash huquqi mavjud bo'lmaydi. Bozorda ayirboshlash har ikkala tomon o'zaro kelishuvga kelsagina amalga oshadi. Xususiy korxonalar narxlarini ko'tarishlari mumkin, lekin ular hech kimni ularning mahsulotini sotib olishga majburlay olmaydi. Haqiqatan ham, mijozlarni jalb qilish uchun xususiy korxonalar mahsulotning manfaati o'rnatilgan narxdan yuqoriligini ta'minlashlari lozim bo'ladi.

Ikkinchidan, saylovchilarda nomzodlar yoki muammolar to'g'risida mukammal ma'lumotga ega bo'lishga rag'bat kam. Yakka saylovchining ovozi deyarli hech qachon saylov natijasini o'zgartirmaydi. Uning ovozi shahar, mahalliy yoki milliy saylovlarning natijasini hal qiluvchi ovoz bo'lishidan ko'ra, u saylov uchastkasiga borguncha yo'lda uni chaqmoq urish ehtimoli kattaroq. Shuni tushungan ko'p saylovchilar asosli ovoz berish uchun muammolar va nomzodlar bilan yaqindan tanishib chiqishga ko'p vaqt sarflamaydilar. Ko'pchilik shunchaki biror faoliyat (televizor tomosha qilish, do'stlari bilan ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilish yoki ish joyidagi suhbatlar) davomida olgan ma'lumotlarga asoslanib ovoz beradilar. Yuqoridagilarni hisobga olsak, saylovchilarning ko'pi nomzodlarning qarashlari yoki davlat faoliyatining (qishloq xo'jaligi subsidiyalari yoki savdo cheklovlari kabi) iqtisodiyotga ta'siri to'g'risida kam biladilar yoki umuman bilmaydilar. Iqtisodchilar bu holatni «ratsional nodonlik samarasi» deb ataydilar. Boshqacha aytganda, saylovchilar yaxshi xabardor emas, lekin yakka ovoz hal qiluvchi bo'lmaganligi sababli, ularda ma'lumotning kamligi mantiqqa to'g'ri keladi.

Saylovchilarda asosli ovoz berishga rag'batning sustligi iste'molchilarning bozordagi faoliyatidan keskin farq qiladi. Bozorda har bir iste'molchi o'z mablag'ini qanday sarflashni o'zi hal qiladi va u noto'g'ri qarorning oqibatini o'zi his qiladi. Shu boisdan u o'z mablag'ini oqilona sarflashga harakat qiladi. Iste'molchilar avtomobil, kompyuter, sport klubida a'zolik yoki minglab shunga o'xshash boshqa narsalarni xarid qilish to'g'risida o'ylaganda, ularda ma'lumot olishga va asosli tanlov qilishga kuchli rag'bat bo'ladi.

Uchinchidan, siyosiy jarayon odatda barchaga bitta natijani yuklaydi, bozorlar esa, aksincha, turli xil natijalarga olib keladi. Boshqacha aytganda, davlat taqsimoti «hamma uchun bir o'lcham» natija beradi, bozorlar esa turli shaxslar va guruhlar istagan variantlari uchun «ovoz berishlariga» va tanlashlariga imkon beradi. Buni maktab ta'limi misolida tasvirlab berish mumkin. Agar maktab ta'limi davlat tomonidan emas, balki bozor orqali taqsimlansa (masalan, xususiy maktablar va uyda ta'lim orqali), ayrim ota-onalar diniy qadriyatlarga e'tibor beruvchi maktablarni, boshqalar esa asosiy ko'nikmalar, madaniy xilma-xillik yoki kasbiy tayyorgarlikka e'tibor beruvchi maktablarni tanlaydilar. To'lashga tayyor bo'lgan har bir xaridor (yoki guruh a'zolari) o'zi istagan ta'lim turini tanlashi va olishi mumkin. Bozorlar proporsional vakillik tizimi amal qilishini ta'minlaydi, bu esa aksari odamlar o'z istaklariga mos tovar va xizmatlarni sotib olishiga imkon yaratadi. Bundan tashqari, bozor tizimi ko'pchilik vakillari o'z qarorlarini kamchilik vakillariga yuklashidan yuzaga kelishi muqarrar bo'lgan ziddiyatlarning oldini oladi.

To'rtinchidan, bozor va siyosiy qaror qabul qiluvchilarning manfaatlari bir-biridan farq qiladi. Avval muhokama qilinganidek, bozor iqtisodiyotining foyda va zarar mexanizmi resurslarni samarasiz loyihalardan samarali loyihalarga yo'naltirishga moyil bo'ladi. Biroq, siyosiy jarayon resurslarni samarali faoliyatga yo'naltiruvchi shunga o'xshash ishonchli mexanizmga ega emas. Bu jarayon hatto ovoz berish orqali amalga oshirilganda ham xuddi shu natijaga olib keladi. Aksincha, agar saylangan mulozimlar konstitutsiya me'yorlari orqali cheklanmasa, ovoz yig'ish maqsadida ayrim saylovchilarga boshqalar hisobiga imtiyoz berishga ularda moyillik

paydo bo'ladi. Aytganlaridek, agar Alidan olib Valiga bersangiz, siz odatda Valining qo'llab-quvvatlashiga tayanishingiz mumkin bo'ladi.

Zamonaviy siyosiy jarayonga, ko'p darajada, ittifoqchilar va siyosatchilar o'rtasidagi qator «ayirboshlashlar» tizimi deb qarash mumkin. To'plangan manfaatdor guruhlar subsidiyalar, xarajat loyihalari va odatda soliq to'lovchilari moliyalashtiradigan davlat imtiyozlari olish hisobiga ovozlari, moliyaviy ulushlar, kelajakda yuqori maoshli ishlar va qo'llab-quvvatlashning boshqa shakllari bilan ta'minlaydilar. Ratsional nodonlik samarasi, ya'ni saylovchilar asosli ovoz berish uchun vaqtlarini sarflamaslik holati, ushbu jarayonga ko'maklashadi, chunki parlament yoki qonun chiqaruvchi organ devorlari ichida saylovchilar behabar qoladigan voqealar ko'p kechadi. Natijada, resurslar ishlab chiqarish va yangi, sifatli mahsulotlarni yaratish o'rniga lobbi faoliyati va imtiyozni ko'zlovchi faoliyatlarga yo'naltiriladi.

Bozor muvaffaqiyatsizli kabi davlat muvaffaqiyatsizli ham mavjud. Siyosatchilarning istaklari resurslardan samarali emas, balki samarasiz ishlatilishi natijasida davlat muvaffaqiyatsizligi yuzaga keladi. Bozor muvaffaqiyatsizligi kabi davlat muvaffaqiyatsizligi qaror qabul qiluvchilarga eng ko'p manfaat keltirish bilan resurslardan eng unumli foydalanish o'rtasida ziddiyatning paydo bo'lgan holatni aks etadi. Gruziyadagi iqtisodiy siyosat ancha erkinlashganidan so'ng atirgul inqilobi tashkilotchilari hatto demokratik va liberal davlat ham samarasiz faoliyat yuritishi mumkinligini bilardilar. Shuning uchun ham 2010-yilda konstitutsiyaga davlatning iqtisodiyotdagi rolini cheklash bo'yicha tegishli o'zgartirishlar kiritildi. 94-moddada ruxsat etilgan soliqlar ro'yxati (soliqlar soni va ularning stavkasi) ko'rsatilgan va soliq stavkalarini o'zgartirish yoki yangi soliqlar joriy etishni referendum orqali hal qilish vakolati xalq ixtiyorida qoldirilgan. Shuningdek, «Iqtisodiy erkinlik to'g'risidagi qonun» deb ataluvchi asosiy qonunda davlat byudjeti taqchilligi YIMning 3 foizidan, qarz miqdori esa YIMning 60 foizidan oshmasligi belgilab qo'yilgan. Biroq, vaqt o'tishi va hokimiyatlar o'zgarishi bilan parlamentning ko'pchilikni tashkil qilgan partiya cheklovlarni olib tashlash va yangi soliqlarni joriy etish hamda amaldagi

stavkalarini o'zgartirish bo'yicha vakolatni tiklash maqsadida o'zgartirishlar kiritish tashabbusi bilan chiqdi.

Bozor ayirboshashuvi o'zaro foydali faoliyatdir: savdo hamkorlarining har ikkalasi ham manfaatdor bo'ladi, aks holda ayirboshlash amalga oshmaydi. «Siyosiy ayirboshlash» esa, aksincha, tomonlardan biriga foydali, lekin ikkinchisiga zararli bo'lishi mumkin. Bunda yutgan loyihaga ovoz bergan ko'pchilik manfaat ko'radi, lekin yutqazgan loyihaga ovoz bergan kamchilik ko'proq yutqazadi. Bunday hollarda, yutgan tomonning oladigan foydasi yutqazgan tomonning zarar miqdoridan katta bo'lishiga hech qanday ishonch yo'q.

Zamonaviy siyosatning asosiy biznes modeli resurslarni jamiyatdan olib, ularni yaxshi uyushgan saylovchilar bloklariga ovoz beruvchi ko'pchilikni shakllantirish maqsadida berishdan iborat deb aytsa bo'ladi. Bunga misollar talaygina. Butun dunyo bo'ylab soliq to'lovchilar va iste'molchilar iqtisodiyotning ayrim sohalarini, demakki mamlakatlaridagi ayrim manfaatdor guruhlarni qo'llab-quvvatlash uchun o'z daromadlarini sarflaydilar. Qizig'i shundaki, tenglik uchun deb targ'ib qilingan subsidiya dasturi ba'zan maqsadiga erishmaydi va aksariyat hollarda u ko'pincha teskari natijalarga olib keladi. 2014- yilda Misrning oziq-ovqat subsidiyalarining 20 foizdan kamroq'i kambag'al aholiga manfaat keltirgan. Ko'plab mamlakatlardagi benzin subsidiyalari o'rta tabaqali aholiga manfaat keltiradi, chunki kambag'al aholi asosan piyoda yuradi, yoki jamoat transportidan foydalanadi. Xindistonda suyultirilgan gaz uchun ajratiladigan qishloq xo'jaligi subsidiyalarining 0,1 foizdan kamroq qismi eng kambag'al 20 foiz aholiga, 52,6 foizi esa badavlat aholi hissasiga to'g'ri keladi. Dunyo bo'ylab qazib olinadigan yoqilg'iga ajratiladigan subsidiyalarining 20 foizdan kamroq qismini aholining eng kambag'al 20 foiz qismi oladi

9-mavzu. Bozor ijtimoiy institut sifatida.

Reja:

- 1. Bozor sotsiologiya ob'ekti sifatida.**
- 2. Bozorning ijtimoiy funksiyalari**
- 3. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va bozor strukturasi o'zgarishlar**

O'zbekiston Respublikasida keyingi yillarda jamiyat institutlarida yuz berayotgan o'zgarishlar uning ijtimoiy to'zilishiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Mulkchilik va hokimiyat munosabatlari o'zgardi va o'zgarib bormoqda, sotsial tabaqalanish mexanizmi qayta qurilmoqda, elitani jadal almashtirish jarayoni ruy bermoqda. Ijtimoiy hayot sahnasiga yangi sotsial guruhlar chiqib kelmoqda, ma'lum bir qatlamlar o'z ijtimoiy maqomini o'zgartirmoqda. Jamiyatning qutblanishi jarayoni yuz bermoqda. Moliyaviy resurslarning aylanishi va miqyoslari o'smoqda, yanada murakkablashmoqda.

Barcha yuqorida aytilganlarni hisobga olgan holda, guruhiy manfaatlar tizimi, xulq-atvor, ijtimoiy hamkorlik usullari o'zgarmoqda. Bular, birinchi qarashda tarqoq hodisalarga o'xshasada, jamiyat ijtimoiy o'zgarishi jarayonining har xil tomoni hisoblanadi. Shuning uchun ularni nafaqat alohida, balki bir-biriga bog'liqligini hisobga olgan holda o'rganish muhimdir.

Jamiyatni, avvalo ichki harakatlantiruvchi kuchlar ta'siri ostida o'zgarib borayotgan bir butun ijtimoiy tizim sifatida bayon etish asosiy ilmiy vazifa hisoblanadi.

G'arb davlatlari olimlari jamiyatning ijtimoiy to'zishi asosiy ob'ekt sifatida qarovchi ko'plab sotsiologik nazariyalar ishlab chiqdilar. Ko'pchilik yetakchi sotsiologik konsepsiyalar shu sohaga taalluqli bo'lib, ular individ yoki guruhning xulq-atvorini ularning ijtimoiy to'zishdagi o'rni nuqtai-nazaridan tushuntiradi. Shunga mos ravishda, ushbu konsepsiyalarning boshqa bir muhim xususiyati ijtimoiy to'zishning uni tashkil etuvchi elementlarga nisbatan belgilovchi rolini tan olish hisoblanadi.

Ushbu yo'nalishdagi zamonaviy konsepsiyalar uchun, shuningdek tarkibni (strukturani) qandaydir qotib qolgan bir qurilma deb emas, balki doimiy rivojlanuvchi

bir butun sifatida tushunish xarakterlidir. Bunda uni tashkil etuvchi elementlarning o‘zaro aloqadorligi o‘zgarishlar manbai deb tan olinadi.

Ijtimoiy tarkib konsepsiyalari ko‘plab variantlarga ega bo‘lib, ulardan ayniqsa ikki asosiy model ajratib ko‘rsatiladi:

- taqsimotchilik;
- tarmoqlilik.

Taqsimotchilik modeli ijtimoiy tarkibni turlicha o‘rganuvchi belgilarga (yosh, kasb, ma'lumot, daromad va b.) ega bo‘lgan o‘zaro bog‘liq ijtimoiy vaziyatlar tizimi sifatida tasavvur etadi. Bunda individ va guruh hulq-atvorining tafovutlari va ko‘rinishlari ular tomonidan egallagan ijtimoiy vaziyat bilan, ya'ni jamiyatdagi o‘rni bilan tushuntiriladi. Bu tadqiqotchilarning diqqat markazida sotsial tabaqalanishning ijtimoiy harakatchanlik va integrativ (umumlashuv) jihatlari (muammolari) masalalari turadi.

Tarmoqlilik modeli individ va guruhning xulq-atvorini ular kirgan ijtimoiy tarmoqning har xil qurilmalari bilan tushuntiradi. Ijtimoiy tarmoqlar tizimining asosiy elementlari bo‘lib tezligi va zichligi bilan o‘zaro farqlanuvchi aloqalarning tugunlari va bo‘limlari olinadi.

Ushbu modellar bilan bir qatorda, ijtimoiy to‘zilishning muhim konsepsiyalaridan biri ijtimoiy tabaqalashuv (stratifikatsiya) konsepsiyasi hisoblanadi. Ijtimoiy tabaqalashuvni o‘rganishga zamonaviy yondashuvning asoslari Maks Veber tomonidan yaratilgan bo‘lib, u jamiyatning sotsial tarkibini ko‘p o‘lchamli tizim sifatida qaraydi, bunda mulkchilik va sinflar munosabatlari bilan birgalikda, status (maqom – bu shaxsning yoshi, jinsi, kelib chiqishi, kasbi, oilaviy ahvoriga mos ravishda jamiyatda egallagan o‘rnidir. Tug‘ma (millat, ijtimoiy kelib chiqish va b.) lar ajratib ko‘rsatiladi. Bunda sotsial maqomni shaxsiy maqomdan farqlash, ya'ni odam biror-bir boshlang‘ich guruhda o‘zining ijtimoiy mavjudot sifatida qanday baholanishiga bog‘liq holda egallaydigan o‘rnini farqlash muhimdir.

Ijtimoiy tizimning eng muhim tavsifi bo‘lib, birinchidan, ijtimoiy tarkib, ya'ni guruhda uning rivojlanishini belgilovchi tarkib, vaziyat va munosabatlar va, ikkinchidan, jamiyatning stratifikatsiyasi (tabaqalashuvi) yoki aytib o‘tilgan

guruhlarning sotsial maqomlarining ierarxik shkalasidagi joylashuvi xizmat qiladi. Ijtimoiy guruhlarning va shunga mos ravishda jamiyat ijtimoiy stratifikatsiyasining ham asosiy me'yorlari quyidagilar hisoblanadi:

- 1) Hukmronlik va boshqaruvchilik vazifalari hajmida ifodalanuvchi siyosiy salohiyat;
- 2) Mulkchilik olinadigan daromadlar va turmush darajasi miqyoslarida namoyon bo'luvchi iqtisodiy salohiyat;
- 3) Xodimlarning ma'lumoti, malakasi va mahoratini turmush tarzi va sifati xususiyatlarini aks ettiruvchi sotsiomadaniy salohiyat;
- 4) Yuqorida aytib o'tilgan belgilarning mujassamlashgan ifodasi hisoblanuvchi ijtimoiy obro'-e'tibor.

Barcha ushbu me'yorlar ma'lum darajada o'zaro bog'liqdir, biroq, shu bilan birga, stratifikatsion (tabaqaviy) makonning nisbatan mustaqil tomonlarini tashkil etadi.

O'zbekiston posttotalitarizmdan siyosiy plyuralizm (ko'p fikrlilik) va demokratiyaga hamda davlat ma'muriy taqsimotchiligi iqtisodiyotidan sotsial yo'naltirilgan bozoriy iqtisodiyotiga o'tish bosqichida turibdi. Shunga muvofiq holda, ijtimoiy tabaqalashuv me'yorlari ham o'tish xarakteriga ega bo'ladi, ularning o'zgarish jarayonlari anchayin murakkab, chunki eski ijtimoiy munosabatlarni sindirish yangilarini shakllantirishdan ilgarilab ketmoqda. Ushbu sohada yuz berayotgan siljishlarni tushunish uchun O'zbekiston Respublikasida o'zgarishlar jarayoni boshlangan «qayta qurishgacha» bo'lgan jamiyatdagi va hozirgi jamiyatdagi tabaqalashuvlarning asosiy belgilarini taqqoslash foydali bo'ladi.

Sovet jamiyatining tabaqalashuvida hal qiluvchi rolni, ijtimoiy guruhlarning partiya-davlat ierarxiyasidagi o'rnini bilan belgilanuvchi siyosiy kapital o'ynadi. Individlar va guruhlarning hokimiyat va boshqaruv tizimidagi o'rnini nafaqat ularning ixtiyorida bo'lgan taqsimotchilik huquqi, qarorlar qabul qilish darajasini, balki ijtimoiy aloqalar darajasini ham, norasmiy imkoniyatlar miqyosini ham oldindan belgilab qo'ygan edi. Siyosiy tizimning barqarorligi siyosiy elitaning – «nomenklaturaning» tarkibi va ahvolidagi barqarorlikni, shuningdek uning yopiqligi

va u tomonidan boshqarilayotgan guruhdan begonalashuvini ham ta'minlagan edi. Hozirgi vaziyat demokratlashtirish, davlat hokimiyatining jiddiy susayishi bilan xarakterlanadi. Nomenklatura tamoyili bo'yicha hukmron qatlam tabaqalashuvini qayta ishlab chiqish mexanizmi yemirilgan. Hokimiyat organlari tizimi isloh qilingan, jiddiy qayta qurilgan – ulardan ayrimlari tugatilgan, boshqalari endigina tashkil etilgan, uchinchlari o'z funksiyalarini tubdan o'zgartirgan. Jiddiy o'zgarishlar natijasida mamlakat yuqori davlat mansablarining sifat jihatdan yangi tizimiga ega bo'ldi. Ushbu amallarni egallab turganlarning shaxsiy tarkibi ham yangilandi, ularning ko'pchilik qismi faoliyatning ilgari yopiq bo'lgan yuqori qatlami boshqa sotsial guruhlardan chiqqanlar uchun ochildi. Iqtisodiyotni boshqarishda, mulkni xususiyashtirishda, moddiy va moliyaviy resurslarga egalik qilishda ijtimoiy guruhlar roli birinchi o'ringa chiqib bormoqda.

Iqtisodiy tabaqalashuvga kelganda esa, O'zbekiston Respublikasida jamiyatning tabaqalashuvining omillari, me'yorlari va qonuniyatlari to'g'risidagi zamonaviy tasavvurlar ijtimoiy maqomi va shuningdek ijtimoiy-o'zgarish jarayonlaridagi o'rniga ko'ra farqlanuvchi qatlamlar va guruhlarni ajratishga imkon beradi. Biz qabul qilgan gipotezaga (farazga) ko'ra jamiyat to'rt ijtimoiy qatlamdan iborat bo'ladi: yuqori, o'rta, tayanch va quyi qatlamlar. Yuqori qatlam deganda, avvalo, islohotlarning asosiy sub'ekti rolida chiquvchi, amalda boshqaruvchi qatlam tushuniladi. Unga elita va shunga yaqin guruhlar kirib, ular davlat boshqaruvi tizimida, iqtisodiy va kuch ishlatish tarkiblarida eng muhim o'rinlarni egallaydilar. Ushbu qatlamni shakllantiruvchi elita va unga yaqin guruhlar ko'pincha turli manfaatlarga ega bo'ladi va har xil maqsadlarni ko'zlaydi. Ammo ularning barchasini hokimiyatda turganlik va o'zgarishlar jarayoniga, ayniqsa uning «yuqoridan» islohotlar bilan tashkil etuvchi tomonlariga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatish imkoniyati belgisi birlashtiradi.

Ikkinchi qatlam o'rta deyilishi, birinchidan, uning ijtimoiy ko'rsatkichdagi (shkalada) o'rni hisobga olingan va, ikkinchidan, u shakllanayotgan o'rta qatlamning kurtagi hisoblanadi. To'g'ri, uning ko'pchilik ko'rsatkichlari hozircha postindustrial jamiyat talablariga javob beruvchi shaxsiy mustaqillikni ta'minlovchi kapitalga ham, mahorat darajasiga ham, yuqori ijtimoiy obro'ga ham ega emas. Buning ustiga, ushbu

qatlam hozircha, ijtimoiy barqarorlikning kafolati bo'lib xizmat qilishi uchun, ancha kam sonli hisoblanadi. Biroq O'zbekistonda to'laqonli o'rta va yirik bo'lmagan korxonalar menejerlari, amaldorlar, katta ofitserlarning (zobitlarning) o'rta bo'g'ini, eng malakali va qobiliyatli mutaxassislar va ishchilar asosidagina shakllanishi mumkin.

O'zgarishlar jarayonida o'rta qatlam tomonidan bajariladigan rol uning O'zbekiston sharoitlari uchun yuqori bo'lgan kasbiy-malakaviy salohiyati, o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish qobiliyati, eskirgan ijtimoiy institutlarni yangilashda faol va manfaatli ishtiroki, nisbatan qulay moliyaviy ahvoli, islohotlarni davom ettirishdan umumiy manfaatdorligi bilan belgilanadi.

Hozirgi vaqtda ushbu qatlam, o'zining quvvati kamligiga qaramasdan, asta-sekin, asosan uning harakatlari bilan amalga oshirilayotgan islohotlarning ijtimoiy tayanchi va bosh harakatlantiruvchi kuchiga aylanmoqda. Agarda yuqori qatlam jamiyatning maqsad-muddaosi va irodasini namoyon etsa, o'rta qatlam esa quvvatiy asosni va ommaviy kundalik ijtimoiy-o'zgaruvchilik faoliyatining yo'lga qo'yuvchisi bo'lib xizmat qiladi. Keyingi tayanch ijtimoiy qatlam esa juda salmoqli bo'lib, jamiyatning deyarli 2/3 qismini qamrab oladi. Uning vakillari o'rtacha kasbiy-malakaviy sifatlarga va cheklangan mehnat salohiyatiga egalar. Hozirgi sharoitlarda uning asosiy intilishi voqyelikni o'z maanfaatlariga mos ravishda o'zgarishiga emas, balki boshqalarning tashabbuslari bo'yicha, ko'pincha esa – yashash yo'llarini axtarishda yuz berayotgan o'zgarishlarga moslashib borishga yo'naltirilgandir. Shunga qaramasdan, tayanch qatlamning moslashuv shakllari va usullari o'zgartirishlar jarayonining borishiga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Ayrim hollarda u, «yuqoridagilar» loyihalashtirganidan ko'ra, muassasaviy o'zgarishlarning ijtimoiy yo'nalganligini sekinlashtirishi, boshqa bir holda – o'zgartirish ham mumkin. Ushbu qatlamga ziyolilarning (mutaxassislarning) asosiy qismi, yarim ziyolilar (mutaxassislarning yordamchilari), texnik xodimlardan iborat xizmatchilar, savdo va xizmat ko'rsatishdagi ommaviy kasb xodimlari, shuningdek dehqonlarning katta qismi kiradi. Ushbu guruhlarning ijtimoiy maqomi, mentaliteti, manfaatlari va xulq-atvori turlicha bo'lsada, o'zgartirishlar jarayonida ularning roli o'xshashdir. Bu

birinchi navbatda, yashash maqsadida o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish, erishilgan maqomni imkoniyat darajasida saqlab qolish, yaqinlarini qo'llab quvvatlash, bolalarni oyoqqa turg'azib olish kabilardir.

Jamiyatning asosiy, sotsiallashtirilgan qismi bo'lgan quyi qatlamning tuzilishi va vazifalari unchalik ravshan emas. Zamonaviy o'zgartirishlar jarayoni doirasida ushbu qatlam, yangiliklarning faol ishtirokchisiga qaraganda, ko'proq jabrlanuvchisi, qurboni sifatida chiqadi. Uning vakillarining farq qilib turuvchi belgilari bo'lib faoliyat salohiyatining past darajasi va o'tish davrining murakkab ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlariga moslashishga qobiliyatsizlik xizmat qiladi. Umuman olganda, ushbu qatlam qariyalar, kam ma'lumotlilar, unchalik sog'lom va kuchli bo'lmagan kishilardan, buning ustiga yetarli darajada nafaqaga ishlab bo'lmaganlardan yoki kasbga, ko'pincha esa doimiy mashg'ulotga ega bo'lmaganlardan, ishsizlardan iborat bo'ladi. Jamiyat a'zolarining ushbu qismi ijtimoiy himoya, yordam va ko'makka muhtojdirlar. Tajribaviy yo'l bilan ushbu qatlamni juda kam shaxsiy va oilaviy daromadi, ma'lumoti pastligi, malakasiz mehnat bilan bandligi yoki doimiy ishining yo'qligi belgilari asosida birxillashtirish mumkin. Quyi qatlam soni va tarkibining o'zgarishi islohotlar ijtimoiy oqibatlarining muhim ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Jamiyatning ijtimoiy qatlamlari turlicha faoliyat – ko'nikish salohiyatiga ega bo'ladi, ya'ni yangi ijtimoiy institutlarning shakllanishiga kirishish qobiliyati, ularni rivojlantirish va mustahkamlashdagi ishtiroki, ulardan o'z manfaatida foydalanishi, o'zgaruvchan voqeyelikka faol moslashishi va natijada o'z maqomini yaxshilashi yoki, hech bo'lmaganda, saqlab qolishi turlichadir. Ushbu qatlamlarning o'zgartirishlar jarayonidagi sifat jihatidan turlicha rollarga egaliklari shundan kelib chiqadi.

Jadal sotsial-innovatsion faoliyatga va samarali moslashuvchan xulq atvoriga qobiliyatlilik sotsial-demografik salohiyat bilan jiddiy bog'liq bo'ladi.

Har xil ijtimoiy qatlamlarning vakillari bir-biridan o'zi yashash joyi tiplari bilan tubdan farqlanadilar. Ma'lumki, yirik shaharlar o'zining boy ma'lumotlar muhiti bilan o'z aholisiga ijtimoiylashuv, o'zini namoyon etish va o'zgaruvchan sharoitlarga moslashishlari uchun, chekka qishloqlarga qaraganda, yaxshiroq imkoniyatlarni ta'minlaydi. Ushbu jihatdan ayniqsa Toshkent shahri ajralib turadi. O'rta qatlam

yuqori qatlamdan maxsus ma'lumotli kishilar ulushi bo'yicha ancha orqada qolgan, chunki uning tarkibiga, mutaxassislar bilan birga, tadbirkorlar va malakali ishchilar ham kiradi. Biroq bunda yuqori va quyi malakaviy baholash nisbati ancha qulaydir. Ehtimol, bu yerda nafaqat daraja, balki nufu'zli poytaxt oliygohlarida olingan bilimning yaxshi sifatligi, oliy ta'limdan keyingi tayyorgarlik ilmiy unvon va darajalar borligi ham ta'sir ko'rsatadi. Bularning barchasi eng ko'p darajada o'rta qatlamga xosdir. Tayanch qatlamda maxsus ma'lumotga ega kishilar $\frac{1}{2}$ qismigagina yaqin, biroq ularning asosiy qismining ma'lumoti o'rta darajada.

Tahlillar ko'rsatadiki, jamiyatning ijtimoiy qatlamlari yangi sharoitlarga moslashish va sotsial-yangilashlar faoliyatida qatnashish uchun g'oyatd turli-tuman ijtimoiy-demografik shart-sharoitlarga ega bo'ladilar. Muhim hisoblanuvchi mulkiy tengsizlik boshqa ko'plab sotsial: gender, yosh, urbanistiq yashash joyi, tarmoq, kasbiy, boshqaruvchilik va boshqa sohalardagi tengsizliklarning ifodasiga aylandi. O'z navbatida daromadlar darajasi ijtimoiy maqomning iste'mol tipi va turmush tarzi, biznes bilan shug'ullanish imkoniyati, foydali ijtimoiy aloqalarni o'rnatish, xizmat bo'yicha ko'tarilish, bolalarga sifatli ma'lumot berish va boshqa shu kabi tomonlariga jiddiy ta'sir etadi. Buning ta'sirida daromadlardagi farqlar hozirgi O'zbekistonda sotsial tabaqalashuvning asosini yaratadi. Ilgari yaxshi ta'minlangan kishilar quyi tabaqalarga tushib qolganda ham yuqori darajaga da'vogarchilikni saqlab qoladilar, boyib ketgan kambag'allar esa daromadlarga nisbatan ancha o'rtacha talablarni qo'yadilar. Ushbu taxminlardan qay biri haqiqatga yaqinligini aniqlash uchun qarab chiqilayotgan qatlamlar iqtisodiy talablarining mo'tadil qondirilish darajasini baholashga o'rinib ko'ramiz.

Bu maqsadda ikkita ko'rsatkichdan foydalaniladi: a) oilaning amaldagi daromadining yetarli darajasi to'g'risidagi farazlarga munosabati va b) xodimlarning amaldagi pul daromadlarining eng kam zaruriy ish haqiga munosabati. Amaldagisi bilan taqqoslagandan ko'ra yuqoriroq daromadlarga da'vogarchilik qilish – tabiiy, odatiy va ijobiy xodisadir. Qoida tariqasida bunday da'volar odamlarni mehnat faoliyatiga, malakasini oshirishga, biznesda qatnashishga undab boradi. Bunda asosiy masala me'yorda bo'ladi: agarda amaldagi ish haqi va odamning fikricha «normal hayotni»

ta'minlovchi daromad o'rtasidagi farq ma'lum bir chegaradan o'tsa, amaliy mehnatni faollashtirishga bo'lgan rag'bat befarqliq undan begonalashuv, norozilik kuchayishi bilan almashadi, shuningdek mehnat me'yorlarining bo'zilishiga va o'z talablarini qondirishda jinoiy usullardan foydalanishga o'tiladi.

Hozirgi sharoitlarda «Sotsial iqtisodiyot» fanining vazifasi – O'zbekistondagi islohotlar jarayonining iqtisodiy va sotsial natijalarini, uning sotsial guruhlar va qatlamlar manfaatlariga mosligi darajasini, bozorga moslashuvi yo'llari va imkoniyatlarini ob'ektiv baholashdir. Bu bilan, ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar mamlakatni dunyoning sotsial jihatdan farovon davlatlari qatoriga chiqarish strategiyasini ishlab chiqishga yordam bergan bo'ladi.

Sotsial guruhlarining iqtisodiy salohiyati

Sotsial iqtisodiyotning asosini, harakatlantiruvchi kuchini iqtisodiy, ijtimoiy, demografik mintaqaviy va boshqa omillarning o'zaro hamkorligi tashkil etadi. Aynan ushbu hamkorlik aholi iqtisodiy tabaqalashuvining turli xildagi manzarasini doimo yaratgan va yaratib kelmoqda.

Bozor islohotlari sharoitida sotsial guruhlarining iqtisodiy salohiyati o'zida uch tarkibiy qismni birlashtiradi:

- 1) daromad keltiruvchi kapitalga ega bo'lish;
- 2) ijtimoiy mahsulotning taqsimlanishi, siljishi, ko'chib yurish va ayirboshlanishi jarayonlariga aloqadorlik;
- 3) shaxsiy daromad va iste'mol darajasi.

Bunda, vujudga kelayotgan bozoriy munosabatlar sharoitida asosiy rol birinchi tarkibiy qismga tegishli bo'ladi. Bu shu bilan izohlanadiki, nodavlat mulkning turli-tuman ko'rinishlari (yakka tartibdagi, guruhiy, kooperativ, ulushli, aralash, uyushmaviy va b.) faol shakllanmoqda. Turli tipdagi (moliyaviy, savdo, sanoat, intellektual) kapitallar vujudga kelmoqda.

Sotsial jihatdan birmuncha aniq darajada xususiy kapital egalari ajralib chiqdilar. Ular orasida jamiyatning turli qatlamlariga taalluqli bo'lgan juda yirik o'rta va kichik mulkdorlar bor. Shaxsiy xo'jalikka ega bo'lgan va asta-sekin amalda mulkdorlarga aylanayotgan (yerni sotishdan tashqari) dehqonlar alohida o'ringa

egadir. Iqtisodiy salohiyatning ikkinchi tarkibiy qismi ilgari ustuvor bo'lib, hozirda o'z o'rnini birinчисiga bermoqda. Chunki, o'rta mulkdorning iqtisodiy maqomi malakali menejernikidan yuqori turadi. Buning ustiga, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlarining chuqurlashib borishi bilan moddiy va moliyaviy resurslar manfaatdor xo'jayinlarga ega bo'lmoqda, bu ularning talon-taroj bo'lish imkoniyatini qisqartirmoqda. Afsuski, turli iqtisodiy, kasbiy va mansabdor guruhlarning taqsimot mexanizmiga aloqadorlik darajasini o'lchash ancha murakkabdir. Ko'pincha ushbu belgi bo'yicha avval ko'rilgan guruhlarning o'zi ajratiladi: davlat va aralash korxonalar rahbarlari, shu jumladan, hissadorlik jamiyati rahbarlari, savdo sohasining mas'ul xodimlari va mutaxassislari, moddiy-texnika ta'minoti xizmatchilari, shuningdeq tijoratchilar, maklerlar, dillerlar kabi biznes professionallari. O'z kapitaliga moddiy boyliklarni taqsimlashda qatnashish imkoniga ega bo'lmagan fuqarolar ulushi keyingi yillarda biroz kamaydi, biroq ular avvalgidek jamiyatning eng ko'pchilik qismini tashkil etmoqda. Bu odamlarning iqtisodiy salohiyati yollanma mehnat bo'yicha daromad darajasi bilan aniqlanadi, ularning ahvolidagi asosiy o'zgarishlar, birinchidan, avvalgidan ko'ra ancha keskin mulkiy qutblanish va, ikkinchidan, mehnat va daromad o'rtasidagi bog'liqlikning deyarli to'liq yo'qolganligidan iboratdir.

Ijtimoiy tabaqalashuvning bosh mezoni kasbiy tabaqalashuv hisoblanib, bu mehnatning murakkablik darajasi bilan aniqlanadi. Boshqa bir qancha muhim bo'lgan mezon olinadigan daromad va moddiy farovonliq ya'ni iqtisodiy tabaqalashuv hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida o'tish davridagi sotsial tabaqalashuvni soddaroq tahlil qilish maqsadida kasbiy tabaqalashuvning uch asosiy guruhini ko'rib chiqamiz:

- 1) birinchi tabaqaga asosan oddiy va bir xilda takrorlanuvchi harakatlar va ish turlaridan iborat mehnat sohasida band bo'lganlar kiradi (masalan, konveyer oldidagi ishchilar, sotuvchilar, yordamchi ishchilar va b.); yangilikka intiluvchan, ijodiy xarakterdagi mehnat xodimlari (olimlar, siyosatchilar, ishlab chiqarish tashkilotlarining bir qismi va b.);

- 2) ikkinchi tabaqa – ma'lum usullar va harakatlar asosidagi ko'proq murakkab intellektual mehnat sohasi xodimlari (injener, o'qituvchi, vrach, menejer va b.);
- 3) uchinchi tabaqa – noan'anaviy yondoshuv asosidagi yangilikka intiluvchan, ijodiy xarakterdagi mehnat xodimlari (olimlar, siyosatchilar, ishlab chiqarish tashkilotchilarining bir qismi va b.).

Bozoriy munosabatlar va shakllanayotgan sotsial iqtisodiyot sharoitlarida bir tabaqadan boshqasiga o'tishga keng imkoniyatlar va erkinliklarning mavjudligi insonning ijtimoiy ishlab chiqarishda faol ishtirok etishini, uning kasbiy va ma'lumot darajasining o'sishini rag'batlantiradi.

Sotsial iqtisodiyot, o'zining chuqur mohiyatiga ko'ra, ijtimoiy hayotning shakllari va namoyon bo'lishida fikrlar xilma-xilligini, turli tumanlik va demokratizmni taqazo etadi.

O'tish davrining dastlabki bosqichida ko'p ukladli iqtisodiyotning shakllanishi, mulkchilik munosabatlarining va olinadigan daromad shakllarining erkinlashuvi, ish haqining davlat tomonidan tartibga solinishi, umummilliy mehnat bozorining yo'qligi, o'z-o'zicha bandlikni keng rivojlanishi, bajarilgan ish haqining kechikib berilishi kabilar daromadlar sohasidagi chuqur tafovutlarga olib keldi. Bunday sharoitda aholining bir qismi kambag'allik chegarasidan tashqarida qoldi, boshqa bir qismi esa – boyib ketdi. Aholining daromadlari va turmush darajasidagi farqlar ob'ektiv shart-sharoitlarga bog'liq.

Hozirgi davr uchun xarakterli bo'lgan eski sotsial institutlarning jadal yemirilishi va yangilarining shakllanishi jarayonlari mehnat va ijtimoiy harakatchanlikni kuchaytirmoqda. Shu munosabat bilan iqtidor va mahorat kabi shaxsiy insoniy sifatlarning, sotsiallasuv darajasining, omilkorlikning, yangi bilimlarga ega bo'lish qobiliyatining, madaniy dunyoqarashning roli sezilarli darajada oshib bormoqda. Mahoratning qadr-qimmati va demakki, sotsiomadaniy kapitalning roli oshib bormoqda.

10-mavzu. Ishsizlik iqtisodiy sotsiologiya predmeti sifatida

Reja:

1. Ishsizlik sotsiologik kategoriya sifatida

2. Ishsizlikning ijtimoiy jihatlari.

3. Ishsizlik xulq-atvori

Ishsizlik deganda bekor yurganlar tushunilmaydi, balki ish qidirib mahalliy mehnat organlaridan ro'yxatga o'tganlar hisoblanadi. Shu tufayli oddiy bekorchi bilan ishsizning farqi bor.

Ishsiz deganda o'n olti yoshdan boshlab to pensiya bilan ta'minlanish huquqini olishgacha bo'lgan yoshdagi, ishga va ish haqiga (mehnat daromadiga) ega bo'lmagan, ish qidiruvchi shaxs sifatida ro'yxatga olingan, mehnat qilishga, kasbga tayyorlash yoki qayta tayyorlashdan o'tishga, malakasini oshirishga tayyor mehnatga qobiliyatli shaxs tushuniladi.

Ish bilan bandlik – bu, faqat muammo emas, balki insonning iqtisodiy murakkab psixologiyasidir. Bandlarning muvaffaqiyati va ishsizlarning muvaffaqiyatsizligi – bu, mehnat munosabatlari ijtimoiy tarafining bir ko'rinishi. Ishsizlik sharoitida yoki ishsizlik xavfi bor paytda odamlarning aynan ijtimoiy xulq-atvori namoyon bo'ladi. Bu holatni hisobga olish uni tashkil etadigan imkoniyatlari va prinsiplarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Bunday holatlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Ishsizlikning ijtimoiy-iqtisodiy funksiyalari.

Iqtisodiy nuqtai nazardan ishsizlikning turli jihatlari mavjud. Lekin ular ishsizlik bilan bog'liq savollarga javob bo'la olmaydi. Masalan, ishsizlik ob'ektiv va insonga bog'liq bo'lmagan «iqtisodiy jarayonda» tabiiy ravishda paydo bo'ladimi yoki uni ijtimoiy kuchlar vujudga keltirib, tartibga soladimi?

Ishsizlik nafaqat muqarrar vaziyat sifatida, balki ba'zi aniq funksiyalarni bajaruvchi holat sifatida ham tan olinadi.

Birinchi, gap adolat funksiyasi to'g'risida ketmoqda. Ishsizlik sharoitida samarali va iqtisodiy tomondan oqlangan rollar va ish joyi mavjud. Bu esa, o'z navbatida, odamlar faqat ishlab topgan daromadlariga ega ekanliklarini bildiradi. Bu

borada to'liq bandlik va yashirin ishsizlik adolatsizroq deb hisoblanadi, chunki bu yerda hamma rasman ish bilan band va ish haqi oladi, amalda hamma ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashmaydi (yoki bir xillari ko'proq, qolganlari – qamroq qatnashadi).

Ishsizlik adolatsizlik holati sifatida ham ko'rilishi mumkin. Agar ish yetishmasa va hamma unga erisha olmasa, unda jamoada savol tug'iladi: «Ish qanday prinsipga asosan taqsimlanadi?», nega bir xillarga ish yetadi, qolganlarga yetmaydi. Masalan, ishsizlar ko'pincha o'z ishsizligini adolatsizlikdan deb baholaydilar. Ulardan ko'pchiligi korxonalar manfaatlariga qarshi, qonunga xilof ravishda ishdan bo'shatilganliklari yoki qisqartirilganliklarini ta'kidlaydilar. Ishsizlarning bunday psixologiyasini ijtimoiy tadqiqotlar natijasidan bilib olish mumkin.

Bunday ijtimoiy-iqtisodiy tizimda adolati ishsizlikning aniq maksimumini talab qilsa, adolatsizlik – minimumni talab qiladi. Ishsizlikning maksimumi va minimum o'rtasidagi o'rtacha «ijtimoiy normasi» qidiriladi va aniqlanadi.

Ikkinchidan, ishsizlikka rag'batlantirish funksiyasi ham qo'shimcha ravishda yoziladi, har bir ishlovchi ma'lum sharoitda ishsizlar safida bo'lib qolish ehtimoli borligini bilib turadi va tushunadi. Bunday vaziyat insonni intizomli bo'lishga chorlab, o'z malakasi va faolligini oshirish harakatini kuchaytiradi.

Ishsizlikning bo'lishi ish beruvchi uchun unga mehnat sharoiti, mehnatga haq to'lash, boshqarish va x.k.lar bo'yicha imtiyozli vaziyat yaratadi. Shu bilan bir qatorda ishsizlik «qora bandlik»ni ham yuzaga keltirish mumkin. Unga muvofiq ishsizlar qonunga hilof ravishda haqoratomuz va kir ishlarni qilish uchun yollanadi.

Shunday fikr mavjudki, unga muvofiq ishsizlikni rag'batlantirish samarasi faqatgina ishlayotganlarga emas, balki ishsizlarning o'ziga ham «yuqadi». Ishsizlar ishga ega bo'lish uchun «yaxshi bo'lish va o'z malakasini oshirishga» intiladi. Lekin ishsizning haqiqiy «nasibasi» – kutishdir. Masalan, ishsiz oldindan qanday ish bilan shug'ullanishini bilmasdan qanday qilib malakasini oshirishi, «o'z ustida ishlashi» mumkin?

Ishsizlikni rag'batlantirish sabablaridan yana biri – bu, insonning mehnat, ish joyini qadrlash, uning kasbiy orientatsiyasi va siljishi, tartibga solinishi hisoblanadi.

Ko'p davlatlarning tajribasidan ko'rinib turibdiki, turli xil bandlik kafolatlari umuman yoki vaqtinchalik ijobiy natija beradi: ishchi ma'suliyatliroq, korxonaga sodiq qolgan holda ishonch bilan, kelajakni o'ylab mehnat qiladi.

2. Ishsizlik borasida jamoaning kayfiyati. Ishsizlar har xil tarmoq, kasb va mutaxassislikdagi ishchilardan shakllanishi mumkin. O'z ishini nafaqat ishchilar, balki korxonalar menejerlari, ma'murlar ham yo'qotishi mumkin. Ishni yo'qotgan yoki yo'qotish ehtimoli bo'lganlar orasida aqliy va jismoniy mehnat egalari ham bo'ladi. Ishsizlik oldida – hamma teng. Ishsizlik bo'lgach, unda uni kutish holatlari ham mavjud, faqat muammo shundaki, bu kutish holatlari ijtimoiy tizimda qanday qilib «taqsimlanadi», qaysi guruhlar ularni ko'proq qaysilari – kamroq boshdan kechirishadi, ularning da'vati qanday, ishsizlik kayfiyati butun jamiyatga xosmi yoki ayrim ijtimoiy toifaga?

Kuchli ijtimoiy-iqtisodiy raqobat bo'lgan jamiyatda jamoaning ishsizlik borasidagi kayfiyati haqiqiy va aniq hol hisoblanadi.

3. Yollangan ishchining egoizmi. Boshqa ko'p hollar qatorida bandlikda ham individ va guruhlarning xulq-atvoriga, jamiyatda tutgan o'rni nuqtai nazaridan qaramadi. Bu borada ishchi va ish beruvchilarning o'zini tutishi, xulq-atvori har xil, hatto qarama-qarshidir, har bir taraf o'zicha xudbin, ya'ni egoist.

Yozilgan ishchi uchun ish joyi samarasi ikkinchi darajali hisoblanadi. Uning tasavvuri bo'yicha har bir ish joyi har qanday holatlarda ham doimo saqlanishi shart; u uchun ob'ektiv sabablarga qaramasdan – atrofdagi tabiat va odamlar uchun ishlab chiqarishning zarari bo'lsa ham, ish haqi berish uchun korxonada mablag' yetishmasa ham, ish joyi samarasiz bo'lsa ham, ishchining malakasi talablarga javob bermasa ham, ishlab chiqariladigan mahsulot yoki ko'rsatiladigan xizmatlar sifatsiz, zararli bo'lsa ham – o'z joyini saqlab qolishi kerak va u shu yerda ishlayveradi. O'zi bandligi barqaror saqlanishi nuqtai nazardan, yollangan ishchilar ko'pincha ishlab chiqarishdagi yangiliklarga, ularni joriy qilishga qarshi chiqadi.

Ish beruvchiga qarshi chiqish uchun yollangan ishchilar birlashib, ish joyi uchun kurashishning jamoa usullarini ishlab chiqishadi. Bu qonuniy va huquqiy

jihatdan oddiy hol hisoblanadi. Ijtimoiy tomondan odamlar o'z muammolarini tahlil, muzokara orqali emas, balki kuch, ommaviy bosim orqali yechadi, deb hisoblanadi.

Ish beruvchi o'z korxonasida bandlikni tartibga solish jarayonida katta psixologik qiyinchiliklarga, bir-biriga qarama-qarshi da'volarga duch keladi. Bunday hollarda yetti o'lchab bir kesishi, ijtimoiy adolatsizliklarga yo'l qo'ymasligi kerak.

Ba'zi yollangan ishchilar nazarida ish beruvchi ekspluatator, oz ishchi kuchi bilan ko'p ish bajartirib, ishchilarga kam ish haqi to'laydigan shaxs bo'lib ko'rinadi. Shu bois ishchilarni ishdan bo'shatishga intiladi. Demak, ishchilarni tez-tez almashtirishga moyil ish beruvchilar faoliyatini doimiy ravishda nazorat qilib turish kerak.

4. Ish beruvchining egoizmi. Ish beruvchining egoizmi o'ziga xos xususiyalarga ega. U xo'jalik yurituvchi shaxs sifatida to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarishga moddiy-iqtisodiy javobgar hisoblanadi. Ish beruvchi ish joylarining ratsional minimumiga harakat qiladi, uning uchun personalni kam talab qiladigan korxonaga eng yaxshi hisoblanadi.

Ish beruvchi ishchi kuchini iloji boricha tejashga imkon beruvchi yangi texnologiya va yangiliklarga intiladi. Bunday yangilik kiritishdan kelib chiqadigan ijtimoiy maqsadlar va natijalar u uchun ikkinchi darajali hisoblanadi.

Ish beruvchining nazarida ko'pincha yollanma ishchilar – biroz «dangasa» shaxslar. Ular ko'p haq olib, oz ish bajarishga intiluvchi kimsalardir. Shuning uchun yollanma ishchilarni har doim tejamsiz mehnat va «shishib ketish»dan saqlash uchun ular faoliyatini nazorat qilib turish lozim.

Mamlakatimiz va chet el amaliyotidan ma'lumki, ish beruvchi ishchi kuchini manfaatli va manfaatsiz turlarga bo'ladi. Samarasiz ishchi kuchiga, odatda, ayol misol bo'la oladi, chunki u ro'zg'or va oila muammolari bilan qamrab olingan, ularni hal etish uchun ko'p e'tibor va ish vaqtini ajratishga majbur bo'ladi; tabiiy hol – dekret ta'tilidan keyin u malakasiz deb hisoblanadi. Ish beruvchining fikricha, samarasiz ishchilarga qaramog'ida nogiron va qariyalar bor kimsalar ham kiradi, chunki ular ko'pincha turli bahonalar bilan ishga kelmaydi yoki ishdan javob so'rab ketadi. Bu kabi muammolar bo'yicha ba'zi mamlakatlarda maxsus tadqiqot va

izlanishlar olib borilgan. Ularning natijalariga ko'ra, jumladan, ijtimoiy muhofazaga muhtoj ishchilar, uyi yo'qlar, nogironlar, ko'p bolali oila boshliqlari va boshqalar ham samarasiz, shuningdek, ishni tashkil etishga va ish haqi bo'yicha maxsus talablar qo'yadigan, tanqid va tortishuvga moyil shaxslar ham samarasiz ishchilar hisoblanadi.

Ba'zi ish beruvchilar nazarida sog'lig'i yomon kishilar, shuningdek, ish jarayonida kasal bo'lib qolgan ishchilar samarasiz ishchidir. Shuning uchun ish olishga intiluvchi har bir odam avvalo, sog'lig'ini avaylab-asrashi kerak.

Ilgari ba'zi mamlakatlarda ma'muriy boshqaruvchilar ma'lum vaqt mobaynida xodimlar ustudan kuzatuv tashkil qilishgan va kasallarni aniqlab, hisobga olib qo'ygan. Byndan maqsad asosiy maqsad, zarur hollarda ishchilarni kasalligi tufayli ishdan bo'shatish bo'lgan. Chunki, kasal ishchi yomon ishlaydi, ko'pincha muayyan ishlarni bajarishdan bosh tortadi, o'zaro yordam kassasiga murojaat qiladi. «Kasallarni qidirish» amaliyoti odamlar o'z kassalliklarini bekitishiga, kasal bo'lib ko'rinmaslikka intilishiga olib keladi.

Shuning uchun ish beruvchiga ko'proq, vaqtinchalik ishchi kuchidan foydalanish qulay tuyuladi. Chunki vaqtinchalik ishchining talabi kam, boz ustuga huquqiy jihatdan yetarlicha muhofazalangmagan uni ishdan bo'shatish osonroq.

Agarda yollanib ishlovchi va ish beruvchi bir-birining o'rnida bo'lib qolishsa, ularning bandlik hamda ishsizlikka bo'lgan munosabati va qarashlari o'zgarishi muqarrar.

5.Kadrlar masalasida sub'ektivizm (g'arazgo'ylik). Ishsizlikning ilgarigi va yangi holatlari o'rganilayotgan vaqtda ba'zi sotsiolog va iqtisodchilar quyidagi dalilni keltiradilar: ma'muriyat yoki ma'muriyat vakillari personalni bo'shatish yoxud saqlab qolish vaqtida kasbiy-mehnat va iqtisodiy fikr-munosabatlardan, xulq-atvordan kelib chiqqan holda emas, balki shaxsiy va ijtimoiy manfaatlari asosida qaror qabul qiladilar. Ishsizlikning individual va ijtimoiy sabablari borasidagi dalillar mehnat birjalarida ishsizlardan olingan intervyular, ish beruvchi va ishga yollanuvchi o'rtasidagi rasmiy mehnat nizolari asosida qayd qilinadi.

Ishsizlikning shaxsiy sabablari asosan rahbar bilan xodim o'rtasidagi shaxsiy munosabatlar nomuvofiqligi bo'lsa, ijtimoiy sabablari – rahbarning xodimni xush ko'rmasligi, ishchilarning millati, dini, siyosiy ahvoli bilan bog'liqdir.

To'liq va kafolatlangan bandlikning yana bir ijobiy xususiyati shundan iboratki, mehnat odamlarni individual va ijtimoiy tomondan diskriminatsiya qilishi mumkin emas.

6.Raqobat yoki birdamlik. Agarda ma'lum bir korxonaning ishchilarini bo'shatish zarur bo'lib qolsa, u holda buning yechimi quyidagi ikki holda aks etadi:

a) ishchilardan bir qismi ishdan bo'shatiladi, qolganlariga esa ish vaqti va ish haqi saqlab qolinadi;

b) hamma ishchilar saqlab qolinadi, lekin ularning ish vaqti va maoshi qisqartiriladi.

Har ikki hol ham amaliyotdan ma'lum, lekin bular yuridik yoki iqtisodiy qonunlarga asosan emas, balki aynan ijtimoiy xulq-atvordan kelib chiqqan holga tayanadi.

Raqobat yoki birdamlik variantining yechimini tanlash ko'p jihatdan rahbarning individual xususiyatlari va kayfiyatiga bog'liq bo'ladi. Lekin asosiy omil – mehnat jamoalaridagi ijtimoiy-psixologik holatning o'zi hisoblanadi.

Bandlik va ishsizlikka raqobat va birdamlik yondashuvlari muammosi makrodarajada ham namoyon bo'ladi. Shu o'rinda, savol tug'iladi: har bir fuqaroning ish bilan bandligini ta'minlash mumkinmi? Mayli, u kam ish vaqti bilan band bo'lib, kam ish haqi olsa ham? Agar bunga erishilsa, fuqorolarning bo'sh vaqti ko'p bo'ladi, ular orasida bu borada tenglik ta'minlanadi. Bordi-yu ishsizlik muqarrar bo'lsa, uning ijtimoiy taqsimlanishi birdamlikka asoslansa bo'lmaydimi? Chet ellik ba'zi mutaxassislarining ta'kidlashicha, hozirgi vaqtdagi ishsizlik xuddi shu tomonga ketmoqda. Statistik ma'lumotlar orqali odamlarning ko'p qismi ishsizlik bilan «tanishyapti», lekin har bir ishsiz uchun ishsizlik davri qisqaryapti, ya'ni ishsizlikning ijtimoiy taqsimlanishi bir tekis bo'la boshlayapti.

Ishchi kuchini qisqartirish zaruriyati tug'ilib qolsa, ishchilar korxonadagi boshqa bo'limlar, hamma kasbiy-malakaviy toifalar, aqliy va jismoniy mehnat bilan

band bo'lgan xodimlarning ham barobar qisqartirilishini talab qilishi mumkin. Lekin iqtisodiy va ishlab chiqarish nuqtai nazaridan bunday qilish mumkin emas.

7. Ijtimoiy muhofaza jarayonidagi qarama-qarshiliklar. Ishsizlarni ijtimoiy muhofaza qilish jarayonida asosiy qarama-qarshiliklar quyidagilarda namoyon bo'ladi: ishsizlik noqulay ijtimoiy- iqtisodiy vaziyat oqibatida kelib chiqadi, aynan shu vaziyatda nafaqa to'lash ham qiyinlashadi. Shuningdek, jamiyatda ishsizlar salmog'i qancha katta bo'lsa, ulardan har birining ijtimoiy muhofazalarning darajasi shuncha past bo'ladi. Bunday vaziyatda ishsizlar orasida ijtimoiy zo'rlik kuchayadi. Agar ishsizlarni ijtimoiy muhofaza qilish darajasi ularning soni ortayotgan sharoitda ham yuqoriligicha saqlanib qolsa, u holda ishchilar orasida ijtimoiy zo'rlik paydo bo'ladi, faollikka da'vatlanish esa pasayadi. Shuning uchun har qanday holda ham ishsizlik ma'lum bir chegaralarga ega bo'lishi kerak.

Ishsizlarga nafaqa berishning salbiy tomonlari ham bor. Buni turmush darajasi va nafaqalar miqdori yuqori bo'lgan mamlakatlarda olib borilgan tadqiqotlardan ham bilib olish mumkin. Darvoqe, bunda ishsizlarning ko'pchiligi olayotgan ijtimoiy yordam yoki nafaqasiga qanoat qilib, ish topishga intilmaydi, yo bo'lmasa faqat nufuzli tashkilotlarda ishlashni xohlashadi.

Ishsizlar orasida «o'z xohishi bilan» va ishlamayotgan «ishlamaslikka majbur bo'lgan» ishsizlar mavjud. Amaliyotda «o'z xohishi bilan ishlamayotgan» ishsizlardan qutulish yo'li qidiriladi: nafaqaga huquqi bor shaxslarning doirasi cheklanadi, to'lovlarning muddati ham qisqaradi; mehnat birjalarida tavsiya etilgan bir nechta ish joylarida ishlashdan bosh tortgan ishsizlar ro'yxatdan o'chiriladi. Ko'pincha ish staji va sug'urta badallarini to'lash muddati katta bo'lganlarga, nafaqa tayinlanadi. Ishsizlar tizimtik ravishda qayta ro'yxatdan o'tish va ularning hych qaerda ishlamasligi va daromad manbai yo'qligini ta'kidlashi shart.

Ishsizlar ikkita shartga muvofiq ijtimoiy muhofaza qilinishi:

- majburan ishsizlar qo'llab-quvvatlanishi, ularning ilgari huquqlari tiklanishi yoki rehabilitatsiya qilinishi kerak;

- «o'z xohishi bilan» ishlamayotgan boqimanda va ishyoqmas, ishsizlar esa rag'batlantirilmassligi kerak.

8. Ishsizlikni boshdan kechirish xususiyatlari va ularning omillari.

Ishsizlikni boshdan kechirish – keng va integrativ kategoriya hisoblanadi. U o‘zida qo‘yidagi hollarni namoyon qiladi:

- insonning ishsizlik holati va ishsizlik xavfini tushunib yetish xususiyati;
- insonning ishsizlikka bo‘lgan qarashi va unga o‘rganish, ko‘nikish xususiyati.

Yosh ishsizlarga nisbatan katta yoshdagi ishsizlarga og‘ir, chunki yoshlarda kasbiy bilim olishg imkoni ko‘proq. Ishsizlik davri erkaklar uchun ayniqsa og‘ir kechadi, chunki ular ishga ma'naviy ehtiyoj va ijtimoiy javobgarlik sezishadi. Yangi ishga kelgan odamga nisbatan ko‘p yillardan buyon shu korxonada ishlab kelgan odamga ishdan bo‘shash juda «alam» qiladi.

Inson ishsiz paytidagi ahvolini baholashda oilaviy daromadini inobatga oladi. Masalan, oila a'zolarining bittasi ishini yo‘qotsa, uning keltiradigan daromadi shu oilaning ishlaydigan boshqa a'zolari daromadi bilan qoplanadi. Lekin daromad topuvchisi bitta bo‘lgan va u ham ishdan bo‘shagan oilaning ahvoli moddiy jihatdan juda murakkablashadi.

Ishchini ishdan bo‘shatilgach, u va ish joyi orasidagi aloqalar uzilishi mumkin. Ba'zida bu hol juda og‘ir kechadi. Amaliyotda buning boshqa varianti ham mavjud – ishchi haqiqatdan ham ishlashni va ish haqi olishni to‘xtatadi, rasman esa korxonaning kadrlar shtatida qolaveradi. Shunday qilib, u sharoit yaxshilanganda avvalgi ish joyiga qaytishi uchun imkoniyat yaratiladi, shu bilan birga inson ushbu korxonadagi ish joyiga raqobat qilish zaruriyatidan xalos bo‘ladi. Bunday tizim unda ishsizlik muhofazalanganiga ishonch uyg‘otadi, korxonaga sadoqatini, ishga rag‘batini oshiradi. Lekin vaqt o‘tgan sayin odam o‘zini ishdan vaqtincha emas,. Butunlay bo‘shatilgandek his qila boshlaydi. Bundan tashqari «vaqtincha bo‘shatilib» tizimi ishchini (yangi ish qidirish o‘rniga) chalg‘itishi, xotirjam qilib qo‘yishi ham mumkin.

Ishchi-xizmatlarning malakali kategoriyalari ishsizlik muammosini o‘zgacha boshdan kechiradilar. O‘qishga ketgan ortiqcha mablag‘, vaqt, kuch sarflarini eslash ular uchun og‘ir kechadi; ijodiy rejalar qilish imkoniyati yo‘qoladi. Ko‘pincha «ta'lim

olgan kadrlar» o'z mutaxassisligi bo'yicha ishini yo'qotganidan keyin, ikkinchi mutaxassislik bo'yicha ta'lim olish uchun na iqtisodiy, na jismoniy jihatdan qodir bo'ladilar.

O'z xususiyatlariga ko'ra odamlar ishsizlikni har xil qabul qiladi. Ba'zilar hayotiy tajribasini va ijtimoiy qodirlik qobiliyatini yuqori baholab, barcha hayotiy muammolarini yechishga tayyor ekanligini ta'kidlaydilar, ayrimlar esa bu borada aksincha holat kuzatiladi.

Faoliyatsizlik omili ham muhim ahamiyatga ega. Ishsiz qolish ehtimoli bor ba'zi ishchilar yangi ish qidirishni, ba'zilari esa moslashish oson bo'lgan ish joyining topilishini, ahvol yaxshilanishini kutishni afzal ko'radilar. Ba'zilar ishsizlik maqomini olishdan uyalib, ishsizlik nafaqasidan sal ko'proq haq olib bo'lsa ham, ishlashni afzal ko'rsalar, ayrimlar esa kam ish haqi olgandan ko'ra, ishsizlik nafaqasi olishni ma'qul biladilar. Odamlar har xil bo'lgani uchun mehnat daftarchasidagi ishsizlik haqidagi yozuvga ham har xil qaraydilar.

Tabiiyki, bo'shatilgan ishchilar guruhidagilarning bo'shatilgan ba'zilari o'zlarini o'zlari kabilarga nisbatan yaxshi his qilishlari mumkin. Guruhiy ishsizlik ko'pincha «g'avg'oli», «shovqinli» xarakterga va ochiq, nizoli norozilik shakllariga ega.

Ishsizlikning qanday kechishi nafaqa olish jarayonining qiyin yoki osonligi bilan ham bog'liq. Ishsizlarning mehnat birjalari va bandlik markazlariga bo'lgan munosabati ham har xil. Ular mehnat birjalarini kuchli, yangi va yaxshi ish beradigan, yordam ko'rsatadigan kuchli yoki «oddiy» odamlarning muammolariga befarq qaraydigan, yordam ko'rsatmaydigan va o'ziga jalb etmaydigan ishlarni taklif etadigan tashkilot sifatida qaraydilar.

Ishsizlikni boshdan kechirish xususiyatlari har xil tur va toifadagi odamlarning ijtimoiy-psixologik darajasini belgilab beruvchi ko'rsatkichlar orqali baholanadi. Bu xususiyatlarni ish beruvchi o'zining kadrlar bo'yicha qabul qiladigan qarorlarida hisobga olishi lozim.

9.Ishsizlarning xulq-atvori. Ishsizning xulq-atvoriga ob'ektiv va sub'ektiv omillar ta'sir etadi. Ishsiz qolgandan keyin ba'zilar kuchli «falaj»ni boshidan

kechiradilar va birinchi taklif etilgan ishni qabul qiladilar, ayrimlar esa «bardoshni» tanlaydi va kutadi. Ayrimlari o'z umidini faqat bandlik tashkilotlari bilan bog'laydilar, qolganlari esa mustaqil ravishda ish topishni tezroq va osonroq ko'chadi deb hisoblaydilar.

Mehnat birjalarida nafaqat «yangilar», «veteranlar», balki «umidini uzgan»lar ham mavjud. Bu toifadagi shaxslar rasmiy mehnat bozorini tashlab, birjalar bilan aloqalarini uzib, hiech qaerda ro'yxatdan o'tmaydi.

Inson o'z ishsizligining davomiyligini mujmal, noaniq omil sifatida anglaydi. Bir tomondan, vaqt tashabbus ko'rsatmoq, birjadan «yoqadigan» axborot kelishini kutish, taklif qilingan ish joylaridan yaxshisini tanlash imkonini beradi. Boshqa tomondan, vaqt o'tgan sayin inson o'z malakasini asta-sekin yo'qotib borishini, «ko'tarilish» imkoniyati kamayishini sezadi.

11-mavzu. Aholi turmush darajasi va ijtimoiy himoya tizimi.

Reja:

- 1. Axoli turmush darajasini aks ettiruvchi omillar**
- 2. Axoli daromadlari**
- 3. Ijtimoiy himoya ob'ektlari**
- 4. Ijtimoiy himoya tizimi**

Sotsial iqtisodiyot shakllanishi jarayonida aholi daromadlarining tartibga solinishi - eng dolzarb vazifadir, chunki ular odamlarning shaxsiy iste'molini qondirishning asosiy manbai va aholi turmush darajasining muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. shuningdek Shuningdeq aholining daromadlari iqtisodiyotning ahvoli va samaradorligini, jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlarning yetuklik darajasini ham aks ettiradi.

Aholi daromadlarining shakllanishi ko'plab omillar ta'siri ostida yuz beradi. Ular jumlasiga odamning o'ziga bog'liq bo'lgan omillarni, ya'ni uning mehnatga munosabatini, bilim, kasbiy va mehnat salohiyatini kiritish mumkin. Daromadlarning shakllanishida korxonaning mulkchilik shakli, uning tashkiliy-huquqiy shakli, korxonada tarmog'i, joylashgan o'ri, jamoada sotsial mehnat munosabatlarning

rivojlanganligi kabi omillar ham o'ziga xos ahamiyatga egadir. Daromadlar tarkibi va manbalari ko'p jihatdan davlat to'zilishi tizimi va iqtisodiyotning samaradorligi bilan ob'ektiv bog'liqdir. Umuman ushbu omillar umuman iqtisodiy siyosatning va xususan daromadlar siyosatining yo'nalishlarini belgilaydi.

Aholi daromadlarining shakllanishi va foydalanilishi jarayoni sotsial rivojlanishning har bir bosqichida o'z xususiyatlariga ega bo'ladi. Bozoriy iqtisodiyotga o'tish sharoitida O'zbekistonda aholining shaxsiy daromadlari tarkibida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Aholi daromadlarining hozirgi tarkibi avvalo manbalarning turli-tumanligi bilan farq qiladi. An'naviy manbalar qatoriga yangilari tadbirkorlik faoliyatidan, mulkdan va boshqa daromadlar qo'shildi. O'zbekistonda keyingi yillarda vujudga kelgan pul daromadlari tarkibi hozircha rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlaridagidan farq qiladi, biroq u jamiyatda yuz berayotgan ijobiy o'zgarishlarni aks ettiradi. Bozoriy islohotlar davrida ish haqi o'zining asosiy xususiyatini - xodimlar va ular oilasining yashash vositasi jamg'armasining asosiy qismi bo'lish xususiyatini asta-sekin yo'qotib bormoqda. Bu pasayish qandaydir darajada bandlikning yuqori emasligi bilan, (bandlik hozirda 37% ni tashkil etadi), byudjet sohasi va qishloq xo'jaligi xodimlari ish haqining nisbatan pastligi bilan taqozolanadi, bu sohalarida band aholining 70% mehnat qiladi. Bir tomondan ushbu tendensiyaning ijobiy hodisa sifatida baholash mumkin, chunki bu aholining iqtisodiy faol qismidan anchasining tadbirkorlik va yakka tartibdagi mehnat faoliyati sohasiga o'tayotganligining oqibatidir. Ammo hozircha mamlakatda tadbirkorlikning keng tarqalgan deb bo'lmaydi. 2003 yilda YaIM da kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi 35.5% ni tashkil etdi.

Boshqa tomondan esa ushbu tendensiyaning salbiy oqibatlarini ham ta'kidlash zarur. Shular qatoriga ish haqining rag'batlantiruvchi rolini pasayib borishini misol tariqasida keltirish mumkin. Bu hol oila daromadlarning ikkilamchi va uchlamchi manbalarini izlashga undaydi, bu manbalar, ko'pincha soliqdan yashirinib qolinadi. Bundan tashqari, ish haqining past darajasi unumli ijodiy mehnatni rag'batlantirmaydi. Ayniqsa, ta'lim va sog'liqni saqlash sohalaridagi o'rtacha ish haqining past

darajasi salbiy hodisa hisoblanadi, bu umumta'lim maktablarida o'qitish hamda davlat sog'liqni saqlash muassasalaridagi davolash sifati pasayishiga sabab bo'ladi.

Bu aholining bir qismiga avvalgi tizim bo'yicha haq to'lanayotganligi bilan bog'liq bo'lib, mavjud ahvol aholi daromadlarining tabaqalashuvi tendensiyasining namoyon bo'lishiga olib keladi. Yangi sotsial qatlam vakillari bo'lgan menejerlar, tadbirkorlar, bankirlar, mulk egalari esa - bozoriy iqtisodiyot qonunlari bo'yicha harakat qilib ancha yuqori daromad oladilar. O'zbekistonda 1996 yildan boshlangan iqtisodiy o'sish aholi daromadlari tabaqalashuvi ko'rsatkichlarining pasayishiga olib kelmokda. Djinni koeffitsenti 1991-1997 yillarda 0.261 dan 0.421 gacha ko'tarilgan bo'lsa, 1999 yilda 0.37 gacha pasaydi, 2003 yilda esa 0.385 ni tashkil etdi. Detsil koeffitsentlar o'rtasidagi oraliq 1991-1997 yillarda 8.5 dan 13.2 gacha ko'paygan bo'lsa, 1999 yilda 10.7 gacha pasaydi. Biroq aholi daromadlarining tabaqalashuv darajasi hozircha ancha yuqori va bu jamiyatning sezilarli darajadagi, sotsial bir xil emasligini ko'rsatadi. Bunday tabaqalashuvning sababi iqtisodiyotning turli sektorlarida va mamlakatning turli hududlarida daromadlar olishdagi tengsiz imkoniyatlar hisoblanadi. Toshkent va Navoiy viloyatlarining sanoati rivojlangan tumanlaridagi ish haqi darajasi respublikaning boshqa viloyatlaridagiga qaraganda 3 va bundan ko'prok marta yuqoridir. Daromadlarning tabaqalashuviga qishloq joylardagi yashirin ishsizlik ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Qishloqlarda esa mamlakat aholisining 63% dan ko'prog'i yashaydi va kichik biznes hamda xususiy tadbirkorlik yetarlicha rivojlanmagan. Ushbu muammolarning hal etilishi har bir kishi va butun aholi farovonligining o'sishiga imkon beradi.

Aholi daromadlarini yanada oshirib borish strategiyasi quyidagi ustuvorliklarni o'z ichiga olishi lozim: birinchidan, ishlab chiqarishni rivojlantirish va yangi ish o'rinlari yaratish asosida aholi bandlik darajasining oshuviga erishish; ikkinchidan bozor talablariga to'liq mos ravishda xodimlarning ish hakining o'sishi darajasini oshirib borish; uchinchidan, mehnat daromadlarini tartibga solish vositasi sifatida minimal ish haqining rolini ko'tarish; to'rtinchidan, iqtisodiyotning byudjet sektoridagi ish haqini oshirish.

Sotsial iqtisodiyot konsepsiyasi halk farovonligini oshirish, kambag'allik va kam ta'minlanganlikning o'sishiga yo'l qo'ymaslik zarurligidan kelib chiqadi, shuning uchun respublikada o'tkazilayotgan islohotlar aholi daromadiga nisbatan moslashuvchan siyosat o'tkazishni maqsad qilib qo'ygan. U ish haki sohasidagi bozor islohotlarining har bir bosqichida rivojlanish va o'zgarishga, daromadlar miqdoriga bog'liq ravishda maksimal soliqqa tortishni qo'llash, kam daromadli aholiga transfert to'lovlar miqdorini ko'paytirishga qodirdir.

O'tgan davrda O'zbekistondagi daromadlar siyosatini, shartli ravishda ikki bosqichga bo'lish mumkin .

Birinchi bosqich (1991-1994y) daromadlar shakllanishi sohasidagi liberal siyosat, ya'ni aholining pul daromadlari ustidan nazoratning bo'shligi bilan tavsiflanadi. Bu davrda aholining umumiy daromadlarida subsidiyalarning salmog'i ancha ko'p bo'ldi. Qishloq joylarda fuqarolarning tomorqa maydonlarining kengaytirilishi natura holidagi yangi daromad manbalarini shakllanishiga yordam berdi . Qabul qilingan "yumshoq" siyosat asosida samarasiz ishlab chiqarish sohalarida band bo'lganlarni bo'shatish ishsizlik darajasini bir muncha pasaytirdi .

Bunday siyosat baholarning erkinlashuvi va ishsizlikning o'sish sharoitlarida aholini real daromadlari darajasini ushlab turishga imkon bersada, lekin, afsuski, inflyasiya darajasining tez o'sib borishiga olib keldi.

Ikkinchi bosqich (1994-1996y.) ancha qattiq pul - kredit va byudjet siyosati bilan farqlanadi. Bu davrda baholarning o'sishi munosabati bilan ish haqini indeksatsiyalash hajmi jiddiy qisqardi. Indeksatsiyalash faqat byudjet sohasigagina qo'llanildi. Iste'mol subsidiyalari ayrim turdagi uy-joy, kommunal xizmatlarigagina qoldi. Bular inflyasiya darajasini pasayishiga, shaxsiy daromadlarni shakllantirishda aholining bozor munosabatlariga moslashishga imkon berdi.

Daromadlar siyosatining ushbu ikki bosqichi sobitqadamlik bilan o'tkazilishi natijasida, 1996 yildan aholining real pul va umumiy daromadlarining o'sishi boshlandi, ularning shakllanish manbalari kengaya bordi. Mulkdan, tadbirkorlik faoliyatidan keladigan daromadlar katta ahamiyat kasb eta boshladi, iqtisodiyotning

nodavlat sektorida band bo'lganlar hisobiga daromadlar bo'yicha tabaqalashuv kuchaydi.

Ammo, shu bilan birga, o'tkazilayotgan daromadlar siyosatida ma'lum bir muammolar mavjud. Bular, avvalo, iqtisodiyotning eng muhim sotsial sektorlari: ta'lim, sog'liqni saqlash, davlat boshqaruvi, qishloq xo'jalagida mehnatga qiziqishning pasayishidir. Shuning uchun sotsial iqtisodiyot shakllanishi davrida eng muhim vazifa mehnatga haq to'lash fondini tartibga solish mexanizmini rag'batlantirish ta'sirini oshirish va sharoitlarni yaxshilash, aholi daromadlarini ko'paytirish va iste'mol talabini oshirish yo'nalishlarida takomillashtirish hisoblanadi.

Aholining xarid qobiliyatini oshirish, tovar va xizmatlar narxining doimo ham asoslanmagan holda o'sib borishi oqibatlarini yumshatish va oxir oqibatda aholining turmush darajasini quvvatlab turish uchun davlatni tartibga soluvchilik ta'siri zarur. Bu daromadlar tarkibida ish haqi ulushining nisbatan oshib borishi va uning bevosita ko'payib borishiga ham yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Shu bilan birga, davlat bir tomondan, valyuta va moliya bozoridagi vaziyatni barqarorlashtirish, inflyasiyaning o'sish darajasini pasaytirish bo'yicha bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirmokda, boshqa tomondan esa aholining nochor qatlamlarini sotsial himoyalash va o'rta sinfni mustahkamlash bo'yicha tabdbirlarni kuchaytirmokda.

Sotsial iqtisodiyotning vujudga kelishi jarayonida byudjet sohasi xodimlarining, shuningdek xo'jalik faoliyati su'ektlarining ham mehnatiga haq to'lashning davlat tomonidan tartibga solinishning asta-sekin pasayib borishi yuz beradi. Shu bilan bir vaqtda, byudjet sohasida monopolistlar mavjud bo'lgan yirik korxonalarda ham hozircha mehnatga haq to'lash fondining va xodimlarning boshqa daromadlarining shakllanishida davlat o'zining tartibga soluvchilik ta'sirini saqlab qolmokda.

Tez o'zgaruvchan vaziyatlar sharoitida, sotsial iqtisodiyot shakllanishi jarayonida mamlakatdagi ish haqini, inflyasiya darajasi va sotsial maqsadlarni ro'yobga chiqarish sura'tlarini tartibga solishning juda o'zgaruvchan tizimi zarur. Shuningdeq aholining faol qismi va mehnatga layoqatsiz fuqarolarning daromadlari o'rtasidagi eng maqbul nisbatni saqlab turish kerak.

Sotsial iqtisodiyot shakllanishining hozirgi bosqichida tartibga soluvchi, vosita sifatida minimal ish haqi rolini oshirish maqsadga muvofiq bo'lardi. Hozirda ish haqining eng kam darajasini davlat rasman belgilab qo'yimokda. Ammo ish haqini rag'batlantiruvchi rolini oshirish maqsadida uning miqdorini ko'paytirishni minimal iste'mol sumkasi bilan bog'lash lozimki, uning oqibatida eng kam ish haqining sotsial roli oshib boradi.

Biroq, bu tadbirlarning dolzarbligi va ahamiyatligiga qaramasdan, faqat YaIM va davlat byudjeti daromad qismining jadal o'sib borishi sharoitidagina qabul qilinishi mumkin.

Sotsial iqtisodiyot shakllanishi sharoitida O'zbekistondagi daromadlar siyosati konsepsiyasi quyidagilarni qamrab olishi lozim:

- * aktiv mehnat faoliyatini rag'batlantiruvchi va o'rtacha jon boshi daromadlar o'sishining yuqori sura'larini ta'minlovchi iqtisodiy va huqukiy shart-sharoitlarni yaratish;

- * aholining nochor qatlamlarini sotsial himoyalashning aniq mo'ljallanishini kuchaytirish;

- * mehnat bozorini faollashtirish, ish kuchiga talab va taklif o'rtasidagi muvozanatga erishish;

- * aholining o'zini-o'zi band etishni kengaytirish uchun iqtisodiy va huquqiy shart-sharoitlar yaratish;

- * daromadlar bo'yicha turlicha sotsial guruhlarining turmush darajasidagi haddan tashqari yuqori darajada tabaqalashuviga yo'l qo'yimaslik;

- * aholining real va o'z ixtiyorida bo'lgan daromadlarining barqaror o'sishiga erishish.

Sotsial iqtisodiyot shakllanish sharoitida iqtisodiy islohotlarning chuqur sotsial yo'naltirilganligi soliq tizimi ahamiyatini kuchaytiradi.

Soliqlar, narxlar va daromadlar bilan birgalikda davlat sotsial siyosatining ro'yobga chiqarish vositalaridan biri hisoblanadi.

Sotsial iqtisodiyot tamoyillariga mos keluvchi soliq mexanizmini shakllantirish uchun soliq tizimining rolini, uning sotsial - iqtisodiy vazifasi hamda sotsial sohani soliq bilan tartibga solishning asosiy tamoyillarini aniqlash zarur.

Soliqlarining roli, avvalo, moliyaviy resurslarning sotsial vazifalarni hal etish uchun safarbar etilishini ta'minlashda namoyon bo'ladi. Sotsial xarajatlarning, ya'ni ta'lim, sog'liqni saqlash, sotsial ta'minot va shu kabilarga sarflarning byudjet xarajatlari umumiy summasidagi va YaIMdagi ulushi asosida davlatning sotsial muammolarni hal etishga e'tibori to'g'risida xulosa chiqarish mumkin.

Sotsial iqtisodiyot shakllanishi sharoitida soliqlarning odamlar hayot faoliyatida muhim rol o'ynovchi sotsial vazifasi sezilarli darajada rivojlanishi lozim. Soliqlarning sotsial vazifasi bevosita imtiyozlar va normalar orqali ob'ektiv ravishda namoyon bo'ladi, ya'ni soliqlarning ichki harakat mexanizmiga kiradi.

Soliq tizimi davlatning sotsial siyosatini ruyobga chiqarish vositai sifatida jamiyatdagi barcha sotsial qatlamlarning - tadbirkorlar, ishchi-xizmatchilar, davlat xizmatchilari, nafaqaxo'rlar va boshqa oladigan daromadida katta farqga ega bo'lganlarning manfaatlarini eng maqbul tarzda birlashtirishga asoslanishi lozim. Soliqlarning sotsial vazifasi jamiyatda sotsial muvozanatni ta'minlash uchun katta ahamiyatga egadir. Soliq tizimi jismoniy shaxslar daromadlarini progressiv soliqqa tortish va soliq imtiyozlari berish yo'li bilan aholi daromadlaridagi farqlarni yumshatishga qodirdir.

Ijtimoiy-mehnat munosabatlari ishtirokchilarini ijtimoiy himoyalash davlatimiz ijtimoiy siyosatining tarkibiy qismini tashkil qiladi.

Biz qurayotgan jamiyat faqat ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini himoyalash bilan cheklanmaydi. Bu ijtimoiy siyosatning bir qismi xolos. Shu bilan birga ijtimoiy-mehnat munosabatlarida ishtirok etuvchilarning ham manfaatlarini himoya qilgan holda amalga oshiriladi.

O'zbekiston taraqqiyotining tamoyillaridan biri ijtimoiy himoyaga asoslanadi. Bu yana bir bor eslatish joizki, faqat ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi, ya'ni pensionerlar, nogironlar, yosh bolalar kabilar bilan cheklanmaydi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, ijtimoiy siyosat bilan iqtisodiy siyosat bir-biri bilan uzviy bog'liq. Kuchli ijtimoiy siyosatni yurgizish uchun qudratli iqtisodiyotga ega bo'lish lozim. Kuchli iqtisodiyotga samarali va malakali mehnat orqali erishiladi. Shu tufayli ijtimoiy siyosat faqat ishlaydiganlarga emas, balki ishlaydiganlarga ham qaratilishi lozim.

Davlatimiz ijtimoiy-mehnat munosabatlari ishtirokchilarini ijtimoiy himoyalash, ularga munosib sharoit yaratib berish uchun qanday chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda. Bularga quyidagilar kiradi:

- * har bir ish beruvchi va ishlovchi xodim uchun erkin tanlash huquqini kafolatlaydigan qonunlar tizimi yaratildi;
- * bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyotga mos faoliyat ko'rsatishni ta'minlash tadbirlarini qo'llamoqda;
- * o'zlarini o'zlari ish bilan ta'minlash orqali o'z faravonligini oshirish imkonini yaratib bermoqda. Investitsiyaga yetishmagan xususiy tadbirkorlar uchun mikro-kreditlar berilishi yo'lga qo'yilmoqda;
- * har bir kishining mehnat qilishini rag'batlantiruvchi mexanizmlar yaratilish ustida katta ishlar olib borilmoqda; * tadbirkorlar faoliyatini nazorat qiluvchi tashkilotlarni qisqartirish borasida keskin chora-tadbirlar qo'llanilmoqda;
- * tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan soliqlar ixchamlashtirilib, ularning miqdori qisqarish tendensiyasiga ega bo'lmoqda;
- * juda katta daromad oluvchilar bilan kam daromad oluvchi aholi o'rtasidagi tafovutning juda kengayib va keskinlashib ketishini oldi olinmoqda.
- * aholining bandlik darajasini ko'tarish uchun davlat ham bevosita ko'maklashib, yangi ish o'rinlarini yaratish uchun tegishli sharoitlar barpo qilmoqda.

Shu va shu kabi tadbirlar orqali davlat ijtimoiy-mehnat munosabatlari ishtirokchilarini ijtimoiy jihatdan qo'llabquvvatlamokda.

Ushbu ijtimoiy muammolarni hal qilishni tezlashtirish va yengillashtirish maqsadida davlatimiz quyidagi chora-tadbirlarni davom ettirmoqda:

- * davlat mulkini xususiylashtirish orqali mulk shaklini o'zgartirib, ularni egalik qilishga erishish;

- * mulkdorlar sinfini tashkil qilish orqali, boylikning saqlanishi va ko'payishi uchun rag'bat tuyg'usini o'yg'otish;

- * milliy valyutaning qudratini imkoni boricha yaxshilash va uning erkin konvertatsiyasini ta'minlash;

- * xom ashyo ishlab chiqarishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tishni ta'minlash;

- * chetga xom ashyo o'rniga raqobatbardosh mahsulot eksport qilishga erishish;

- * har bir korxonaning, mulk shaklidan qat'iy nazar, ekspertbop mahsulotlar ishlab chiqarib lokal tarzda valyuta topishni yo'lga qo'yish kabilar.

Ko'rinib turibdiki ijtimoiy-mehnat munosabatlari muammolarini hal qilish uchun iqtisodiy va tashqi iqtisodiy munosabatlarning ham takomillashishi bilan bog'liq ekan. Demak, ijtimoiy siyosatni, iqtisodiy siyosatdan, ularni esa ijtimoiymehnat siyosatidan ayri qarab bo'lmaydi. Shu tufayli mamlakatimizning ijtimoiy siyosatidan aholining hamma qatlami manfaatdordir.

O'tish iqtisodiyoti sharoitida davlatning mehnatga oid siyosati

O'tish iqtisodiyoti sharoiti juda ko'p iqtisodiy-ijtimoiy unsurlarga mazmunan yangidan yondoshishni taqozo qilsa, bir ijtimoiy tuzumdan ikkinchi ijtimoiy tuzumga o'tish jarayoni o'ziga xos dastaklarni shakllantirishni talab qiladi.

Hozir O'zbekistonda o'ziga xos iqtisodiy taraqqiyot yo'li tanlandi. Bu yo'l barcha jabhalarni o'zida mujassam etgan, xususan, davlatimizning mehnatga oid o'ziga xos siyosati ham shakllanmoqda. Bu quyidagilarda namoyon bo'lmoqda:

- * mehnatga oid qonunlar tizimini yaratish va uni erkin iqtisodiyot sharoitiga mos ravishda takomillashtirish;

- * ishlovchilarga mehnatga oid munosabatlarda turli imtiyozlar va to'lovlarni amalga oshirish borasida davlat kafolatini joriy qilish;

* korxonalarining ish beruvchilarning mulk shaklidan qat'iy nazar bir xil ish haqini hisoblash va to'lash tizimini yaratish; * ijtimoiy-mehnat munosabatlarini va ijtimoiy himoyani hal qilishda kasaba uyushmalarining rolini oshirish;

* aholining bandligini ta'minlashda o'ziga xos davlat siyosatini ishlab chiqish va uni amaliyotga joriy qilishni nazorat qilish;

* aholi bandligini ta'minlashda mahalliy hokimiyat mas'uliyatini bevosita aholining o'zlarining mas'uliyatini oshirish;

* erkin mehnat faoliyatini ta'minlash;

* xodimlarning yuqori mehnat samaradorligi va unumdorligiga erishishi uchun ularni rag'batlantiruvchi va iqtisodiy sharoitlarni hamda mehnat mativini yaratish;

* aholining bandligini ta'minlash orqali uning faravonligini oshirish dasturlarini ishlab chiqish;

* aholining mehnat salohiyati, resurslari kabi demografik o'zgarishlarni uzluksiz o'rganib borish va bunga asosan o'zining mehnatga oid siyosatini yuritish.

Ko'rinib turibdiki, o'tish davrida davlat o'zining asosiy e'tiborini mehnatga oid munosabatlarga qaratib kelmoqda. Bu jarayon ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat va munosabatlarning takomillashishi bilan takomillashib boradi. Har bir tarixiy davrning o'ziga xos mehnat siyosati shakllanishi ob'ektiv holdir.

O'tish iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy himoya ob'ektlari

O'tish davrida davlatning ijtimoiy-mehnatga oid munosabatlarida ijtimoiy himoya muhim o'rin tutadi. Bu davrda ijtimoiy himoya ob'ektlariga quyidagilar kiradi:

* pensiya yoshidagi kishilar;

* nogironlar;

* boquvchisini yo'qotgan bolalar;

* kam ta'minlangan oilalar bolalari;

* ishsizlar;

* homilador va bolalarni tarbiyalayotgan ishlamaydigan onalar;

- * kasalligi tufayli vaqtincha ishlamaydiganlar;
- * o‘quvchi yoshlar;
- * talabalar, shu jumladan xorijiy mamlakatlarda o‘qiyotgan talabalar;
- * mehnatga qobiliyatsiz aholini (1 guruh nogironlarini) parvarish qilayotgan mehnatga qobiliyatli kishilar.

Mazkur himoyaga muhtoj aholi qatlami beshta manbadan qoplanadi:

- * pensiya ta'minoti tizimiga kiruvchi jamg‘armalardan;
- * ishsizlik bo‘yicha ajratilgan nafaqa hisobidan;
- * bolalarga to‘laydigan nafaqalar jamg‘armasidan;
- * ijtimoiy sug‘urta jamg‘armalaridan;
- * «Umid», «Ulug‘bek» kabi turli maxsus jamg‘armalar va davlatning bevosita shu maqsad uchun ajratilgan mablag‘lari hisobidan.

Pensiya ta'minoti tizimiga kiruvchi jamg‘armalar hisobidan pensiya yoshiga yetgan qariyalarga, nogironlik bo‘yicha pensiya oluvchilarga, boquvchisini yo‘qotgan bolalarga to‘lanadi.

Ishsizlik bo‘yicha ajratilgan nafaqa hisobidan turli sabablarga ko‘ra ishsiz maqomini olgan mehnat qobiliyatidagi aholiga to‘lanadi.

Bolalarga to‘lanadigan nafaqalar hisobidan kam ta'minlangan oilalar bolalariga to‘lanadi.

Ijtimoiy sug‘urta hisobidan mehnat qobiliyati yo‘qotgan mehnatga qobiliyatli kishilarga, vaqtincha ishlamayotgan ishdagi xodimlarga, onalikni muhofaza qilishga, salomatlikni sug‘urta qilganlarga, o‘quvchi yoshlarga nogironlikning oldini olish va mehnat qobiliyatini tiklayotgan shaxslar kabilarga to‘lanadi.

Maxsus jamg‘armalar hisobidan chet elda o‘qiyotgan iqtidorli talabalarga to‘lanadi.

Ko‘rinib turibdiki, o‘tish iqtisodiyoti sharoitida O‘zbekistonda ijtimoiy himoyaga muhtoj aholining qatlami ham talaygina. Ammo ularni ijtimoiy himoya qilish uchun yetarli darajada manbalar ham yaratilgan. Bu jarayon tom ma'noda O‘zbekistonning o‘ziga xos kuchli ijtimoiy siyosatga asoslangan taraqqiyot modeliga hamnafasdir.

O'tish iqtisodiyoti sharoitida bolalarga to'lanadigan nafaqalar

O'zbekistonda bolalarga juda katta e'tibor berilib kelinmoqda. Bu bizning kelajagimiz va yirik mehnat zahirasi. Bugungi bolalarga qo'yilgan kapital ertaga samara berishi tayin. Shu tufayli bolalarning jismoniy, intellektual, ma'naviy va mafkuraviy rivoji uchun juda ko'p ishlar amalga oshirilmoqda. Respublikamizda voyaga yetmaganlar bilan ishlash komissiyasi faoliyat ko'rsatmoqda. Bu komissiya keng ko'lamli chora-tadbirlar dasturini amalga oshirmoqdalar.

Mamlakatimizda bolalarga to'lanadigan nafaqalar ikki yo'nalishda amalga oshiriladi:

1. Bevosita bolalarga to'lanadigan nafaqalar.
2. Bilvosita to'lanadigan nafaqalar.

Bevosita bolalarga to'lanadigan nafaqalarga quyidagilar kiradi.

* bola tug'ulgan paytda bir martalik to'lanadigan nafaqa. Bu nafaqaning miqdori ikki minimal ish haqiga to'g'ri keladi. Agar har yili mamlakatimizda 500 mingdan ziyod bola to'g'ilishini inobatga olsak faqat shu yo'nalish bo'yicha qancha mablag' to'lanishini tasavvur qilish qiyin emas.

* 16 yoshgacha bolasi bor oilalarga to'laydigan nafaqa. Ushbu nafaqaning miqdori to'rtta va undan ortiq bolasi bor oilalar uchun minimal ish haqiga nisbatan 1,5 barobarni tashkil qiladi. Mazkur nafaqa bolaning ota-onasi oladigan daromadiga bevosita bog'liqdir.

Ikkinchi yo'nalish bo'yicha, ya'ni bolalarga bilvosita to'lanadigan nafaqalarga quyidagilarni kiritish mumkin:

* bola ikki yoshgacha to'lgunchani tarbiyalayotgan kishiga ish joyi saqlanib qolgan holda unga nafaqa to'lanadi;

* ko'p bolali kam ta'minlangan oilalarga mahalla qo'mitalari orqali to'lanadigan nafaqa, ya'ni moddiy yordam. Buning miqdori 1,5 dan 3 minimal oklad miqdorigacha belgilanishi mumkin.

Bunday to'lovlar millatimizning qadriyatlariga tayangan holda amalga oshiriladigan, dunyoda yagona tartib asosida amal qilinadigan tadbirdir. Bu mahallalarning o'z-

o'zini boshqarish va demokratik jarayonlarni amalga oshirish istiqboliga qo'yilgan dastlabki qadamlardir.

12-mavzu. Ish haqi va migratsiya.

Reja:

1. Ish xaqi ijtmimoiy kontekstda

2. Migratsiya shakllari

3. O‘zbekistonda migratsiya

Sotsial iqtisodiyot shakllanishi jarayonida aholi daromadlarining tartibga solinishi - eng dolzarb vazifadir, chunki ular odamlarning shaxsiy iste'molini qondirishning asosiy manbai va aholi turmush darajasining muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Shuningdek aholining daromadlari iqtisodiyotning ahvoli va samaradorligini, jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlarning yetuklik darajasini ham aks ettiradi.

Aholi daromadlarining shakllanishi ko'plab omillar ta'siri ostida yuz beradi. Ular jumlasiga odamning o'ziga bog'liq bo'lgan omillarni, ya'ni uning mehnatga munosabatini, bilim, kasbiy va mehnat salohiyatini kiritish mumkin. Daromadlarning shakllanishida korxonaning mulkchilik shakli, uning tashkiliy-huquqiy shakli, korxonalar tarmog'i, joylashgan o'rni, jamoada sotsial mehnat munosabatlarning rivojlanganligi kabi omillar ham o'ziga xos ahamiyatga egadir. Daromadlar tarkibi va manbalari ko'p jihatdan davlat to'zilishi tizimi va iqtisodiyotning samaradorligi bilan ob'ektiv bog'liqdir. Umuman ushbu omillar umuman iqtisodiy siyosatning va xususan daromadlar siyosatining yo'nalishlarini belgilaydi.

Aholi daromadlarining shakllanishi va foydalanilishi jarayoni sotsial rivojlanishning har bir bosqichida o'z xususiyatlariga ega bo'ladi. Bozoriy iqtisodiyotga o'tish sharoitida O'zbekistonda aholining shaxsiy daromadlari tarkibida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Aholi daromadlarining hozirgi tarkibi avvalo manbalarning turli-tumanligi bilan farq qiladi. An'naviy manbalar qatoriga yangilari tadbirkorlik faoliyatidan, mulkdan va boshqa daromadlar qo'shildi. O'zbekistonda keyingi yillarda vujudga kelgan pul daromadlari tarkibi hozircha rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlaridagidan farq qiladi, biroq u jamiyatda yuz berayotgan ijobiy o'zgarishlarni aks ettiradi. Islohotlar davrida mehnatga haq to'lashning ulushi aholining umumiy pul daromadlarida jiddiy ravishda pasayib bordi: 1993 yildagi

82.3% dan 2003 yilda 56.6 % ga tushdi. Shu bilan bir vaqtda tadbirkorlik faoliyatidan va mulkdan olinadigan daromadlar ulushi ko'payib 1993 yildagi 3.4% dan 2003 yilda 32% ga ko'tarildi. Bozoriy islohotlar davrida ish haqi o'zining asosiy xususiyatini - xodimlar va ular oilasining yashash vositasi jamg'armasining asosiy qismi bo'lish xususiyatini asta-sekin yo'qotib bormoqda. Bu pasayish qandaydir darajada bandlikning yuqori emasligi bilan, (bandlik hozirda 37% ni tashkil etadi), byudjet sohasi va qishloq xo'jaligi xodimlari ish haqining nisbatan pastligi bilan taqozolanadi, bu sohalarda band aholining 70% mehnat qiladi.

Bir tomondan ushbu tendensiyaning ijobiy hodisa sifatida baholash mumkin, chunki bu aholining iqtisodiy faol qismidan anchasining tadbirkorlik va yakka tartibdagi mehnat faoliyati sohasiga o'tayotganligining oqibatidir.

Boshqa tomondan esa ushbu tendensiyaning salbiy oqibatlarini ham ta'kidlash zarur. Shular qatoriga ish haqining rag'batlantiruvchi rolini pasayib borishini misol tariqasida keltirish mumkin. Bu hol oila daromadlarning ikkilamchi va uchlamchi manbalarini izlashga undaydi, bu manbalar, ko'pincha soliqlardan yashirinib qolinadi. Bundan tashqari, ish haqining past darajasi unumli ijodiy mehnatni rag'batlantirmaydi. Ayniqsa, ta'lim va sog'liqni saqlash sohalaridagi o'rtacha ish haqining past darajasi salbiy hodisa hisoblanadi, bu umumta'lim maktablarida o'qitish hamda davlat sog'liqni saqlash muassasalaridagi davolash sifati pasayishiga sabab bo'ladi.

Biroq aholi daromadlarining tabaqalashuv darajasi hozircha ancha yuqori va bu jamiyatning sezilarli darajadagi, sotsial bir xil emasligini ko'rsatadi. Bunday tabaqalashuvning sababi iqtisodiyotning turli sektorlarida va mamlakatning turli hududlarida daromadlar olishdagi tengsiz imkoniyatlar hisoblanadi. Toshkent va Navoiy viloyatlarining sanoati rivojlangan tumanlaridagi ish haqi darajasi respublikaning boshqa viloyatlaridagiga qaraganda yuqoridir. Daromadlarning tabaqalashuviga qishloq joylardagi yashirin ishsizlik ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Qishloqlarda esa mamlakat aholisining yarmidan ko'prog'i yashaydi va kichik biznes hamda xususiy tadbirkorlik yetarlicha rivojlanmagan.

Aholi daromadlarini yanada oshirib borish strategiyasi quyidagi ustuvorliklarni o'z ichiga olishi lozim: birinchidan, ishlab chiqarishni rivojlantirish va

yangi ish o'rinlari yaratish asosida aholi bandlik darajasining oshuviga erishish; ikkinchidan bozor talablariga to'liq mos ravishda xodimlarning ish hakining o'sishi darajasini oshirib borish; uchinchidan, mehnat daromadlarini tartibga solish vositasi sifatida minimal ish haqining rolini ko'tarish; to'rtinchidan, iqtisodiyotning byudjet sektoridagi ish haqini oshirish.

Sotsial iqtisodiyot konsepsiyasi halk farovonligini oshirish, kambag'allik va kam ta'minlanganlikning o'sishiga yo'l qo'ymaslik zarurligidan kelib chiqadi, shuning uchun respublikada o'tkazilayotgan islohotlar aholi daromadiga nisbatan moslashuvchan siyosat o'tkazishni maqsad qilib qo'ygan. U ish haki sohasidagi bozor islohotlarining har bir bosqichida rivojlanish va o'zgarishga, daromadlar miqdoriga bog'liq ravishda maksimal soliqqa tortishni qo'llash, kam daromadli aholiga transfert to'lovlar miqdorini ko'paytirishga qodirdir.

O'tgan davrda O'zbekistondagi daromadlar siyosatini, shartli ravishda 3 bosqichga bo'lish mumkin .

Birinchi bosqich (1991-1994y) daromadlar shakllanishi sohasidagi liberal siyosat, ya'ni aholining pul daromadlari ustidan nazoratning bo'shligi bilan tavsiflanadi. Bu davrda aholining umumiy daromadlarida subsidiyalarning salmog'i ancha ko'p bo'ldi. Qishloq joylarda fuqarolarning tomorqa maydonlarining kengaytirilishi natura holidagi yangi daromad manbalarini shakllanishiga yordam berdi . Qabul qilingan "yumshoq" siyosat asosida samarasiz ishlab chiqarish sohalarida band bo'lganlarni bo'shatish ishsizlik darajasini bir muncha pasaytirdi .

Bunday siyosat baholarning erkinlashuvi va ishsizlikning o'sish sharoitlarida aholini real daromadlari darajasini ushlab turishga imkon bersada, lekin, afsuski, inflyasiya darajasining tez o'sib borishiga olib keldi.

Ikkinchi bosqich (1994-1996y.) ancha qattiq pul - kredit va byudjet siyosati bilan farqlanadi. Bu davrda baholarning o'sishi munosabati bilan ish haqini indeksatsiyalash hajmi jiddiy qisqardi. Indeksatsiyalash faqat byudjet sohasigagina qo'llanildi. Iste'mol subsidiyalari ayrim turdagi uy-joy, kommunal xizmatlarigagina qoldi. Bular inflyasiya darajasini pasayishiga, shaxsiy daromadlarni shakllantirishda aholining bozor munosabatlariga moslashishga imkon berdi.

Uchinchi bosqich 2016-yildan keyingi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar natijasida olib borilayotgan islohotlar natijasidagi respublikamizdagi vaziyatdir.

Aholining xarid qobiliyatini oshirish, tovar va xizmatlar narxining doimo ham asoslanmagan holda o'sib borishi oqibatlarini yumshatish va oxir oqibatda aholining turmush darajasini quvvatlab turish uchun davlatni tartibga soluvchilik ta'siri zarur. Bu daromadlar tarkibida ish haqi ulushining nisbatan oshib borishi va uning bevosita ko'payib borishiga ham yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Shu bilan birga, davlat bir tomondan, valyuta va moliya bozoridagi vaziyatni barqarorlashtirish, inflyasiyaning o'sish darajasini pasaytirish bo'yicha bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirmokda, boshqa tomondan esa aholining nochor qatlamlarini sotsial himoyalash va o'rta sinfni mustahkamlash bo'yicha tabdbirlarni kuchaytirmokda.

Sotsial iqtisodiyotning vujudga kelishi jarayonida byudjet sohasi xodimlarining, shuningdek xo'jalik faoliyati su'ektlarining ham mehnatiga haq to'lashning davlat tomonidan tartibga solinishning asta-sekin pasayib borishi yuz beradi. Shu bilan bir vaqtda, byudjet sohasida monopolistlar mavjud bo'lgan yirik korxonalarda ham hozircha mehnatga haq to'lash fondining va xodimlarning boshqa daromadlarining shakllanishida davlat o'zining tartibga soluvchilik ta'sirini saqlab qolmokda.

Tez o'zgaruvchan vaziyatlar sharoitida, sotsial iqtisodiyot shakllanishi jarayonida mamlakatdagi ish haqini, inflyasiya darajasi va sotsial maqsadlarni ro'yobga chiqarish sura'tlarini tartibga solishning juda o'zgaruvchan tizimi zarur. Shuningdeq aholining faol qismi va mehnatga layoqatsiz fuqarolarning daromadlari o'rtasidagi eng maqbul nisbatni saqlab turish kerak.

Sotsial iqtisodiyot shakllanishining hozirgi bosqichida tartibga soluvchi, vosita sifatida minimal ish haqi rolini oshirish maqsadga muvofiq bo'lardi. Hozirda ish haqining eng kam darajasini davlat rasman belgilab qo'ymokda. Ammo ish haqini rag'batlantiruvchi rolini oshirish maqsadida uning miqdorini ko'paytirishni minimal iste'mol sumkasi bilan bog'lash lozimki, uning oqibatida eng kam ish haqining sotsial roli oshib boradi.

Biroq, bu tadbirlarning dolzarbligi va ahamiyatligiga qaramasdan, faqat YaIM va davlat byudjeti daromad qismining jadal o'sib borishi sharoitidagina qabul qilinishi mumkin.

Sotsial iqtisodiyot tamoyillariga mos keluvchi soliq mexanizmini shakllantirish uchun soliq tizimining rolini, uning sotsial - iqtisodiy vazifasi hamda sotsial sohani soliq bilan tartibga solishning asosiy tamoyillarini aniqlash zarur.

Soliqlarining roli, avvalo, moliyaviy resurslarning sotsial vazifalarni hal etish uchun safarbar etilishini ta'minlashda namoyon bo'ladi. Sotsial xarajatlarning, ya'ni ta'lim, sog'liqni saqlash, sotsial ta'minot va shu kabilarga sarflarning byudjet xarajatlari umumiy summasidagi va YaIMdagi ulushi asosida davlatning sotsial muammolarni hal etishga e'tibori to'g'risida xulosa chiqarish mumkin.

Sotsial iqtisodiyot shakllanishi sharoitida soliqlarning odamlar hayot faoliyatida muhim rol o'ynovchi sotsial vazifasi sezilarli darajada rivojlanishi lozim. Soliqlarning sotsial vazifasi bevosita imtiyozlar va normalar orqali ob'ektiv ravishda namoyon bo'ladi, ya'ni soliqlarning ichki harakat mexanizmiga kiradi.

Soliq tizimi davlatning sotsial siyosatini ruyobga chiqarish vositasi sifatida jamiyatdagi barcha sotsial qatlamlarning - tadbirkorlar, ishchi-xizmatchilar, davlat xizmatchilari, nafaqaxo'rlar va boshqa oladigan daromadida katta farqga ega bo'lganlarning manfaatlarini eng maqbul tarzda birlashtirishga asoslanishi lozim. Soliqlarning sotsial vazifasi jamiyatda sotsial muvozanatni ta'minlash uchun katta ahamiyatga egadir. Soliq tizimi jismoniy shaxslar daromadlarini progressiv soliqqa tortish va soliq imtiyozlari berish yo'li bilan aholi daromadlaridagi farqlarni yumshatishga qodirdir.

Daromadlarni soliqlar vositasida tenglashtirib borishdagi asosiy muammo soliqlarning maqbul umumiy darajasini va ularning oqilona tarkibini, shuningdek soliq stavkalarining o'sib boruvchi darajasini belgilashdir. Aholining iqtisodiy faol qismini tadbirkorlik va mehnat faoliyatiga rag'batini susaytirmaslikka e'tibor qaratish lozim. Har qanday hukumat oldida har safar nimaga ustuvorlik berish zarur: iqtisodiy o'sish va samaradorligigami yoki tanglik va adolatgami, jamg'arish yoki iste'molgami degan muammo turadi. Byudjet siyosatining tavsifi shunga bog'liq bo'ladi.

Daromadlarning tenglashtirilishi sotsial omillarning faollashuviga yordam beradi, bular o'z navbatida iqtisodiyotga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatadi, iqtisodiy o'sish sur'atlarini belgilaydi. Shu tariqa, soliq tizimi sotsial omillarni faollashtirishda keng imkoniyatlarga egadir.

Hozirgi vaqtda respublikada shakllanayotgan soliqqa tortish tizimi davlat byudjeti daromad qismining barqaror to'ldirilishini ta'minlaydi va bu bilan barqaror iqtisodiy o'sish moliyaviy asosini mustahkamlaydi. Shu bilan bir vaqtda, unga fiskal tavsif ko'proq xos bo'lib, bu soliqlardagi rag'batlantiruvchilik tartibga soluvchilik va sotsial asoslarni ro'yobga chiqarishni qiyinlashtiradi. Ushbu kamchiliklarni soliq tizimidagi islohotlarni chuqurlashtirish hamda bu jarayonga jahon amaliyotida qabul qilingan tamoyillar va mexanizmlarni qo'llash yo'li bilan bartaraf etish mumkin.

Soliq tizimini takomillashtirish va egiluvchanligining oshirib borilishi bilan davlat organlari aholining ayrim guruhlariga sotsial tengsizlikni yumshatish maqsadida soliq imtiyozlari bera boshlaydilar. Kambag'al va ko'p bolali oilalarga imtiyozlar berish keng tarqalgan.

Kichik tadbirkorlar va fermerlarga beriladigan imtiyozlar sotsial va shu bilan bir vaqtda tartibga soluvchi yo'nalishga egadir.

Bozoriy o'zgarishlarga ta'sir etuvchi sotsial va iqtisodiy omillar soliq tizimidagi o'zgarishlar bilan birgalikda bo'ladi. Masalan, xo'jalik yuritishning bozoriy tizimiga o'tish ob'ektiv tarzda davlatdan soliq tizimi va byudjet siyosatida tub qayta qurish o'tkazilishini talab etadi.

Migratsiya so'zi lotincha migro so'zidan kelib chiqqan bo'lib, ko'chaman, o'taman ma'nosini anglatadi. Aholining migratsiyasi deganda aholining harakatlanishi, u xududdan bu xududga yoki u tarmoqdan bu tarmoqqa o'tishi, ko'chishi tushuniladi. Kundalik hayotimizda aholi migratsiyasi deganda uning yashash joyini o'zgartirish uchun ko'chishi tushunilib kelinmoqda. Haqiqatda esa migratsiya aholining oddiy kuchishidan kengroq ma'noni bildiradi. Ilmiy adabiyotlarda aholining tarkibi, xududiy joylashishi, sohalar bo'yicha taqsimlanishi, mehnatga qobiliyati va ahamiyatsiz aholiga bo'linishi kabi masalalar ham uning migratsiyasiga oid nazariyada o'rganiladi.

Aholi va shu bilan bog'liq bo'lgan mehnat megratsiyasi ko'chish yoki harakatlanish vaqtincha harakat quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- * doimiy, ya'ni qaytmaydigan;
- * vaqtinchalik; * mavsumiy; * uzluksiz.

Aholining doimiy, ya'ni qaytmaydigan megratsiyasiga o'zlarining yashash joyini, va shu bilan bog'liq ish joyini doimiy muddatga o'zgartirgan aholi qatlami kiradi. Bunday holatda ular ish va yashash joyini bir xududdan ikkinchi xududga almashtiradi.

Aholining vaqtinchalik migratsiyasiga o'zining yashash va ishlash joyini ma'lum bir muddatga, lekin oldingi joyiga qaytib kelish sharti bilan o'zgartirgan qismi kiradi. Masalan, hozirgi paytda aholining ayrim qismi vaqtincha ishlash uchun turli mamlakatlarga ketmoqda. U yerda ular 2-3 yil ishlab bari-bir shu yerdagi ishi va yashash joyiga qaytadilar. Ular aholining va mehnatning vaqtinchalik migratsiyasiga kiradi.

Aholining va shu bilan bog'liq mehnatning mavsumiy migratsiyasiga ularning yilning ayrim fasllarida u yoki bu xudduda, u yoki bu sohaga kuchib yurishi tushuniladi. Masalan, ko'klamdan kuzgacha shahardan qishloq joylarga borib ishlashi hosilni yig'ishtirish uchun kuzda shaharliklarning dehqonlarga beradigan ko'magi va hokazolarni misol keltirish mumkin. Aholi va mehnatning o'zluksiz megratsiyasi deganda aholining o'zi yashab turgan joyidan boshqa xududga borib doim o'qib yoki ishlab kelishi tushuniladi. Masalan, ko'p kishilar Samarqand shahrida yashaydilar. Ular ishlab kelish uchun Jomboy, Juma shaharlariga doim qatnaydilar va aksincha. Bunday harakat aholining uzluksiz migratsiyasi deb aytiladi.

Aholi yoki mehnat migratsiyasi mamlakat hududida va undan tashqariga chiqib ketishi nuqtai nazaridan ikki guruhga bo'linadi: * tashqi migratsiya; * ichki migratsiya.

Aholining tashqi migratsiyasiga bevosita bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga doimiy yashash va ishlash uchun kuchib ketishi tushuniladi. Bu aholi qatlami imigrantlar deyiladi. Agar aholi yashash va ishlash uchun ikkinchi

mamlakatdan shu mamlakatga ko‘chib kelsa bular imigrantlar deyiladi. Emigrantlar va imigrantlarning umumiy yig‘indisi aholining tashqi migratsiyasini tashqil qiladi.

Aholining ichki imigratsiyasi bu davlat ichida sodir bo‘ladigan ko‘chish tushuniladi. Masalan, qishloqdan shaharga yashash va ishlash uchun kuchib kelish bilan bog‘liq urbonizatsiya jarayonini misol keltiramiz. Yoki shahardan qishloqqa kuchish jarayoni ham aholining ichki migratsiyasini tashkil qiladi. Bundan tashqari mamlakat ichkarisida bir xududdan ikkinchi xududga yoki bir shahardan ikkinchi shaharga ko‘chib o‘tish ham aholining ichki migratsiyasiga kiradi.

Jahon aholisi va mehnat migratsiyasi

Eramizning boshida yer qirrasida jahon aholisi 200 million kishini tashkil qilgan. 1000 yilda bu ko‘rsatkich 300 million kishiga yetgan. 2000-yilda esa 6127 million kishiga yetadi. Eramizning birinchi ming yilligida jahon aholisi 1,5 marta o‘sgan ($300:200$) bo‘lsa, ikkinchi ming yillikda ushbu ko‘rsatkich 20,4 marta ($6127:300$) ortgan. Ikki ming yil davomida jahon aholisining o‘shish sur‘ati 30,6 martaga ($6127:200$) tashkil qigan. Jahon aholisi 1500 yilda 450 million kishini tashkil qilgan. Bu 1000 yilga nisbatan atigi 1,5 marta ($450:300$) ko‘paygan. Ammo bu ming yillikning ikkinchi yarmida jahon aholisi 13,6 martaga ($6127:450$) ko‘paygan. Agar shu davrdagi har yuz yillikni tahlil qiladigan bo‘lsak, quyidagi ko‘rsatkichlarga ega bo‘lamiz... Jahon aholisi 1600 yilda 480 millionni tashkil qilgan. Bu 1500 yilga nisbatan 106,7 foiz ($480:450 \times 100$) ko‘p demakdir. 1600-1700 yillarda jahon aholisining o‘shish sur‘ati 122,2 foizni, 1700-1800 yillarda - 160 foizni, 1800-1900 yillarda 181,8 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, asrimizda ya‘ni 1900-2000 yillarda 382,9 foizni tashkil qiladi. Ko‘rinib turibdiki, jahon aholisi o‘ng oltinchi asrda 106,2 foiz o‘sgan bo‘lsa, ushbu ko‘rsatkich yigirmanchi asrga kelib 382,9 tashkil qilgan. O‘shish sur‘ati indeksi shu davr mobaynida 3,6 martaga ($382,9:106,7$) tengdir.

XX asrda jahon aholisining o‘shish sur‘ati insoniyat tarixida eng yuqori bo‘ldi. Bu holatning sabablari to‘g‘risida to‘liq xulosa chiqarish uchun ellik yillik va o‘n yillik muddatlarda ko‘rib chiqamiz.

Jahon aholisi 1950 yilda 2500 million kishini tashkil qilgan. Bu 1900 yilga nisbatan 156,3 foiz ($2500:1600 \times 100$) ko‘p demakdir. 1950-2000 yillarda jahon

aholisining o'sish sur'ati 245,1 foizni (6127:20x100) tashkil qiladi. Ko'rinib turibdiki, keskin o'sish asrimizning ikkinchi yarmida sodir bo'lgan. Bu davrda o'sish sur'atining indeksi 1,568 ni (245,1:156,3) tashkil qiladi.

Jahon aholisining o'sish sur'ati asrimizning o'n yilliklari bo'yicha quyidagilarni tashkil qiladi:

1901-1910 yillar 106,3 foiz

1911-1920 - « - 108,2 - « - 1921 - 1930 - « - 108,7 - « -

1931 - 1940 - « - 113,0 - « -

1941 - 1950 - « - 110,6 - « -

1951 - 1960 - « - 120,0 - « -

1961 - 1970 - « - 121,0 - « -

1971 - 1980 - « - 120,7 - « -

1981 - 1990 - « - 118,7 - « -

1991 - 2000 - « - 117,3 - « -

Ko'rinib turibdiki, jahon aholisining o'sish sur'ati ikkinchi jahon urushigacha muntazam o'sib kelgan va asrimizning to'rtinchi o'n yilligida (1931-1940 yillarda) 113,0 foizni tashkil qilgan. Ikkinchi jahon urushi bo'lgan beshinchi o'n yillikda (1941-1950 yillarda) o'sish sur'ati 110,6 foizni tashkil qilgan. Bu ko'rsatkich asrimizning yettinchi o'n yilligiga qadar o'sib borgan va eng yuqori darajaga, ya'ni 121,0 foizga yetgan. Shu yillardan boshlab jahon aholisining o'sish sur'ati asta-sekinlik bilan kamayib bormoqda. Asrimizning oxirgi o'n yilligida ushbu ko'rsatkichning miqdori 117,3 foizni tashkil qiladi.

Jahon aholisining o'sishida XXI asrga qanday holat yuz berishi mumkin? Ushbu savolga javob berish uchun Birlashgan Millatlar Tashkilotining ma'lumotiga tayandik. Bu ma'lumotlarga qaraganda jahon aholisi 2025 yilda 8177 million kishini tashkil qiladi. Bu chorak asrda uning o'sish sur'ati 133,5 foizga (8177:6127x100) teng bo'ladi. 2050 yilga kelib jahon aholisi 9700 million kishiga yetishi ko'zda tutilgan. Bu 2000 yilgi miqdorga nisbatan 158,3 foiz (9700:6127x100) ko'p demakdir.

Jahon aholisi XX asrning birinchi yarmida 156,3 foiz o'sgan bo'lsa, XXI asrning shu davrida 158,3 foiz o'sishi ko'zda tutilgan.

2108 yilga kelib jahon aholisi 10400 million kishiga yetadi. Bu 2000 yilgi miqdorga nisbatan 16967 foiz ($10400:6127 \times 100$) ko'p demakdir. 2050 yilga nisbatan esa 107,2 foiz ($10400:9700 \times 100$) ko'payishi ko'zda tutilgan. Ko'rinib turibdiki, aholining o'sish sur'ati XXI asrda pasayish tendnsiyasiga ega bo'ladi. Ammo, aholining bir foiz o'sishiga to'g'ri keladigan mutloq miqdorining salmog'i oshib bormoqda. 1000 yilda aholi bir foiz o'ssa, jahon aholisiga 3 million kishi qo'shilar edi. 200 yilda ushbu ko'rsatkich 61,3 million kishini tashkil qilsa, 2108 yilda 104,0 million kishiga yetadi, ya'ni aholi bir foiz o'ssa, dunyoda uning soni yana 104,0 million kishiga ko'payadi.

Endi dunyoda aholisi ko'p mamlakatlar to'g'risida ham gapirishga to'g'ri keladi. Bu mamlakatlarni milliarder davlatlar deydigan bo'lsak, XXI asr bo'sag'asida bunday davlatlarga Xitoy va Hindiston kiradi. Birlashgan Milliatlar Tashkilotining ma'lumotlariga qaraganda, Xitoyda 1980 yilda 1,68 mlrd. aholi yashagan. Uning soni 2000 yilda 1,2 mlrd. tashkil qilgan. Shu yigirma yil mobaynida Xitoy aholisining o'sish sur'ati 111,1 foizni tashkil qilgan. Hindistonda shunga mos ravishda 620 million va 1,0 milliardni tashkil qiladi. Bu yerda o'sish sur'ati 161,3 foizni tashkil qiladi. Xullas, XXI asr bo'sag'asida ikkita mamlakat milliarder mamlakatlar darajasiga yetdi.

Jahonda shahar aholisi ham o'sib bormoqda. Uning keskin o'sishi oxirgi asrlarda ko'zga tashlanadi. Bu ko'rsatkich 1800 yilda dunyo bo'yicha 3 foizni tashkil qilgan. Ellik yildan keyin, 1850 yilga kelib, jahon aholisining 7 foizi shaharlarda yashagan. 1900 yilda ushbu ko'rsatkichning miqdori 14 foizga yetgan bo'lsa, 1980 yilga kelib 46 foizni tashkil qildi. 2000 yilda shahar aholisining hissasi dunyo miqyosida 50 foizga yetishi ko'zda tutilgan. Demak, shu yilda jahon aholisining 3063,5 millioni shaharlarda yashagan.

Eng yirik shaharlar deganda ko'pincha millioner, ya'ni aholisi bir milliondan ortiq shaharlar tushuniladi. 1850 yilda jahonda ikkita millioner shahar (London va

Parij) bo'lgan. Birlashgan Millatlar Tashkiloti va bir qancha demograf olimlarning hisobkitoblari bo'yicha millioner shaharlarning soni 2000 yilda 300 taga yetadi.

... 1860 yilda eng yirik shahar London bo'lgan. Unda 2,4 milion aholi yashagan. Ikkinchi o'rinda Parij bo'lib, unda 1,2 million aholi istiqomat qilgan. Uchinchi o'rinda Nyu-York 0,5 million aholisi bilan, to'rtinchi o'rinni Vena 0,5 million aholisi bilan, beshinchi o'rinni Berlin 0,4 million aholisi bilan egallaganlar.

Yuz yildan keyin vaziyat tubdan o'zgargan. Shaharlar yiriklashib, eng yirik beshta shaharlar tarkibi yangilangan. Masalan, 1960 yilga kelib, dunyodagi eng katta shahar Nyu-York hisoblanib, unda 14 million aholi yashagan. London esa ikkinchi o'ringa tushib qolgan va uning aholisi 11 million kishini tashkil qilgan. Uchinchi o'rinni Tokio 11 million aholisi bilan va to'rtinchi o'rinni Parij 7 million aholisi bilan egallaganlar. Yigirma yildan keyin 1980 yilga kelib, beshta yirik shaharlarda birinchi o'ringa Yaponiyaning poytaxti Tokio chiqib oldi. O'sha davrda 20 million aholi yashay boshladi. Nyu-Yorkda esa 18 million, Mexikoda 14 million, Shayxanda 13 million, San-Pauluda 13 million aholi yashashi qayd qilindi.

Bu jahon miqyosida keskin urbanizatsiya jarayonining sodir bo'layotganligidan dalolat beradi. Tahlil jarayonida yana shuni kuzatish mumkinki, oldinlari (1860 yillarda) yirik shaharlar asosan yevropa qit'asida bo'lsa, endilikda eng yirik shaharlar Osiyo va Amerika qit'alariga to'g'ri kelmoqda.

Oxirgi paytlarda jahon miqyosidagi eng yirik shaharlarning soni ham, hajmi ham tez o'sib bormoqda. Eramizning boshlarida aholining soni dunyo bo'yicha 2 marta ko'payishi uchun 700-800 yil talab qilingan bo'lsa, endilikda 70-80 yillik muddat yetarli bo'lib qolmoqda.

O'zbekistonda aholi va mehnat migratsiyasiga oid vaziyat

O'zbekiston aholisi esa 1897 yilda 3948 ming kishini tashkil qilgan bo'lsa, 1997 yilga kelib esa 23,6 million kishiga yetdi yoki uning o'sish sur'ati bir asrda 597,8 foizni tashkil qiladi. Asrimizning boshida, ya'ni 1900 yilda O'zbekiston aholisini taxminan 4,0 million kishini tashkil qilar edi. Bu jahon aholisining 0,25 foizini ($4,0:1600 \times 100$) tashkil qiladi degan gap.

Jahon aholisi XX asrda 3,8 martaga o'sgan bo'lsa, O'zbekiston aholisi 6,4 martaga o'sishi kuzatiladi. Ko'rinib turibdiki, O'zbekiston aholisining o'sish sur'ati jahon aholisining o'sish sur'atiga nisbatan 1,7 marta (6,4:3,8) yuqoridir.

O'zbekiston aholisi 1901-1940 yillarda ikkinchi jahon urushigacha 163,8 foiz (6551:4000x100) bo'lsa, shu davrda jahon aholisi 141,3 foizga o'sdi (2260:1600x100). Urushdan keyingi barqarorlashgan yillarda (1960-2000) O'zbekiston aholisi 302,4 foiz (25,4:8,4x100) o'sgan bo'lsa, jahon aholisi atigi 203,3 foizga ortdi (6,1:3,0x100). Asrimizning birinchi 40 yilligida O'zbekiston aholisining o'sish sur'ati jahon aholisiga nisbatan 115,9 foiz ko'p bo'lgan (163,8:141,3) bo'lsa, asrimizning oxirgi 40 yilligida bu ko'rsatkichning miqdori 148,7 foizni (302,4:203,3) tashkil qiladi. Demak, O'zbekiston aholisining o'sish sur'ati jahon aholisining o'sish sur'atiga nisbatan ancha yuqori ekanligini ko'ramiz. Bu ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, O'zbekistonda XX asr mobaynida aholi 5 marta ruyxatdan o'tkazilgan. Bu birinchi marta 1926 yil 17 dekabrda o'tkazilgan bo'lib, unda O'zbekiston aholisining 4660 kishi bo'lganligi qayd etilgan. Ikkinchi marta aholining ruyxatga olinishi bundan 15 yil o'tgach, ya'ni 1939 yil 17 yanvarda bo'lib o'tdi. Bunda O'zbekiston aholisi 6440 ming kishi ekanligi qayd qilingan. Uchinchi marta aholini ruyxatga olish 1959 yil 15 yanvar holatiga to'g'ri keladi. Bunda mamlakatimiz aholisi 8261 ming kishiga yetganligi qayd qilingan. To'rtinchi marta 1966 yilda 1 yanvar holatida amalga oshirilgan bo'lib 10569 ming kishini tashkil qildi va 1926 yilga (birinchi aholi ruyxati o'tkazilgan davrga) nisbatan shu qirq yil davomida ikki martaba oshibdi. 1979 yil 15 yanvar holati bo'yicha aholi qayta ruyxatdan o'tkazildi. Bunda O'zbekiston aholisi 15391 ming kishini tashkil qilishi qayd qilingan.

Yillar	Aholi sonining o'sish sur'ati		O'zbekiston aholisining jahon aholisi o'sish sur'atiga nisbatan	
	Jahon bo'yicha	O'zbekiston bo'yicha	Jadalligi, %	Farqi (+;-)
1961-1970	121,0	140,5	116,1	+19,5
1971-1980	120,7	133,6	110,7	+12,9
1981-1990	118,7	128,9	108,6	+10,2
1991-2000	117,3	124,9	106,5	+7,6
1961-2000	203,3	302,5	148,8	+99,2

O'zbekiston va jahon tarixida 1961-1970 yillarda aholining o'sish sur'ati eng yuqori ko'rsatkichga erishilgan. Navbatdagi 10 yilliklardan boshlab jahonda va xususan, O'zbekistonda ham aholining o'sish sur'ati pasayish tendensiyasiga ega. Ammo o'sish sur'ati bo'yicha O'zbekiston aholisi jahon aholisining o'sish sur'atiga nisbatan balandligicha qolmoqda. 1961-1970 yillarda O'zbekiston aholisining o'sish sur'ati jahon aholisining o'sish sur'atiga nisbatan 19,5 band foiz ko'p bo'lgan bo'lsa, 1991-2000 yillarga kelib ushbu farq 7,6 band foizni tashkil qiladi. Tahlil qilinayotgan 40 yil davomida jahon aholisi 2,0 marta ko'paygan bo'lsa, O'zbekiston aholisi 3,0 marta oshgan. Ushbu davrda O'zbekiston aholisining o'sish sur'ati jahon aholisining o'sish sur'atiga nisbatan 1,5 barobar jadal o'sganligini ko'ramiz.

13-mavzu. Iqtisodiy o'sish va inson taraqqiyoti konsepsiyasi

Reja:

- 1. Iqtisodiy o'sish modellari**
- 2. Iqtisodiy o'sish manbalari**
- 3. Inson taraqqiyoti konsepsiyasi**

XX asrning ikkinchi yarmida jahondagi rivojlangan davlatlarning tajribasi iqtisodiy o'sishning uch modelini ajratish imkonini beradi:

- * Barqaror iqtisodiy o'sish;
- * Quvib boruvchi iqtisodiy o'sish;
- * Yorib o'tuvchi iqtisodiy o'sish.

Birinchi model AQSh, G'arbiy yevropa mamlakatlari kabi yuqori darajada iqtisodiy o'sishga erishgan davlatlarga xosdir. Bu davlatlarda milliy daromadning yillik o'rtacha o'sish sur'ati 2-3%. Qo'shimcha mahsulotning ko'pgina qismi ilm-fan rivojlanishiga, sotsial sohaga va mudofaa qobiliyatini mustahkamlashga yo'naltiriladi. Bu bilan mos xarajatlar hajmini oshirmasdan iqtisodiy o'sishning intensiv sur'atiga imkon yaratilib, milliy daromad oshishi ta'minlanadi.

Quvib boruvchi iqtisodiy o'sish modeli Janubiy Sharqiy Osiyo va Xitoy davlatlariga xosdir. Ular yuqori sur'atli iqtisodiy o'sishga G'arb davlatlaridan olingan texnika va texnologiyadan keng foydalanish evaziga erishgan. Iqtisodiy o'sish ishchi kuchi narxining pastligi hisobidan ta'minlangan. Shunga muvofiq, iqtisodiy rivojlanish darajasi keskin oshdi. Ularning jahon xo'jaligida ulushi ortdi va iqtisodiy rivojlangan davlatlarni quvib o'tdi. 1960-2000 yillar davomida Osiyo davlatlarining YaIM to'qqiz marta oshdi. Masalan, AQShda 3,3 marta, yevropada esa YaIM hajmi 3,6 marta oshdi. Garchi shunday bo'lsa ham ular hali rivojlangan davlatlardan aholi jon boshiga YaIM ishlab chiqarish bo'yicha ma'lum miqdorda orqada va shu sababli rivojlanayotgan bo'lib qolayaptilar.

Qoloqlikning qolishiga sabab, qayd etilgan davlatlarda hali ham ta'lim, axborot va faning muammolaridan iborat. Mavjud sabablardan biri, o'zini tutib turgan, past darajadagi sotsial-iqtisodiy progress- bu yuqori samarali ilmiy ishlanmalar va yangi texnologiyaning yo'qligidir.

Mustaqil hamdo'stlik davlatlari orasidan Rossiya tajribasini alohida ajratish kerak. Ayrim olimlarning tadqiqotiga ko'ra Rossiya uchun quvib boruvchi model xos. Sanoat ishlab chiqarishida texnika qoloqligi, iqtisodiy o'sishda quvib boruvchi variantning ishlatilishi qisqa muddat ichida g'arb mamlakatlarida mavjud bo'lgan mashina va asbob-uskunalar namunalari hisobidan texnik qurilmalar parkini yangilash imkonini beradi. Shu bilan birgalikda, Rossiyada yetarli rivojlangan fundamental tadqiqotlar tizimi, mashinasozlikda va kosmosni o'zlashtirishda muhim yutuqlar mavjud. Shuning uchun u o'zining ilmiy-texnik salohiyatiga tayangan holda, texnologiyada real o'zgarishga erishishi va o'zining yangi texnologiyalari bilan jahon bozoriga chiqishini ta'minlashi mumkin.

O'zbekiston uchun iqtisodiy o'sish muammosi ikkita bosqichga ega. Birinchi bosqich iqtisodiyotdagi pasayishni to'xtatish bilan bog'liq bo'lib, ikkinchisi - barqaror iqtisodiy o'sish bosqichidir. 1990- yillarning 2-yarmidan O'zbekiston barqaror iqtisodiy o'sish bosqichiga o'tdi. Hukumat bozor munosabatlariga o'tishda boshqa MHD dan farqli o'laroq, asta-sekinlik bilan bosqichma-bosqich o'tish tamoyilidan foydalandi. Makroiqtisodiy siyosatning asosiy maqsadi moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, ishlab chiqarish pasayishini to'xtatish, milliy valyutani mustahkamlash, aholi turmush darajasini oshirishga sharoit yaratish edi. Boshqa MHDdan farqli ravishda, O'zbekiston mo'tadil - qattiq moliyaviy va pul-kredit siyosatini qabul qildi. Bu siyosat tarkibiy islohotlar va iqtisodiy o'sish salohiyatini yaratishga yordam berdi. 1990 -1996 yillar davomida bozor munosabatlariga o'tishni amalga oshirayotgan barcha davlatlarda ko'zatilgan ishlab chiqarish hajmining pasayishi O'zbekistonda nisbatan past darajada edi. Masalan, YaIMning hajmi 1996 yilda O'zbekistonda 1990 yilga nisbatan taxminan 18,2% kam edi, o'sha paytda boshqa davlatlarda bu pasayish 40-60% baholandi. (Umuman MHD da-38,5%, Rossiyada-30%, Ukrainada-55%, Belorussiyada-32,7, Qozog'istonda -29%). 1996 yildan boshlab O'zbekistonda YaIM ko'payishi ko'zatildi, xalq xo'jaligi tovarlari va sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining kamayishi bartaraf etildi, inflyasiya sur'ati pasaydi va milliy valyuta mustahkamlandi. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida barqaror iqtisodiy o'sish negizida strategik vazifa

sifatida aholi turmush darajasini yetarlicha oshirish, uni kafolatlangan sotsial himoya qilishni kuchaytirish belgilangan edi.

O'zbekistonda barqaror iqtisodiy o'sish manbalari va shart-sharoitlari.

Iqtisodiy o'sishning asosiy manbalari va shart-sharoitlari quyidagilar:

*tabiiy resurslar;

*jamg'arilgan jismoniy kapital;

*ilmiy-texnik salohiyat;

*inson kapitalining rivojlanish darajasi;

*tashqi iqtisodiy aloqalarning o'sish darajasi (jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi darajasi).

Aholi jon boshiga daromadlar darajasi oshishining asosiy manbai - boy resurslarning mavjudligidadir. O'zbekiston boy tabiiy resurslarga, ya'ni neft, gaz, oltin, rangli va nodir metallarga, paxta, meva-sabzavot va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish uchun yaxshi tabiiy sharoitga ega. Bu davlatning mustaqil iqtisodiyotini ta'minlash uchun qulay sharoitlar yaratadi, iqtisodiyotning o'sishi va YaIM umumiy hajmining ko'payishiga imkon beradi. Lekin bunday iqtisodiy o'sish cheksiz davom eta olmaydi, chunki ishlab chiqarishning kengayishi natijasida foydalanilayotgan resurslardan samaraning pasayishi muqarrardir; yerlar hosildorligi pasayadi, qazib olinayotgan rudalarda foydali qazilmalar hissasi kamayadi va hokazo. O'rni to'ldirilmagan resurslarning sarfi o'ziga teng baholanadigan nimanidir yaratilishi bilan to'ldirilishi keraq aks holda mavjud resurslar nafaqat taraqqiyot uchun, balki xalqning erishilgan turmush darajasini qo'llab-quvvatlashga ham yetmaydi.

Shuning uchun tabiiy resurslardan foydalanish negizidagi iqtisodiy o'sish cheksiz davom eta olmaydi.

Boshqa tomondan qaraganda, iqtisodiy o'sishning undan kam bo'lmagan manbai, jamg'arish, uning hajmini oshirish va jismoniy kapital tarkibini yaxshilashdir. O'rtacha jamg'arish normasidan ko'proq jamg'arish normasiga ega bo'lgan davlat, shubhasiz, iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atiga ega bo'ladi. O'zbekiston bu qonuniyatni hisobga olgan holda o'zining industrial siyosatini

iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi iqtisodiyotning birlamchi tarmoqlariga qo'shimcha kapital qo'yish evaziga barpo etdi. Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun yalpi ichki mahsulot tarkibida investitsiyalar ulushi 20-25% tashkil etishi kerak. O'zbekistonda bu ko'rsatkich qisqarish tendensiyasiga ega, masalan 1996 yilda 28%dan 2002 yilda 20% ga qisqardi. Lekin, 2003 yilda yalpi ichki mahsulot tarkibida investitsiya ulushi 24,5%ni tashkil etdi.

Hozirgi vaqtda iqtisodiy o'sishning barqaror muhim omili ilmiy-texnika taraqqiyotidir. U O'zbekiston uchun iqtisodning xom-ashyo yo'nalishidan yuqori texnologiyali va axborotlashtirilgan ishlab chiqarishga o'tishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti (ITT) YaIMning aholi jon boshiga o'rtacha darajasini keskin ko'paytirish omili bo'lib, uni rivojlangan davlatlar darajasiga yetkazishga xizmat qiladi. ITT natijasida yangi tovarlar ishlab chiqarishni yaratish va kengaytirish imkoniyati oshadi, oldin ishlab chiqarishi o'zlashtirilgan mahsulotlarning sifati oshadi. ITT shiddatli iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi. Ilmiy-texnika yangiliklaridan kengroq foydalanayotgan mamlakat iqtisodiy o'sishning katta imkoniyatlariga ega bo'ladi. ITT joriy qilish iqtisodiy o'sishning ekstensiv ishlab chiqarish usulidan yangi intensiv usuliga o'tish imkonini beradi.

O'zbekistonda hozirgi vaqtda iqtisodiy o'sishning barqaror yuqori sur'atiga erishish xo'jalik tarkibini tubdan takomillashtirishga ham bog'liq.

Tarkibiy qayta qurish iqtisodiy o'sishning asosiy omillaridan biri bo'lib hisoblanadi. Mehnat unumdorligining ma'lum miqdorda yuqoriroq darajasiga ega bo'lgan tarmoqlar hissasining oshishi natijasida pirovard xo'jalik natijalari umumiy hajmi ortadi. O'tish davri yillarida O'zbekiston iqtisodiyoti tarkibida muhim o'zgarishlar bo'ldi. YaIM tarkibida xizmat sohasi ulushining oshishi va sanoat ulushining qisqarishi tendensiyasi paydo bo'ldi.

Xizmat ko'rsatish sohasining o'sishi bozor infrato'zilmasini yaratish va iqtisodiy o'sishning sotsial yo'naltirilganligiga bog'liqdir. Shunga muvofiq, iqtisodiyotning real sektorida aholi bandligini sohalardagi taqsimotida o'zgarishlar bo'ldi. Sanoatda band bo'lgan ishchi va xizmatchilarning hissasi qisqarib (1990 yilda

13%dan 2003 yilda 12,7%ga), xizmat ko'rsatish sohasida bandlik hissasi oshdi (37%dan 49%gacha). Agar iqtisodiy islohotlar yillarigacha band bo'lganlarning ko'p qismi (40%dan 50%gacha) qishloq xo'jaligiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2003 yilda esa xizmat ko'rsatish sohasi birinchi o'ringa chiqdi (49%), qishloq xo'jaligi ulushi 31,9% tashkil etdi. Mehnat resurslarining to'rt dan uch qismi bu ikki tarmoqqa to'g'ri keladi. Buning sababi - ko'rsatilgan tarmoqlar joriy iste'molni ustuvorligiga e'tibor bergan. Lekin ma'lumki, iqtisodiy o'sishning kelajagi sanoat va qurilishning rivojlanishi bilan bog'liq. Afsuski, islohotlar davomida bandlik miqdorining bu tarmoqlardagi ulushi 1991 yilda 22%dan 2003 yilda 20%ga qisqardi. Bu mehnat unumdorligi umumiy darajasi pasayishining asosiy sababi edi. O'tish davri davomida mehnatdan foydalanish umumiy samarasi taxminan 10% kisqardi. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, O'zbekistonda iqtisodiy o'sishning ishga solinmagan ulkan zaxiralari mavjud.

Sotsial iqtisodiyotning shakllanishi sharoitida iqtisodiy o'sishning muhim manbai - tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanish darajasi hisoblanadi. Xalqaro mehnat taqsimoti afzalligini hisobga olish iste'mol bozorini kengaytirish, iste'mol va investitsion tovarlar importi taqchilligini ta'minlash, xo'jalik bozorini kengaytirish yo'li bilan milliy iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurishiga imkon beradi. Shu bilan birgalikda, iqtisodiy o'sishning ichki va tashqi omillarini, milliy va xalqaro mehnat taqsimotining optimal mos kelishiga asoslanishi kerak.

Hozirgi vaqtda, amalda, dunyoda hech bir davlat chet el investitsiyalarining ishtirokisiz, bu yoki u tarmoq va ishlab chiqarishning rivojlantirishiga erisha olmaydi. Ammo chet el kapitalining oqib kelishi milliy bozorning ishlab chiqarish va sotsial infrato'zilma holatidan, raqobatbardosh mahsulotni tashqi bozorga chiqarish imkoniyatiga qarab chegaralash lozim.

Sotsial iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy o'sishning eng asosiy manbai inson kapitaliga quyilmalarni ko'paytirishdir. Chunonchi, aynan inson omili iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi. Sog'liqni saqlash va ta'lim sohalaridagi xarajatlar, ilmiy-tadqiqot ishlariga investitsiya ishchi kuchi sifati va malaka darajasini oshirish imkonini beradi. Investitsiya natijasida shakllangan va inson tomonidan jamg'arilgan ma'lum sog'liq,

bilim, tajriba, qobiliyat, rag'batlantirishlar ishlab chiqarishning u yoki bu sohasida maqsadli foydalanishi mehnat unumdorligining, ishlab chiqarish samarasining o'sishiga, ishchilar daromadlarining ko'payishiga ta'sir etadi. Ayrim mutaxassislarining hisoblariga ko'ra iqtisodiy o'sishning 60% inson omili orqali ta'minlanadi.

Sotsial iqtisodiyotning shakllanishi ko'proq qonunchilik va huquqiy tartibga ham bog'liq bo'ladi.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida iqtisodiyotni tartiblash va sotsial rivojlanishining huquqiy bazasi yaratildi. Respublikada boshqaruv va iqtisodiyotning barcha sohalarida islohotlar jarayonini davlat tomonidan huquqiy tartiblashning yetarli, qator maqsadli tizimi shakllantirilgan. Islohotlarni huquqiy tartiblash 100 dan ortiq qonuniy hujjatlarni o'z ichiga oladi.

Iqtisodiyot barqaror rivojlanishining huquqiy asoslari va uning sotsial yo'naltirilganligi O'zbekiston Respublikasining asosiy qonuni - Konstitutsiyada kiritilgan bo'lib, bunga barcha mulk shakllarining tengligi, xususiy mulkning davlat himoyasidaligi, markazlashtirishdan chetlashtirish, iqtisodiyotni monopoliyadan xoli etish, korxonalar mustaqilligini mustahkamlash, erkin iqtisodiy faoliyatni ta'minlash kiradi.

Iqtisodiy tizim tashkil etishning asosiy negizlari bundan keyingi aniq qonunlarda o'z rivojini topdi. Bu qonunlarga, iqtisodiyot boshqaruvini tartiblash, mulkchilik munosabatlari, markaziy hokimiyat va mahalliy boshqaruv organlari o'rtasidagi muxtor vakillikning taqsimlanishi va hokazo kiradi. Mulchilikni boshqarish munosabatlarini tashkil etish negizlari "Mulchilik to'g'risida", "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish" va boshqa qonunlarda mustahkamlangan. Yangi bozor infrato'zilmasini shakllantirish, korxonalar xo'jalik faoliyatini tartiblashning huquqiy sharoitlari yaratilgan. "Korxonalar to'g'risida", "Kooperatsiya to'g'risida", "Fermer xo'jaligi to'g'risida", "Dehqon xo'jaligi to'g'risida", "Xo'jalik jamiyatlari va o'rtoqlik to'g'risida", "Banklar va bank faoliyati to'g'risida", "Birja va birja faoliyati to'g'risida", "Sug'urta faoliyati to'g'risida" va boshqa qonunlar qabul qilindi.

O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga faol integratsiyasini va uning xalqaro munosabatlarda teng huquqli sub'ektiligini ta'minlovchi qator qonunlar, jumladan “Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida”, “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”, “Investitsiyani himoyalash to‘g‘risida”, “Turli xalqaro tashkilotlarga O‘zbekistonning a'zoligi to‘g‘risida”gi Qonunlar hamda tashqi iqtisodiy faoliyatni rag‘batlantiruvchi Prezidentning qator asosiy farmonlari shakllandi. Sotsial siyosatning amalga oshirilishini ta'minlovchi, shaxsning mustahkam konstitutsiyaviy va yuridik huquqlarini, sotsial kafolatlangan va aholini sotsial qo‘llab –quvvatlaydigan, jumladan “Bandlik to‘g‘risida”, “Sotsial himoyalash to‘g‘risida”, “Davlat pensiya ta'minoti to‘g‘risida”, “Ta'lim to‘g‘risida”gi Qonunlar va aholining eng mo‘htoj qatlamlarini himoyalashga yo‘naltirilgan Prezidentning qator Farmonlari, hokimiyatlar qarorlari qabul qilindi.

Sotsial-iqtisodiy munosabatlarni huquqiy tartiblash tizimi evolyusion, bosqichma-bosqich o‘tish xarakteriga ega va iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi.

Ijobiy tarkibiy siljishlar - barqaror iqtisodiy o‘shishning zaruriy shartidir

O‘tgan paragrafda qayd etilganideq O‘zbekistonda sotsial iqtisodiyotning shakllanishi va mamlakatning jahon xo‘jaligi tizimiga integratsiyalashuvining muhim shartlaridan biri iqtisodiyot tarmoq tarkibini qayta qurish, uning sotsial va texnologik qayta qurishga yo‘naltirilganligidir.

O‘tish davrida O‘zbekistonda qisqa muddat ichida bozorni iste‘mol tovarlari bilan to‘ldirish, aholining maishiy xizmat va uy-joyga bo‘lgan talablarini qondirish muhim vazifa qilib belgilandi. Bu vazifani hal etish iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan holda, ularni qayta qurish yo‘li bilan amalga oshirish mumkin edi.

O‘zining texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlari bilan jahon standartlariga javob bera oladigan mahsulotlar ishlab chiqarishni o‘rganish va bu mahsulotlarni ishlab chiqarish, progresiv texnologiya va ishlab chiqarishni tashkil etishning ilg‘or usullarini joriy etish imkonini beradi. O‘zbekiston ortiqcha mehnat resurslariga ega hududlardan biri ekanligini hisobga olgan holda, tarkibiy siljishlarning asosiy

yoʻnalishi ilmiy-texnika taraqqiyotining yangi yutuqlariga asoslanadigan, koʻp mehnat talab qilinadigan ishlab chiqarishni rivojlantirish boʻlishi lozim. Elektronika, radiotexnika sanoati, asbob-uskuna, avtomobilsozlik yengil va oziq-ovqat sanoati kabi tarmoqlarning ham shiddatli rivojlanishiga, ular ishlab chiqarayotgan tovarlar sifatini yaxshilash va aholi bandligini taʼminlashga ham erishish kerak.

Barqaror iqtisodiy oʻsishning zaruriy sharti qayta ishlab chiqarish sanoat tarmoqlarining shiddat bilan rivojlanishidir. Ularning rivojlanishi iqtisodiyot boshqa tarmoqlarining industrilashtirishda shart-sharoit boʻlib xizmat qiladi va shunga muvofiq bu tarmoqlarda mehnat unumdorligini oshiradi.

Qazilma sanoat tarmoqlariga nisbatan qayta ishlab chiqarish sanoat tarmoqlari koʻproq ichki bozorga moʻljallangan. Ammo, maʼlumki, ichki bozorning sotib olish qobiliyati past, shuning uchun tayyor mahsulotni keng eksport qilishni tashkil qilish obʼektiv zarurati tugʻiladi.

Bundan tashqari, yangi texnologiya asosida mahalliy tabiiy resurslardan foydalanayotgan xom-ashyo tarmoqlari ham rivojlana borishlari zarur.

Shakllanayotgan iqtisodiyotda tarkibiy qayta qurish koʻp resurs foydalanishdan resurslarni tejash texnologiyasiga oʻtishni talab qiladi .

Yangi amaliy (konstruktiv) materiallarni ishlatish, qayta ishlashning barcha bosqichlarida, jumladan, tashib olib borishda, saqlashda, foydalanishda va boshqalarda xom-ashyo kompleks ishlab chiqilishi, ikkilamchi ashyoviy energetik resurslarni xoʻjalik oborotiga jalb qilishni kuchaytirishi, resurslar isrofgarchiligini qisqartirishi zamonaviy texnologiyalarni ishlatish zarurdir. Bu omil katta ahamiyatga ega, shuning uchun zamonaviy ishlab chiqarish nafaqat mashina, asbob-uskunalarga va texnologiyaga, balki avvalambor, ishlovchi oʻziga, jumladan, hamma texnika va texnologiyani yaratgan va uni boshqarayotgan kishilar oldiga tez oʻsib boruvchi talablarni qoʻyadi. Shu sababli maxsus bilim, yuqori kasbiy tayyorgarlik insonning umumiy madaniyati ishlab chiqarishning faoliyat koʻrsatayotgan va yangi yaratilgan har qanday sohasida muvaffaqiyatli mehnatning majburiy shartiga aylanadi.

Tarkibiy qayta qurish yangi ish oʻrinlarini yaratib, sotsial muammolarning yechilishiga imkon beradi.

Faqatgina faol investitsion siyosat sharoitidagina ishlab chiqarish tarkiblarini takomillashtirish mumkin. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, bozor iqtisodiyotida investitsion soha avvalo, ijtimoiy iste'mol va ularni iqtisodiy qondirish imkoniyatlari o'rtasida vujudga keladigan nomuvofiqlikka ta'sir etadi.

Iqtisodiyotning mutanosibli rivojlanishi va xalq xo'jaligining yuqori samarali yutuqlari investitsion siyosatga bog'liq bo'lib, u kapital quyilmalarning samaradorligini oshirishni ta'minlashni, uning hal qiluvchi sohalarda to'planishini talab etadi.

O'zbekistonda qabul qilingan investitsion dasturni moliyalashtirishning asosiy manbai byudjet mablag'lari, markazlashtirilgan kreditlar va davlat kafolatlagan jalb qilingan chet el investitsiyalaridir.

O'zbekiston investitsion siyosatining xarakterli xususiyati shundaki, uning tarkibida to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar emas, balki davlat kafolati ostida bo'lgan korxonaga berilgan kreditlar ustunlik qiladi. Chet el investitsiyalari yetarli rivojlanmagan ishlab chiqarish tarmoqlarining texnika bilan qaytadan qurollantirishga qaratilgan. Chet el investitsiyalari hisobidan zamonaviy texnologiya va texnikani import qilish amalga oshirilmoqda. Lekin bozor munosabatlarini qurish bosqichiga o'tgan ko'pgina mamlakatlar tajribasi kapital quyilmalarga asosiy ehtiyojni qondirishni o'zining shaxsiy ichki jamg'armalaridan qondirilishi zarurligini ham ko'rsatadi. Garchi O'zbekistonda YaIM ishlab chiqarish umumiy hajmida yil sayin chet el investitsiyasi bilan ishlayotgan korxonalarining hissasi oshib borayotgan bo'lsada, chet el texnologiyalarining importi hamma vaqt eksportning o'sishi bilan aynan o'xshash yuz bermaydi, shuning uchun u ehtiyoj bo'lib turadi.

Shu boisdan, investitsion faoliyatni rivojlantirishning muhim yo'llaridan biri mamlakat ichki resurslarini safarbar qilish va ulardan samarali foydalanish bo'lishi kerak. Ishlab chiqarishni investitsiyalash uchun korxonalar mablag'larini rag'batlantiruvchi jamg'arishga shart-sharoit yaratish zarur. O'zbekistonda keyingi yillarda moliyaviy kapital quyilma manbai sifatida amortizatsiya ajratmasining ahamiyati sezilarli pasayganligi sababli amortizatsion siyosatni qayta ko'rib chiqish

zaruriyati vujudga keladi. Asosiy fondlarni takror ishlab chiqarishning muhim manbai sifatida, ularning ahamiyatini oshirish maqsadida ma'lumot bera oladigan jadal amortizatsiyaning byurtmali tizimiga o'tib borish lozim.

Byudjet resurslarining cheklanlanganligi, o'zining shaxsiy mablag'arining yetishmasligi sababli korxonalar bank kreditlarini jalb qilishga majbur. Lekin, ko'pgina korxonalarning real holati banklar uchun jalb qilinadigan darajada emasligi tufayli, ular qisqa muddatli kreditlarni afzal ko'rishadi. Shunday qilib, ularning salmog'i banklardan beriladigan kredit umumiy hajmining 88% ga yetadi. Shuning uchun bank kursini safarbar etishga o'zgartira oladigan va uning jamg'armasini real iqtisodiyot sektorida o'zoq muddatli kreditga foydalanishga imkon beradigan munosib bank-kredit mexanizmini yaratish muhim me'yor hisoblanadi.

Davlat tomonidan barqaror rivojlanishga o'tishning boshqarilishi

Davlat tomonidan iqtisodiy o'sishni tartibga solinishi quyidagi masalalarni yechishga qaratilgan:

- * mavjud resurslardan to'laroq foydalanish;
- * Iqtisodiy o'sishda umumiy iqtisodiy muvozanatdan chetga chiqishni bartaraf etish;
- * Xo'jalik jarayonlari rivojlanishining xiyla ko'proq barqaror tendensiyalarini ta'minlash;
- * Iqtisodiy barqarorlik bo'lmagan sharoitda sog'lomlashtiruvchi xo'jalik dasturlarini qabul qilish;
- * Iqtisodiy o'sish ijtimoiy manfaatlarga zarar yetkazgan holatlarda ekologik va sotsial xarakterdagi cheklashlarni qo'llash.

Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish ko'p yo'nalishlar bo'yicha sodir bo'ladi. Davlat yalpi talabga, taklifning o'sishiga ta'sir eta oladi, fundamental ilmiy tadqiqotlar rivojlanishiga mablag' jamg'ara oladi, ta'lim rivojlanishiga o'zining hissasini qo'sha oladi, siklga qarshi (antitsikl) boshqarishni qo'llay oladi va imkoniyat darajasida, sog'lomlashtirish dasturini amalga oshiradi.

Davlat aholi barcha qatlamlari daromadlarining o‘stirishga yo‘naltirilgan, puxta o‘ylangan sotsial siyosatni qo‘llab sotsial ziddiyatlarni yumshatadi bartaraf etadi va iqtisodiy o‘shning barqarorligini kuchaytiradi.

Davlat jadallashtirilgan amortizatsiya usulini qo‘llab, soliq stavkasini tartibga solib va soliq imtiyozlarini qo‘llab investitsiyani ko‘paytirishni rag‘batlantirishi mumkin.

Sotsial iqtisodiyotning shakllanishi sharoitida davlat juda katta mablag‘larni ilmiy-tadqiqot ishlariga va ta'limga sarflaydi, iqtisodiy o‘shning jadal sur'atlarini ta'minlaydigan shart-sharoitlar yaratadi.

14 - mavzu Global iqtisodiyot va ijtimoiy jarayonlar

Reja:

1. **Global iqtisodiyotni mafkuraviy asoslari**
2. **Jaxon iqtisodiyoti tushunchasi**
3. **Dunyo mamlakatlarining inson taraqqiyoti darajasi bo'yicha guruhlanishi.**
4. **Rivojlangan mamlakatlarda «yangi iqtisodiyotining shakllanishi.**

Bugungi global iqtisodiyotni mafkuraviy asoslarini ifodalovchi to'rtta tizimni izoxlash orqali biz mavzuni yoritishga xarakat qilamiz:

1. **Konservatizm.** Konservatizm mavjud munosabatlarni tubdan buzishga emas, balki an'analarni saqlab qolish va takror ishlab chiqarishga qaratilgan. U o'rta asrlarni boshqargan aristokratik jamiyat ni asosini tashkil etar edi. Zamonaaviy davr konservatizmi esa taraqqiyot haqidagi g'oyalarni o'z ichiga olgan murakkabroq mafkuraviy tizimdir. U 17—11-asrlar oxirida Buyuk Fransuz inqilobining buzg'unchi kuchlariga javoban shakllangan edi.

Konservatizm tenglikni ta'minlamaydi. Bundan tashqari u iqtisodiy tengsizlikning muqarrarligini aniq e'lon qilib, qat'iy ierarxiya tamoyilini tasdiqlaydi. Ikkinchisi, konservativ nuqtai nazardan, qonun va an'analarni muqaddaslashtiradi.

Konservatorlar kuchli davlatchilik tarafdori. U davlat organlarining milliy manfaatlar yo'lida iqtisodiy jarayonlarga faol aralashuvini olqishlaydi. Davlatcchilik asoslar oila kabi iqtisodiyot va jamiyatni tashkil etishning "an'anaviy" shakllarining poydevoriga tayanadi. Hamma narsa paternalizm munosabatlari bilan mustahkamlanib, quyida bo'lganlar uchun otalik g'amxo'rliqi bilan qattiq bo'ysunish bilan uyg'unlashadi: zaiflar kuchlilarga bo'ysunishi kerak, kuchlilar esa zaiflarga g'amxo'rlik qilishlari kerak.

Konservatizm xususiy mulkdor sifatida inson huquqlarini inkor etmaydi, u ushbu mulkni takror ishlab chiqarish usuli sifatida bir meros (huquq) tamoyilini amalga oshiradi, meros imtiyozlari va mulkdor yoki jamoa (davlat) tomonidan yuqoridan tayinlangan vasiylik tamoyilini qo'llab-quvvatlaydi. Bu xususiy mulkni yanada samaraliroq nazorat qilish maqsadida uni kontsentratsiyalash siyosatiga mos

keladi. Konservatizm ichida printsipial jihatdan, oilaviy-korporativ tuzilma doirasida taqdim etiladigan mehnat va iqtisodiy majburlash va muayyan erkinliklarni cheklash begona emas.

Konservativ iqtisodiyotning milliy xarakterini, milliy sharoitlarning chuqur o'ziga xos xususiyatlarini tan olishdan kelib chiqadi, bu axloq va urf-odatlar, huquqiy, iqtisodiy va siyosiy institutlar jamoasida hukm suradi.

2. **Liberalizm.** Liberal g'oyalarning mohiyati iqtisodiy sub'ektlarning erkinligini ta'minlashda yotadi. Iqtisodiy motivatsiya sohasida liberalizm birinchi navbatda moddiy rag'batlantirishning jozibadorligiga tayanadi. U iqtisodiy tenglikni targ'ib qiladi, lekin ayni paytda tenglik elementlari bu erda rasmiy-deklarativ xarakterga ega.

Liberalizmda "iqtisodiy odam"ning erkinligi uning "tabiiy" huquqlar sifatida qaraladigan mulkiy huquqlari natijasi sifatida ta'kidlanadi. Xususiy mulk huquqlarining rivojlanishi va oqilona belgilanishi nafaqat iqtisodiy kafolatdir, balki insonning ijtimoiy mustaqilligidir. Ideal iqtisodiy tartib sifatida liberalizm o'z-o'zini tartibga soluvchi bozor va erkin raqobat mexanizmini taklif qiladi. Davlat liberalizmida juda kamtarona rolni - raqobatdosh shaxslarning huquqlarini himoya qiladigan va erkin raqobat shartlarini buzmoqchi bo'lganlarni qo'rqitadigan "sog'lomlashtiruvchi" rolni bajaradi. Unda davlatning asosiy funksiyalari nazoratchilik rolinu kamaytirish va xususiylashtirishni amalga oshirishdir.

Liberallar "normal iqtisodiyot"ning yagona universal modeli mavjudligidan kelib chiqadi va milliy iqtisodiyotlar o'rtasidagi farqlarni faqat ularning nisbiy qoloqligi yoki umumiy idealga yaqinligi darajasida ko'radi.

Demokratiya. Demokratiya g'oyasini Jan - Jak Russo "Ijtimoiy shartnoma" asarida ilmiy tamoyillarda ifodalangan. Aristokratiyaga qarshi liberalistik kurash demokratizm harakatini shakllantirdi. Demokratiya teng huquqlilik mafkurasidir. Iqtisodiy sohada u moddiy farovonlik miqyosida qutblarni yaqinlashtirish uchun iqtisodiy resurslarni taqsimlash, kambag'al va boy guruhlar sonini minimallashtirish, ammo iqtisodiy tengsizlikning qonuniyligiga tajovuz qilmasdan haqiqiy tengsizlikni yumshatishga harakat qiladi.

Demokratiya insonning muayyan jamiyat yoki tashkilot a'zosi sifatida erkinligini e'lon qiladi. Demokratiya alohida imtiyozli shaxslarga qarshi turadi. Demokratiya birlashma xarakteriga ega bo'lib, shaxs va davlat hokimiyati o'rtasida turadi; uning vazifasi shaxs manfaatlarini boshqa shaxslar va davlatning tajovuzlaridan himoya qilishdir.

Davlat - demokratiya sxemasida birinchi navbatda fuqarolik huquqlarini ta'minlash vositasi yoki farovonlik ta'minoti uchun ma'sul sifatida faoliyat yutitadi. Uning asosiy vazifasi har kimga zarur bo'lgan minimal miqdorni, yashash uchun shart-sharoitlar: xuquq, ishlash va dam olish huquqi, minimal yashash vositalari va axborot erkinligini kafolatlangan holda ta'minlash orqali zaiflarni himoya qilishdir.

Gibrid mafkuralar. "Sof" mafkuraviy tizimning to'liq va izchil amaliy faoliyati juda kam uchraydi. Ko'pincha mafkura iqtisodiy siyosat uchun retseptlar to'plamini ta'minlovchi dasturlar namoyon bo'ladi. Har qanday haqiqiy (va real) siyosiy tamoyil deyarli har doim qorishma mafkuralarga asoslanadi. Siyosatchilar mafkuraviy tamoyillar sofligidan emas, balki jamoaviy harakatni safarbar qilish zaruriyatidan kelib chiqadi. Shunchaki, siyosiy yoki iqtisodiy dastur turli maqsadlarni ko'zlaydi. Bu aholining eng keng qatlamlari nazarida jozibador bo'lishi, ularni o'z tomoniga jalb qilishi kerak. Shu sababli, sof "liberal" yoki "demokratik", "sotsialistik" yoki "konservativ" iqtisodiy dasturlar bo'lishi mumkin emas.

Rivojlangan G'arb jamiyatlari uchun eng muvaffaqiyatlisi liberalizm va yangilangan konservatizm qorishmasi bo'lib, uni oziqlantiruvchisi "muxolifat" mafkuralari sifatida sotsialistik va demokratik elementlar bilan to'ldirilgan edi. Konservativ-liberal (yoki liberal-konservativ) bir tomondan, kuchli davlatchilik va qonun-tartibotni, ikkinchi tomondan, iqtisodiy faoliyat erkinligini qo'llab-quvvatlaydigan dastur juda yaxshi muvozanatli bo'lib chiqdi. Liberalizm bu ittifoqqa dinamik ruh olib keladi, konservatizm esa bu ruhni radikal moyilliklardan saqlaydi. Muxolifatdagi sotsial-demokratiya esa kuchsizlarni himoya qilish, bo'lish haqida qayg'uradi

Jahon iqtisodiyoti — bu milliy iqtisodiyotlar yig'indisi sifatidagi tizim, tor ma'noda iqtisodiyotning tashqi dunyoga tovarlar, xizmatlar va iqtisodiy resurslar

yetkazib beruvchi qismlarinigina qamrab oluvchi tizim, deb ta'rif berish umumiy. Amaliyotda keng ma'nodagi ta'rif ko'proq qo'llanilganligi bois ham keyingi matnlarda ushbu tushunchadan foydalanamiz. Shu bilan birga sotiladigan mahsulotlar va omillarga asoslangan xo'jalik aloqalari yuzlab milliy xo'jaliklarni «jahon iqtisodiyoti» deb ataladigan bir tizimga birlashtirishini e'tiborga olish lozim. Shu sababdan ham jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar o'zaro bog'liqdir.

«Jahon iqtisodiyoti» tushunchasidan «xalqaro iqtisodiyot» tushunchasini farqlash lozim. Xalqaro iqtisodiyot, deganda jahon iqtisodiyoti emas, balki xalqaro iqtisodiy munosabatlar nazariyasi tushuniladi. Jahon iqtisodiyoti — bu xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimi orqali o'zaro aloqada bo'lgan milliy iqtisodiyotlar yig'inishidir. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning asosini xalqaro mehnat taqsimoti tashkil etadi.

Jahon iqtisodiyotining mohiyati va tarkibi. Jahon iqtisodiyotining subyektlari. Jahon xo'jaligi tizimini sodda liolda uning tarkibiy qismlari yoki asosiy qatnashchilari — subyektlaridan iborat mexanizm ko'rinishida ifodalash mumkin. Ushbu subyektlarning asosiylari milliy iqtisodiyotlar, transmilliy korporatsiyalar (TMK), integratsion birlashmalar, xalqaro iqtisodiy tashkilotlar hisoblanadi. Milliy iqtisodiyotlar jahon iqtisodiyotining muhim subyekti sanaladi. Milliy iqtisodiyotlarga xos asosiy xususiyat shunciaki, dunyoning aksariyat mamlakatlari iqtisodiy suverenitetni saqlab kelishmoqda.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning soni va mavqeyi tubdan ortdi. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning muhim vazifalaridan biri - jahon iqtisodiyotining rivojlanishi i:og'risida statistik tahlillar tayyorlashdan iborat. Amaliyotda Xalqaro valuta fondi (XVF) (World Economic Outlook), Jahon banki (World Development Report), YuNKTAD (World Investment Report), Jahon savdo tashkiloti (JST) (World Trade Report) va boshqa tashkilotlarning nashrlaridan keng foydalaniladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning mohiyati va shakllari. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar — bu rezidentlar va nerezidentlar o'rtasidagi xo'jalik munosabatlaridir. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni shakllari bo'yicha guruhlash

mumkin. An'anaviy tarzda xalqaro tovarlar, xizmatlar va intellektual mulk savdosi alohida shakl sifatida ajratiladi. Ishlab chiqarish omillarining harakati xalqaro iqtisodiy munosabatlarning xalqaro kapital harakati, xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi, texnologiyalarni xalqaro uzatish shakllari ko'rinishida sodir bo'ladi.

Jahon iqtisodiyotining vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari Xalqaro iqtisodiy munosabatlar asta-sekin jahon xo'jaligining tarkibiy elementiga aylana bordi. Hozirgi vaqtda xalqaro iqtisodiy munosabatlari jahon xo'jaligining rivojlanishi natijasida shakllangan mustaqil iqtisodiy tizim sifatida baholash mumkin. Bu kabi tasdiqlar jahon xo'jaligining rivojlanish jarayoni va uning bosqichlarida ham o'z aksini topgan. Jahon xo'jaligining rivojlanish amaliyoti XX asr oxiri va XXI asr boshlarida amal qiluvchi quyidagi zamonaviy jahon iqtisodiyotiga xos rivojlanish tamoyillari va qonuniyatlarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi.

1. Dunyo mamlakatlari xo'jalik hayotining baynalmilallashish jarayonining chuqurlashuvi.
2. Tashqi iqtisodiy aloqalarning erkinlashuvi.
3. Hududiy iqtisodiy integratsiyaning kuchayishi.
4. Ishlab chiqarish va kapitalning transmilliylashishi.
5. Jahon xo'jalik aloqalarini davlatlararo tartibga solish tizimining barpo etilishi va iqtisodiy qoidalarning bixillashuvi.
6. Jahon xo'jaligining globallashuvi.

Dunyo mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanish jihatidan guruhlanish asoslari Jahonda 193 ta mustaqil davlat, 61 ta qaram hudud va 6 ta nizoli hudud mavjud. Xalqaro statistikada «davlat» tushunchasi emas, balki «mamlakat» tushunchasi qo'llaniladi. Chunki mamlakat albatta siyosiy mustaqillikka ega bo'lishi majburiy emas. Siyosiy-geografik ma'noda mamlakat — bu muayyan chegaralarga ega, davlat suverenitetidan foydalanuvchi hududdir. Jahon iqtisodiyotidagi o'zgarishlari miqdoriy jihatdan aks ettiruvchi xalqaro statistika nuqtayi nazaridan esa «mamlakat» tushunchasi iqtisodiy ma'noda qo'llaniladi va «iqtisodiyot» tushunchasi bilan mos keladi. Ushbu tushuncha davlatning muayyan hududini, masalan, Xitoy tarkibiga kiruvchi Tayvan va Gonkongni alohida iqtisodiy hudud sifatida ifoda etishi mumkin.

Dunyo mamlakatlari, bir tomondan, biri-biridan iqtisodiyotining hajmi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, institutsional va madaniy xususiyatlari bilan farq qilsa, ikkinchi tomondan, ular muayyan o'xshashliklarga ham ega. Ushbu holat dunyo mamlakatlarini tahliliy va statistik maqsadlarda guruhlariga ajratish, jahon iqtisodiyotining tarkibi va rivojlanish tendensiyalarini o'rganish maqsadida muayyan mezonlar bo'yicha tasniflash imkonini beradi.

Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi kompleks va umumlashtiruvchi ko'rsatkich sifatida quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YalM / YalM M ;
- iqtisodiyotning tarmoq tarkibi;
- aholi jon boshiga mahsulotlarning asosiy turlarini ishlabchiqarish (alohida tarmoqlarning rivojlanish darajasi);
- aholi turmush darajasi va sifati;
- iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi.

Dunyo mamlakatlarining inson taraqqiyoti darajasi bo'yicha guruhlanishi. BMT Taraqqiyot Dasturi har yili Inson taraqqiyoti to'g'risida ma'ruza nashr etadi va unda dunyo mamlakatlari YuNESKOning Statistika instituti tomonidan maxsus ishlab chiqilgan Inson taraqqiyoti indeksi asosida guruhlariga ajratiladi. Ushbu tasnifga muvofiq mamlakatlar inson salohiyatining rivojlanish darajasiga ko'ra yuqori, o'rta va past ko'rsatkichga ega mamlakatlarga bo'lingan. 2010-yildan boshlab esa mamlakatlar inson salohiyatining rivojlanish darajasiga ko'ra juda yuqori (49 ta mamlakat), yuqori (53 ta mamlakat), o'rta (42 ta mamlakat) va past (33 ta mamlakat) ko'rsatkichga ega mamlakatlarga bo'linadi.

XXI asrda jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar mavqeyining ortib borishi sog'liqni saqlash, ta'lim, transport, aloqa sohalaridagi taraqqiyot va fuqarolarning davlat boshqaruvidagi faolligi bilan kuzatilmoqda. Inson salohiyatining rivojlanishi sohasidagi ijobiy natijalar buning isbotidir. Tahlillar ko'rsatishicha, 1980—2012-yillarda inson taraqqiyoti indeksining o'rtacha ko'rsatkichi dunyo bo'yicha 0,561 dan 0,702 gacha ortgan. Jumladan, qashshoqlikda yashayotgan kishilar ulushi 1981-2008-yillarda 52,2% dan 22,4% ga qadardir.

Rivojlangan mamlakatlarda «yangi iqtisodiyotning shakllanishi.

Rivojlangan mamlakatlarda «yangi iqtisodiyotning» shakllanishi XX asr oxiri XXI asr boshlarida jahon iqtisodiyotidagi eng muhim yo‘nalishlardan biridir. Ushbu hodisaning asosi global bozor iqtisodiyoti hisoblanadi. Biroq, bunday iqtisodiy hodisaning eng muhim jihatini axborot texnologiyalari ifodalaydi. Yangi iqtisodiyot bu — inson kapitalining moddiy-ashyoviy resurslar — yer va kapitalga nisbatan katta ulushga ega boiganligi bilan tavsiflanadigan sohalar majmuyidir. Yangi iqtisodiyot quyidagi sohalarni o‘z ichiga oladi:

- ta’lim;
- axborot-kommunikatsiya bozorlari;
- innovatsiyalam iishlab chiqish;
- yuqori texnologiyalar;
- intellektual xizmatlar.

Yangi iqtisodiyot ba’zida mahsulotni yaratish jarayonida axborotlar va bilimlarning yetakchi o‘rin tutishini e’tiboiga olgan holda «axborotlashgan iqtisodiyot», «bilimlar iqtisodiyoti» yoki «intensiv iqtisodiyot», deb ham ataladi. Yangi iqtisodiyot insoniyat tarixidagi iqtisodiy inqiloblarning (birinchisi — agrar, ikkinchisi — sanoat) uchinchisi — axborot inqilobidan keyin vujudga kelgan. Mutaxassislar ushbu inqilobning rivojlangan mamlakatlarda boshlanish sababini investitsiyalarning umumiy hajmida inson kapitaliga sarflangan investitsiyalar ulushining ortib borishi bilan bog‘laydilar. Ushbu ko‘rsatkich rivojlangan mamlakatlarda 1950-2000-yillarda 47-48 %dan 70 %gacha o‘sgan. Rivojlangan mamlakatlarda XX asr boshida moddiy-ashyoviy kapital inson kapitaliga sarflangan investitsiyalardan qiymati bo‘yicha ikki barobar oshgan bo‘lsa, XXI asr boshida bu kapital inson kapitalidan o‘rtacha 1,5 barobarga kamaydi. AQShda ushbu ko‘rsatkich 2,4—2,6 barobarga kamaygan. Inson kapitali iqtisodiyot tarkibida tub o‘zgarishlar va yangi sohalarning rivojlanishiga yordam beradi. Rivojlangan mamlakatlar jahon texnologik rivojlanishidagi yetakchi mavqeyini faol innovatsion faoliyat olib borish orqali ta’minlaydi. Ushbu maqsadga erishish uchun rivojlangan mamlakatlar ITTKIga katta miqdorda mablag‘ sarflaydilar. Misol uchun 2010-yilda birgina AQSh

ITTKIning rivojlantirish uchun 395,8 mlrd dollar hajmida mablag' sarflagan bo'lsa 2020 yili 580.3 mlrd sarflagan.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasining ko'rsatishicha, faol innovatsion faoliyat davlatning fan-texnika taraqqiyoti sohasidagi yetakchi roli orqali belgilanadi. Davlat ushbu sohadagi milliy ustuvorliklarni aniqlaydi, innovatsion rivojlanishga moliyalashtirish va iqtisodiy rag'batlantirish tizimi orqali faol ta'sir o'tkazadi. Bundan tashqari davlat tomonidan innovatsion faoliyatda tadbirkorlik sektorining qatnashishini rag'batlantirib borishi natijasida ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga sarflanayotgan ichki xarajatlarning katta qismi biznes tomonidan ta'minlanmoqda. Misol uchun ushbu ko'rsatkich Yeldagi 56%ga, AQShda 63%ga, Yaponiyada esa 74%ga teng. IHTT mamlakatlarida korporatsiyalarning umum milliy tadqiqotlar va ishlanmalarga sarflanayotgan xarajatlarning tarkibidagi ulushi o'rtacha 70%ga yaqinlashmoqda.

Iqtisodiy o'sishning klassik yondashuvini qo'llagan A.Smit va D.Rikardo ishlab chiqarishning uchta asosiy omilini aniqladilar: mehnat, kapital va yer. Keyinchalik Romer va boshqalar bu ro'yxatga texnologiyani qo'shdilar, keyin Rodrik, Robinson va boshqalar, shu jumladan, bir qator olimlar institutlarni o'z ichiga oldi va nihoyat Xofstede, Xantington va Inglehart madaniyatini qo'shdi. Uzoq vaqt davomida Ibn Xaldun axloqiy ijtimoiy qadriyatlarni rivojlanishning asosiy sifatida qabul qildi.

Iqtisodiy o'sish iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga olib kelganda, barqaror va inklyuziv bo'lsa, uning atrof-muhitga ta'siri minimallashtiriladi va Soljenitsinning so'zlariga ko'ra, u "halokatli" emas. Bir so'z bilan aytganda, iqtisodiy o'sish o'z-o'zidan yakuniy maqsad emas, balki barqaror rivojlanishga erishish vositasi hisoblanadi. Garvard universiteti professori D. Rodrikning qayd etishicha, tovar eksporti narxining pastligi, kapital tushishi, remitentlarning kamayishi va rivojlanayotgan mamlakatlarda, ayniqsa, COVID-19 pandemiyasi sharoitida savdoning yomonlashishi ijtimoiy himoyani yanada murakkablashtirdi. Rodrikning fikricha, shu sababli iqtisodiy o'sishda inklyuzivlik va tengligini ta'minlash birinchi o'ringa chiqishi kerak. Yana bir Garvard professori M. Endryu ham inklyuzivlik

iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, deb hisoblaydi. BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari ham inklyuziv o'sishni ta'minlashga qaratilgan. 2018 yilda Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) tomonidan tayyorlangan "Inklyuziv iqtisodiy o'sish siyosati asoslari"da globallashtirish, raqamlashtirish, demografiya va iqlim o'zgarishi iqtisodiy o'sish uchun yangi imkoniyatlar ochsada, ular tengsizlik xavfini oshiradi, deb aytadi.

Oldimizda yangi ufqlar ochildi. AQShning sobiq Prezidenti Ronald Reygan "o'sish uchun katta cheklovlar yo'q, chunki inson aqli, tasavvur va mo'jizalarining chegarasi yo'q", deb hisoblaydi. Agar bunday bo'lmaganida, bizning davrimizning boshida jahon iqtisodiyoti 183 milliard dollarni tashkil etgan va bugungi kunda 100 trillion dollardan oshganini hisobga olsak, iqtisodiy o'sish asosiy masala bo'lib qolmaydi. Tasavvur qiling, 1820 yilda aholi jon boshiga jahon YaIM 1 102 AQSh dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2018 yilda bu ko'rsatkich 15 barobar yuqori-15 212 AQSh dollariga yetgan. So'nggi 50 yil ichida iqtisodiy o'sish eng yuqori sur'atlarda namoyon bo'ldi. Mintaqalar va mamlakatlar bo'yicha iqtisodiy o'sishning keskin farqlari ko'zga tashlandi.

15-mavzu. Iqtisodiy jarayonlarni tadqiq etishda sotsiologik tadqiqotlar

Reja:

- 1. Sotsiologik tadqiqot iqtisodiy masalalarni yechimmi sifatida**
- 2. Empirik sotsiologik tadqiqotlarni o'tkazish bosqichlari**
- 3. Sotsiologik tadqiqot ko'rinishlari**

Sotsiologiya fanini empirik sotsiologik tadqiqot jarayonisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Empirik so'zi qadimiy yunoncha bo'lib, tajriba ma'nosini anglatadi. Empirik sotsiologik tadqiqot deganda, yangi dastur va uslubiyat bilan amaliy asosda ijtimoiy hayot, hodisa va jarayonlar to'g'risida olingan empirik ma'lumotlarni tahlil qilish, umumlashtirish asosida zarur amaliy takliflar, tavsiyalar ishlab chiqish tushuniladi. Empirik sotsiologik tadqiqotda ijtimoiy faktlarni izlash, tasnif qilish, to'plash muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy fakt deb, ilmiy asoslangan, muayyan vaqt davomida real ijtimoiy voqeyelikning alohida jihatlarini tasnif qilish orqali olingan ma'lumotlarga aytiladi.

Bozor munosabatlariga o'tish jarayonining hozirgi bosqichida jamiyatda ro'y berayotgan muhim o'zgarishlarni, kishilar o'rtasidagi munosabatlarni amaliy sotsiologik tadqiqotlarsiz ilmiy asosda o'rganib bo'lmaydi. Jamiyatni ilmiy boshqarish doimo amaliy sotsiologik tadqiqot natijalariga tayanmog'i zarur. Mavjud ijtimoiy muammolarni hal etib borishda, jamiyatning ijtimoiy rivojlanishida va unga rejali prognoz berish bilan uni ilmiy asosda boshqarishda amaliy sotsiologik tadqiqot natijalari muhim vazifalarni bajaradi.

Amaliy natijalarga yo'naltirilgan sotsiologik fan ijtimoiy muhandislik deyiladi. Bu fan amaliy sotsiologik tahlilga asoslangan, sotsiologik tahlil esa boshlang'ich usullarni – diagnostik yoki muammoli usullarni qo'llay bilishga imkon yaratadi.

Ijtimoiy muhandislikda haqiqatning muammoli ko'rinishi katta ahamiyatga ega.

«Ma'lum holat – bu, muammo» degan fikrni shaxsning o'zi anglashi va boshqalarga isbotlab berishi kerak. Shaxs borki, ijtimoiy qarama-qarshiliklarga va qiyinchiliklarga iqtisodiyotga nisbatan ikkinchi darajali, deb qaraydi. Lekin

odamlarning boshqa qismi borki, iqtisodiy qiyinchiliklar va qarama-qarshiliklar o'z shaxsiy bandligida va foydasida aksini topmaguncha ularni nazarga olmaydi.

Muammoni to'g'ri ifodalash lozim. Ko'p qarama-qarshiliklar va qiyinchiliklar yechimining qiyinlashishi – muammoning maqsadi noaniq ifodalanganligidandir. Bu esa, muammoning yechimi va dasturini tuzish uchun juda kerak.

Odamlarning muammolarga va ularning yechimiga bo'lgan munosabatlarida murakkab tomonlar mavjud. Tashkilotchi va boshqaruvchi ijtimoiy holatni nazorat qilish maqsadida bu psixologik haqiqatni kuzatishi va bilishi kerak. O'z-o'zini nazorat qilish deganda, qarorlarni qabul qilishda xatolarga yo'l qo'ymaslik tushuniladi. Ijtimoiy holatlar nazorati esa shikoyatlar, takliflarni ko'rib chiqish, ularning ketma-ketligini ta'minlash, biror maqsadni amalga oshirishda jamoa kuchini jalb qilish, kerakli vaqtda o'z ish usulining prinsiplarini tushuntirish, demakdir.

Tashkilotchi va boshqaruvchi:

*1 insonlarda paydo bo'lgan muammo va uning yechimi uchun ishlatiladigan yo'nalishlarning kerakligini tushuntirishi;

*2 shaxsga ma'lum darajada jarayonning ongli qatnashuvchisi bo'lishiga ruxsat berishi;

*3 muammoning yechilishi natijasida odam tajriba orttirishi, tarbiyalanishiga erishishi lozim.

Ijtimoiy-iqtisodiy muammolar iqtisodiy tashkilotga yoki aksincha, iqtisodiy tashkilotning insonga salbiy ta'siri bo'lishi mumkin. Muammoning yechilishi uchun har xil yo'nalishlar tanlanishi mumkin. Har bir yo'nalish aniq holatda o'z afzalliklariga va kamchiliklariga ega bo'lib, goh-goh ular bir-birini qoplashlari ham mumkin.

Ijtimoiy-iqtisodiy muammolar ko'pincha boshqaruvchilar va boshqariluvchilar orasidagi nizolar bilan bog'liq bo'lganligi uchun, har bir tomonda paydo bo'lgan muammolarning yechim imkoniyatlarini amalda topish juda muhim.

Texnologik usul. Boshqaruv va tashkil etish amaliyotida insonga yoki odamlar guruhiga ta'sir etishning aniq yo'nalish va imkoniyatlarini belgilash zaruriyati paydo bo'ladi. Rejalar, dasturlar qachonki odamlar o'zlarining faqat bir xil holat tutsalargina

bajarilishi mumkin. Bu holatlarda insonga yoki odamlar guruhiga ta'sir etish yo'nalishlari – dasturning, masalaning yoki rejaning ijtimoiy texnologiyasidir.

Har bir ijtimoiy ta'sir o'tkazishning yakuniy maqsadi – ma'lum xulq-atvorga asosiy usullar orqali erishish:

- *4 majbur etish yoki jalb etish shakllarida rag'batlantirish;
- *5 mos kayfiyatni barpo etish;
- *6 tushunishga, bilishga, fikrlashga erishish;
- *7 qobiliyatlarni rivojlantirish va shakllantirish.

Bu usullardan foydalanish quyidagi aniq vositalarning qo'llanishini mo'ljallaydi:

- *8 moddiy ta'minlash va moliyalashtirish;
- *9 tashkiliy innovatsiyalar;
- *10 huquqiy shart-sharoitlarni o'zgartirish;
- *11 ma'muriy hokimlik va buyruqlar;
- *12 obro'-e'tibor, birinchilik va shaxsiy namuna;
- *13 mos ijtimoiy iqlim, ijtimoiy fikr;
- *14 dialog va bitim;
- *15 ta'lim;
- *16 axborotga ega bo'lish;
- *17 targ'ibot va tashviqot.

Ijtimoiy texnologiya tizimini maqsad, usul va ijtimoiy ta'sir o'tkazishning vositalari tashkil etadi. Har bir holatda berilgan tizim aniq modellanishi shart.

Har qanday ijtimoiy texnologiya – bu, bevosita inson bilan bo'lgan aloqa (kontakt)dir. Ijtimoiy ta'sir o'tkazishni tanlaganda nafaqat pragmatik (reaksion filosofik oqimlardan biri), balki ijtimoiy mezonlarni ham hisobga olish kerak.

Faqat nizo asosida yoki nizo sharoitida, birdamlikda yo'l qo'yiladigan ijtimoiy ta'sir o'tkazishning turlari mavjud.

Eng keng tarqalgan ijtimoiy ta'sir o'tkazish muammosi - ijtimoiy ob'ektning yakkaligiga va murakkabligiga yetarli darajada baho bermaslik yoki ortiqcha baho berishdir. Masalan, odamga nisbatan juda oddiy yoki juda murakkab chora, usullar

qo'llaniladi. Murakab chora va usullar esa oddiylariga nisbatan shaxs uchun kamroq samarali.

Axborotga asoslangan har qanday ijtimoiy texnologiyaning ijtimoiy ta'sir o'tkazish tizimlari samarali hisoblanadi. Axborot imkoniyatlari juda cheksiz. Axborot ko'p hollarda katta moddiy, ma'naviy xarajat va yo'qotishlarning oldini oladi yoki ularning o'rnini bosishga qodir. Axborot yordamida har bir odam yoki jamoa boshqalar faoliyatining natijalari to'g'risida yetarli darajada bilsa, o'z imkoniyatlariga baho berib, o'zining ishi uchun eng samarali yo'nalishni tanlashga qodir bo'ladi.

Odamlar o'z haqiqiy ehtiyojlarini va qobiliyatlarini qanchalik ko'ra olishsa (tashqi axborot qabul qilish, mutaxassislar yordamida eksperiment o'tkazish), ishni tashkil etish va ma'lum me'yorga keltirish shunchalik yengilroq amalga oshadi.

Tizim usuli. Usul mazmuni ijtimoiy turkum va turlarni guruhlariga ajratishda ahamiyatlidir.

Iqtisodiy hayotning deyarli hamma hodisalarini ijtimoiy guruhlar nuqtai nazaridan ko'rish mumkin. Odamlarning ayrim turkum va turlari, yutuq va muvaffaqiyatlari ma'lum xizmatga ega, qolganlari esa muammolar tug'diradi. Iqtisodiyotning ko'p ziddiyatlari, qiyinchiliklari qarorlarni qabul qilish xatolaridan yoki odamlarning qobiliyatlari bo'shligidan emas, balki qandaydir guruhlarning noqobiliyatligidandir.

Har xil ijtimoiy guruhlarini boshqarishda va ishini tashkil etishda, ularning o'ziga xos talablarini qondirishda har xil usullar, «muloqot tili» dasturlaridan foydalaniladi. Masalan, kadrlarni tayinlash yoki biron bir shaxsiy masalani yechish mobaynida murakkab g'iyh qiziqishlari ham e'tiborga olinadi. Shu bilan birga, g'iyh qiziqishlarning muhitida o'zingizni yo'qotsangiz, keyinchalik paydo bo'ladigan nizo munosabatlarini tartibga to'la solish qiyin.

Institutsional usul. Sotsiologik institut – odamlar hayotini tartibga soladigan faoliyat va munosabatlarning mustahkam shaklidir.

Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonda u yoki bu institutlar qanday ishlashi ko'p holatlarda odamlarning o'ziga bog'liq. Shu bilan birga institut odamlarni boshqaradi

va ularni o'ziga bo'ysundiradi, ya'ni odamlarni sub'ektiv ravishda anchagina javobgarliksiz qiladi.

Hammaning qiziqishlariga xizmat qiladigan, mutlaq ijtimoiy-iqtisodiy institut yo'q. Shuning uchun institutlarni tashkil etishda, ularning ishlash va aniq ijtimoiy nazorat mexanizmlarini ham ko'zda tutish lozim.

Ijtimoiy-iqtisodiy institutlarning:

*18 mehnatni takomillashtiradigan, mehnat unumdorligini va shart-sharoitlarini yaxshilaydigan;

*19 daromadga kafillik beradigan, mulkiy huquqlarni himoya qiladigan asosiy turlarini ajratish zarur.

Xodimlar va mehnat jamoalari o'z qiziqishlarini doimo anglab ola olmaganliklari sababli, ko'p institutlar ma'muriy yo'l bilan tashkil topadi va bekor qilinadi.

Genetik usul. Har qanday ijtimoiy ob'ektni uning rivojida ko'rish shart. Hayot faoliyati davrida odamning o'zi ham, jamoa ham o'zgarish xususiyatlariga ega.

Masalan, kecha tushunish holatiga ega bo'lmagan siyosat, bugungi kunda muloqat imkoniyatiga ega yoki aksincha. Jamoa mehnat faoliyatini, o'z ishini, mehnat murakkabligini chuqurroq o'rganadi, kamchilik va afzallik tomonlarini bilib oladi, bu esa mehnat va ish haqini tashkil etishga, xodimlarning xulq-atvoriga ta'sir etmasdan qolmaydi.

Jamoadagi ijtimoiy iqlimning o'zgarishi iqtisodiy va tashkiliy innovatsiyalarning imkon yoki imkonsizligi indikatori bo'ladi, o'z navbatida, iqtisodiy-tashkiliy innovatsiyalar tashkilot ijtimoiy holati monitoringiga asos bo'ladi.

Jamoaning o'zgarishi, jamoa psixologiyasining o'zgarishi ko'p hollarda yaqqol namoyon bo'lishi mumkin. Boshqaruvchining va tashkilotchining asosiy vazifasi bunday hodisaning iqtisodiy-tashkiliy, psixologik omilini aniq va to'g'ri aniqlash, jamoadagi yaxshi tomonlarini quvvatlash, yomon tomonlarining oldini olish, ya'ni qandaydir «tendensiyalarda qatnashish».

Baholanish usuli. Ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha doiralarida va darajalarida insonning sifatlarini baholash tabiiy va keng tarqalgan.

Birinchi navbatda birlamchi va ikkilamchi funksional sifatlari baholanadi. Funksional sifatlari deganda, xodimning yoki jamoaning belgilangan kun tartibida «ishlash», ma'lum darajadagi mahsulotni ishlab chiqarish tartibiga, mehnat intizomiga amal qilishi tushuniladi.

Ijtimoiy baho ob'ekti nafaqat qobiliyat, balki ehtiyoj ham bo'lishi mumkin. Tashkilotchi va boshqaruvchi har xil holatlarda ehtiyoj, ya'ni qat'iylik, me'yor, ongliliklarga rioya qiladi. Bular odamlarning haqlik da'vosini va darajasini, istiqboldagi talablari doirasida o'zaro bitimga kelishish qobiliyatini belgilaydi.

Yuqoridagi talablar mehnat munosabatlarini tartibga solishda juda muhim.

Bu jarayonni boshqaruv va ishni tashkil etish jarayoniga yordam beradigan yoki qiyinlashtiradigan odamlarning sifatlari baholanishi lozim. Bu yerda boshqaruvning ijtimoiy sharoitlar, qaramlik, tirishqoqlik, holatni tushunish, ta'sir o'tkazishlarga va boshqa har xil usullarning kerakligiga alohida e'tibor qaratiladi.

Odamlarning ijtimoiy representativligini baholash ham muhim ahamiyatga ega. Xodimlarning bittasi o'z hamkasblarining hukmronlik mentalitetini bildirib, har doim umumiy fikrni aytib, o'z mehnat guruhining o'rtacha qobiliyati darajasida ishlaydi. Xodimlardan boshqasi esa undan ham ajoyib, o'ziga xos, mustaqil qarorlarga egiluvchan bo'ladi. Shuni aytish lozimki, birinchi xodim ikkinchisiga nisbatan ko'proq o'z mehnat jamoasi vakilidir. Bu xususiyatni ularning harakatlarini izohlaganda hisobga olish kerak.

Mehnat jamoasida ijtimoiy baholanish har xil funksiyalar bajaradi:

*20 xulq-atvorni do'stona yo'naltirmoq va tuzatmoq;

*21 ogohlantirish yoki o'ziga xos ma'naviy jazo, ya'ni sanksiya berish.

Bu ijtimoiy baholanishda ma'muriyat va xodimlar orasidagi o'zaro munosabat yaxshilanadi, ish tartibga solinadi va unga bo'lgan ishonch muhiti o'rnatiladi.

Odam sifatlari baholanishi «tushunadigan» xarakterga ega bo'lishi lozim, chunki nafaqat alohida bitta odamni tushunish, baholash, balki butun jamoani ham baholash mumkin.

Amaliy ijtimoiy tahlil yetarli darajada sodda va hammaga ma'lum, lekin ulardan maqsadga muvofiq foydalanishda umumiy sotsiologik madaniyat belgilanadi.

Amaliy sotsiologik tahlil har xil qo'llanish jihatlariga ega. Bir xil holatlarda u katta korxonaning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish uchun, boshqa hollarda esa, mutaxassisning munosabatlarini, martabasini, ishining shaxsiy ijtimoiy-psixologik dasturini belgilash uchun qo'llanadi.

Tahlilda yetarli ijtimoiy ma'lumotlar ishlatilmasa, eng yaxshi usullar ham samarasiz bo'ladi. Har bir korxonani tashkil qilishda va boshqaruvida sotsiologik tadqiqotlarni o'tkazish korxonada amaliyotining ajralmas elementi bo'lishi shart.

Amaliy sotsiologik tadqiqot jarayonini 4 asosiy bosqichga bo'lib qo'rsatish mumkin. Bu bosqichlarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga va muhim jihatlarga ega. Bular quyidagilardan iborat:

1. BOSQICH. Sotsiologik tadqiqotni tayyorlash va tashkil qilish:

1. Amaliy sotsiologik vazifani belgilash va tadqiqot predmetini tanlash.
2. Sotsiologik tadqiqot o'tkazish bo'yicha byurtma qabul qilish va uni o'tkazish bo'yicha shartnoma to'zish.
3. Bajariladigan ishlar bo'yicha kalendar reja, texnik vazifalarni va byudjet (sarf qilinadigan xarajatlar smetasini) tuzish.
4. Dastur ishlab chiqish.
5. Tadqiqot uslubiyati, texnikalari va vositalarini ishlab chiqish.

2. BOSKICH asosiy bosqich bo'lib, amaliy tadqiqot ishlari olib borish jarayonini o'z ichiga oladi:

- 1) Sotsiologik tadqiqot tanlovini o'tkazish.
- 2) Pilotaj.
- 3) Dastlabki sotsiologik ma'lumotlarni yig'ish.
- 4) Empirik ma'lumotlarning sifat va aniqlik darajasini nazorat qilish.

3. BOSKICH. Empirik ma'lumotlarni qayta ishlash:

1. Olingan empirik ma'lumotlarni guruhlariga ajratish.
2. Taqsimiy jadval tuzish.
3. Empirik ma'lumotlarni kompyuterga kiritish va modellashtirish.

4. BOSKICH yakunlovchi bosqich bo‘lib olingan ma’lumotlarni tahlil qilish, umumlashtirish, ulardan ilmiy xulosalar chiqarish va amaliy takliflar, tavsiyalar ishlab chiqishni o‘z ichiga oladi:

Tadqiqot ma’lumotlarining dastlabki tasnifi va nazariy jihatidan fahmlamoq.

Ilmiy-nazariy xulosalar, muayyan ilmiy-amaliy takliflar, tavsiyalar va tadbirlar ishlab chiqish.

Berilgan vazifa bo‘yicha ilmiy matnlar, hisobotlar tayyorlash.

2. Empirik sotsiologik usullarning umumiy xususiyatlari. So‘rov usuli va uning turlari.

Empirik sotsiologik tadqiqot ob'ekti bo‘yicha o‘tkazilgan dastlabki tahlillar asosida mavjud muammoni tahlil qilish dasturi ishlab chiqiladi. Ilmiy dastur har qanday amaliy, nazariy sotsiologik tadqiqotning dastlabki zarur hujjati hisoblanadi. Dastur sotsiologik tadqiqot ob'ekti bo‘yicha ishchi farazni tekshirishga qaratilgan, shuningdek, tadqiqot bo‘yicha ilmiy faraz, bajariladigan asosiy vazifalari va sotsiologik tadqiqotning metodologik asosi bayonlaridan iborat. Dastur mazmuni haqida qisqacha ma'lumot berilishi annotatsiya deb ataladi. Har qanday empirik sotsiologik tadqiqot dasturining umumiy talablari mavjud. Bularga, tadqiqotning asosiy maqsad va vazifalarini aniqlash; ishchi farazni ishlab chiqish; dasturni ishlab chiqish jarayonida kompyuter texnikasidan foydalanish kabilardir.

Sotsiologik tadqiqot dasturi ichki tuzilishi jihatidan quyidagi qismlardan iborat bo‘ladi:

1. Nazariy va metodologiy qism.1.1. Sotsiologik muammoni ishlab chiqish, tadqiqot maqsadi va vazifasini belgilash.1.2. Tadqiqot ob'ekti va predmetini belgilash.1.3. Asosiy tushunchalarni ishlab chiqish.1.4. Tadqiqot predmetining dastlabki taxminiy tahlili.1.5. Ishchi farazni ishlab chiqish.

2. Amaliy sotsiologik tadqiqotni ish jarayoni qismi:2.1. Tadqiqotning umumiy rejasi.2.2. Asosiy amaliy ish jarayonlari.2.3. Tanlov ishlari.2.4. Dastlabki olingan sotsiologik ma'lumotlarni tahlil qilish usullarining tasnifi.2.5. Tadqiqot natijalarini umumlashtirish nazarda tutilgan yo‘nalishlar.

3. Xulosa qismi.3.1. Tadqiqot natijalarining mazmunan tasnifi.3.2. Buyurtmachiga tadqiqot natijalarini taqdim qilish shakllari (asosiy xulosalardan iborat hisobot, amaliy takliflar, tavsiyalar va tadbirlardan iborat). **Tadqiqotning maqsad va vazifasi.** Dasturning ushbu qismida sotsiologik tadqiqot buyurtmachi va bajaruvchilar o'rtasidagi munosabat o'zaro kelishib olinadi. Tadqiqot uchun sarf qilinadigan xarajatlar: moliyaviy mehnat resurslari hisoblab chiqiladi.

Sotsiologik tadqiqot maqsadi turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, muayyan ishlab chiqarish korxonasida mehnat unumdorligini ko'tarish muammosini sotsiologik tadqiq qilish zarur bo'lsa, bunda asosiy maqsad mehnat unumdorligi pastligining asosiy sabablarini aniqlash, mavjud yashirin iqtisodiy imkoniyatlarni qidirib topish va mavjud shart-sharoitni o'zgartirishdan iborat.

TADDIQOT OB'EKTI VA PREDMETI

Tadqiqot predmeti mavjud sotsiologik muammoning asosiy masalalaridan biri hisoblanadi. Bir xil muammoli holatda yagona empirik tadqiqot ob'ekti bo'yicha tadqiqot predmeti bo'ladigan bir necha yo'nalishlar bo'lishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, tadqiqot predmeti shakllanganda, mavjud muammoni yechish yo'llari bo'yicha ilmiy faraz tuziladi, shu bilan birga, sotsiologik tadqiqot o'tkazish usullari va shakllariga ta'rif beriladi. Sotsiologik tadqiqot ob'ekti deganda, sotsiologik yo'naltirilgan ijtimoiy hodisa, jarayon va tuzilmalar tushuniladi. har qanday sotsiologik tadqiqot ob'ekti tizimli xususiyatiga, asosan vaqt, makoniy imkoniyat va miqdoriy o'lchov chegarasiga ega bo'ladi. Empirik sotsiologik tadqiqot dasturining nazariy-uslubiy darajasida tadqiqot ob'ektini tanlash muhim ahamiyatga ega. hal qilinishi zarur bo'lgan muammo harakteri, uning dolzarbligi, tadqiqot maqsadi va vazifasi tadqiqot ob'ektining qanday bo'lishini belgilaydi. Agar tadqiqot ob'ekti unchalik katta bo'lmasa, sotsiologik jihatdan uni to'laligicha qamrab olish imkoniyati bo'lsa, bir butun holda tadqiqot ob'ekti qilib olinishi mumkin. Ba'zan esa murakkab sotsiologik tadqiqot olib borish yoki tadqiqot ob'ektini to'laligicha qamrab olish imkoniyati bo'lmaydi. Shuning uchun bunday vaziyatda tadqiqot ob'ektining nisbatan aniq chegarasi belgilab olinishi shart.

Ilmiy muammo ob'ektini sistemali tahlil etish tadqiqotchi uchun 3 faoliyat yo'nalishini ochib beradi. Ular:

- 1) Tadqiqot predmetini aniqlab olish.
- 2) Asosiy tushunchalarni ajratib olish va ularga izoh berish.
- 3) Tadqiqot uchun ish gepotezasini yaratishdir.

DASTURDA ANIQ KO'RSATILISHI ZARUR

1) Empirik tadqiqot ob'ekti. 2) Sotsiologik tadqiqot ob'ektini to'laligicha qamraydimi yoki uning ayrim jihatlarini tanlab oladimi? 3) Tanlov asosida olib boriladigan sotsiologik tadqiqot asosi (ro'yxat tuzish, kartoteka, sotsiologik xarita kabilar).

SOTSIOLOGIK TADQIQOT FARAZI

Mavjud muammo bo'yicha ilmiy faraz ishlab chiqish empirik sotsiologik tadqiqotni nazariy jihatdan tayyorlashning yakunlovchi qismi hisoblanadi. Tadqiqot farazi o'rganilayotgan ijtimoiy hodisa tarkibi va uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik xarakteri to'g'risidagi ilmiy asoslangan farazdan iborat bo'ladi. Ilmiy faraz tadqiq etilayotgan ob'ekt to'g'risidagi mavjud ma'lumotlarga asoslangan holda ishlab chiqiladi. Faraz – bu, tadqiqot uchun boshlang'ich nuqta bo'lib, keyingi olib boriladigan amaliy sotsiologik tadqiqotlarda ilgari suriladigan farazga bog'liq bo'ladi. Shuni ta'kidlash lozimki, farazni ishlab chiqish-empirik ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilishdagi mantiqiy asosni ishlab chiqish, demakdir.

Agar tadqiqotchi tomonidan ilmiy faraz ishlab chiqilgan bo'lsa, empirik ma'lumotlar va tadqiqot natijalari shu ishchi farazi to'g'ri ekanligini tekshirishga, uni tasdiqlashga yoki bekor qilishga xizmat qiladi. Empirik tadqiqot farazi bo'lmasa, unda sotsiologik tadqiqotning ilmiy darajasi past bo'ladi.

3.Sotsiologik ma'lumotlarni tahlil qilishning sifatiy va miqdoriy usullari.

Ilmiy bilishning usullarini falsafa va sotsiologiyada 3 turga bo'lib o'rganiladi:

1. Ilmiy bilishning eng umumiy-ilmiy usuli (ongli amaliy va nazariy faoliyat).
2. Ilmiy bilishning empirik darajasiga oid umumiy ilmiy usullar.
3. Ilmiy bilishning nazariy darajasiga oid umumiy ilmiy usullar.

Dastur tarkibi uslubiy qismining muhim jihati – empirik tadqiqot uslubiyati, texnika jarayoni va usullarini asoslashdan iborat. Sotsiologik tadqiqot uslubiyati – xususiy sotsiologik usullar majmui bo‘lib, undan empirik materiallarni to‘plash va tizimlashtirish maqsadida foydalaniladi. Usul tushunchasi keng ma'noda bilimlar tizimini yuzaga keltirish va asoslash uchun vositachi, demakdir. Sotsiologiyaning usul sifatidagi umumsotsiologik prinsiplari: ijtimoiy voqeealikkdagi jarayonlar, hodisalarni bilishdagi xususiy prinsiplar va konkret usullar – matematik-statistik usullar, sotsiologik axborotni yig‘ish usullari: kuzatish, so‘roq, eksperiment va boshqalardan iborat. Sotsiologik tadqiqot texnikasi – maxsus usullarning biuligini anglatib/ u yoki bu usuldan unumlo va o‘z o‘rnida foydalanishni ifoda qiladi. Sotsiologik tadqiqot jarayonlari tadqiqotni tashkil etish usuli, vositasi, barcha bilish va tashkiliy faoloyatning batartib borosh jarayonini anglatadi. Amaliy sotsiologik tadqiqot olib borish jarayonida konkret tadqiqot usullarining ahamiyati ham katta. Ular yordamida dastlabki empirik ma'lumotlar yig‘ib boriladi. Quyida shular xususida to‘xtalib o‘tamiz:

- kuzatish usuli
- anketa
- intervyu
- xujjatlarni taxlil qilish

Sotsiologik tadqiqotlar jamiyatning turli sohalari faoliyatini mo‘tadil rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Bozor munosabatlariga o‘tish sharoitida jamiyatning turli sohalarini bir-biriga muvofiqlashtirish lozim bo‘ladi. Buni amalga oshirishda Sotsiologiya fanining imkoniyatlaridan to‘la foydalanish maqsadga muvofiqdir. Empirik tadqiqotlar tajribasidan har xil sohadagi va kasbdagi xodimlar ham o‘z ishlarida keng foydalanishlari mumkin.

Mustaqil ta'lim va mustaqil ishlar

Mustaqil ta'limdan ko'zlangan maqsad va vazifalar - bu talabalarda mustaqil bilim olish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat.

Mustaqil ta'lim seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rishdan tashqari fan dasturida ko'rsatilmagan, ammo fan bo'yicha talabanning bilim doirasini kengaytiruvchi qo'shimcha mavzular doirasida berilgan topshiriqlarni bajarishni o'z ichiga oladi.

Mustaqil ta'lim uchun tavsiya etiladigan mavzular:

1. Iqtisodiy sotsiologiya metodologiyasi
2. Nizolar va ish tashlashlar.
3. Iqtisodiy xulq-atvorini sotsial boshqarish.
4. Tashkilot sotsiologik ob'ekt sifatida.
5. Ishlab chiqarish tashkilotlarida boshqaruv tizimlari.
6. Sotsial texnologiyalar
7. Rag'batlantirish, uning mohiyati, maqsadi, strukturasi, mohiyati va mehnat doirasida paydo bo'lishi
8. Mulk, xususiylashtirish va inson omili
9. Ijtimoiy va ijtimoiy-iqtisodiy guruh haqida
10. Tashkiliy va mehnat munosabatlarining ijtimoiy tahlili
11. Mehnatni insonparvarlashtirishning tashkiliy shakllari
12. Xo'jalik tashkilotlar
13. Tadbirkorlik – iqtisodiy funktsiya sifatida
14. Uy xo'jaligi
15. Iqtisodiy siyosat
16. Mehnat bozori va bandlik jamiyatning sotsial strukturasi va iqtisod taraqqiyotidagi roli
17. Iqtisodiy ong bir butun ma'naviy bilim sifatida
18. Norasmiy iqtisod va kadriyatlar sistemasi.
19. Rasmiy iqtisodni modellari, uy iqtisodni xususiyatlari va ularning uzaro bog'liqligi turlari
20. Jamiyatni sotsial strukturasi - iqtisod taraqqiyotning regulyatori.
21. Tadbirkorlik tushunchasi. Tadbirkorni sotsial psixologik toifasi.
22. Tadbirkor faoliyatini motivlari.
23. Mehnat bozorini sigmentlanish omilari: kasbiy, malumotlilik, gender, etnik va diniy, xududiy.
24. Siyosiy va iqtisodiy xukmronlik
25. Iqtisodni regulyasiya qilish shakllari
26. Sotsial va iqtisodiy inqilob.
27. Davlatni iqtisodiy roli.
28. Industrial konfliktlar institutlarilishi.
29. Dunyo xo'jaligining bir yoqlama rivojlanishi
30. Iqtisodiy xulq – atvor

Izoh: mustaqil ta'lim mavzulari ajratilgan mavzuga mos holda tanlab belgilanadi.

GLOSSARIY

Aholi – Er yuzida yoki uning muayyan hududi, qita, mamlakat, tuman, o`shaharida istiqomat qiluvchi odam (inson)lar majmui.

Aholi daromadlari – bu, aholi yoki uning oila a'zolari tomonidan ma'lum davr ichida olingan yoki ishlab chiqarilgan pul va natural mablag'lar yig'indisidir.

Aholi geografiyasi – ijtimoiy–iqtisodiy geografiya sohasi. Aholining joylashuvi va hududiy tashkil topishi, jamiyat ishlab chiqarish va jamiyat atrof-tabiat bilan aloqasi jarayonida aholining tutgan o`rnini o`rganadi.

Aholi migratsiyasi – aholining yashash joyini o`zgartirishi bilan bog'liq ko`chishi.

**Aholi ro`yxatlari** – mamlakat yoki muayyan hududda ma'lum vaqt yoki davrda yashayotgan aholining demografik, iqtisodiy va ijtimoiy ma'lumotlarining jarayoni to`plami.

Aholi zichligi – muayyan hududda aholining joylashuv darajasi. Mamlakat aholi sonini shu joy maydoniga (odatda 1 km²ga) taqsimlash bilan hisoblanadi.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish – bu, biz aholiga davlat tomonidan yashash uchun barcha shart-sharoitlarni yaratishga maqsadli yunaltirilgan kafolatlar tizimidir.

Aholining milliy tarkibi – muayyan hudud yoki mamlakatda yashovchi aholining millatlar bo`yicha tarkibi.

**Aholining mexanik o`sishi (kamayishi)** - yil davomida ko`chib kelganlar va ko`chib ketganlar o`rtasidagi farq.

**Aholining tabiiy o`sishi (kamayishi)** - yil davomida tug`ilganlar va yil davomida o`lganlar o`rtasidagi farq.

Bandlik – mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg`ul bo`lishi; fuqarolarning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo`lgan va qonunga zid kelmaydigan, mehnat daromadi beradigan faoliyati.

Bandlik xizmati (aholini ish bilan ta'minlash davlat xizmati) – mamlakat miqyosida aholini ish bilan ta'minlash siyosatini amalga oshirish va fuqarolarga tegishli kafolatlarni ta'minlab berish uchun tashkil etilgan davlat xizmati.

Bir martalik yoki permanent safarbarlik. Xodim ba'zan mehnatda ko'zda tutilgan mahsadga bir marta ish joyini o'zgartirish bilan ham erishishi mumkin, ba'zan esa o'zini qoniqtiradigan mehnatni izlab ish joyini bir necha marotaba o'zgartirishga to'g'ri keladi.

Davlat ijtimoiy ta'minoti – bu, O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini keksayganda, kasallik ro'y berganda, mehnatga layoqatini qisman yoki butunlay yo'qotganda, boquvchisini yo'qotganda, shuningdek, bolali oilalarni moddiy ta'minlash va ularga xizmat ko'rsatish davlat tizimidir.

Ehtiyojlar – bu shaxsning yashashi va o'zini o'zi saqlashga doir zarur vositalar va shart-sharoitlar yaratish to'g'risidagi g'amxo'rlik qilishi yashash muhiti (hayot va ijtimoiy muhiti) bilan barqaror muvozanatni saqlashga intilishdir.

Ehtiyojlar – bu, shaxsning yashashi va o'zini o'zi saqlashiga doir zarur vositalar va shart-sharoitlar yaratish to'g'risidagi g'amxo'rlik qilishi, yashash muhiti bilan barqaror muvozanatni saqlashga intilishdir.

Guruhiy intervyu – birdaniga uncha ko'p bo'lmagan kishilar – guruh, oila, brigada bilan so'rov o'tkazishni ko'zta tutadi. Guruhiy intervyu uchug guruh tanlanadi (10 kishigacha) ular bilan ma'lum bir mavzuda muhokama o'tkaziladi, suhbatning borishini maxsus tayyorlangan intervyuer – madator belgilaydi.

Ijtimoiy faollik – xodimlarning ijtimoiy o'zgartiruvchi faoliyatining mezonidir. Bu faoliyat harakatlarning ichki zarurligini anglashga asoslangan bo'lib, ularning maqsadi ijtimoiy ehtiyojlar bilan belgilanadi. Mazkur faollik ijtimoiy faoliyatda amalga oshiriladi hamda uning namoyon bo'lishining uch - mehnat, ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy ijodiy shakllariga mos keladi.

Ijtimoiy institut – bu, odamlarning birgalikdagi faoliyatini tashkiliy tuzilma tarzida tashkil etishning barqaror shakli yoki normativ jihatdan tartibga solinadigan qoidalar tizimidan iboratdir.

Ijtimoiy-mehnat safarbarligi – bu odamlarning bir ijtimoiy-professional guruhdan boshqa guruhga yoki bandlik doirasiga mehnat faoliyatining boshqa turlariga boshqa ish joylariga o'tib ketishdir.

Ijtimoiy-siyosiy faollik. Ijtimoiy-siyosiy faoliyatda qatnashishning kengayishida, ishlab chiqarish ishlarini boshqarishda ifodalanadi. Bu – jamoat tashkilotlari ishida, turli masalalarni hal etishda, ovoz berishda va shu kabilarda qatnashishdir.

Innovatsion soha deyilganda, katta ijtimoiy-iqtisodiy samara beradigan yangi g'oya va echimlarni ilgari suradigan va amalga oshiradigan intellektual-aqliy mehnat sohasi tushuniladi.

Innovatsiyalar – bu erkin yoki biror maqsadga yo'naltirilgan, tashkiliy mehnat doirasida ro'y beruvchi yoki unga qisman aloqasi bo'lgan o'zgrishlardir.

Inson kapitali - investitsiyalar natijasida shakllangan bilimlar, ko'nikmalar, malakalar va sabablar zahirasidan iborat bo'lib, u shaxsning jismoniy. Aqliy va psixologik sifatlari hamda qobiliyatlarini aks ettiradi.

Inson kapitaliga investitsiya qilish deganda, odatda malakaviy qobiliyatni, demakki, mehnat unumdorligini oshirishga yo'naltirilgan har qanday harajat tushunilib, u ta'lim olishga xarajatlarni, ish qobiliyati va mehnat unumdorligini ta'minlaydigan sog'liqni saqlashga qilinadigan harajatlarni va ishchi kuchini unumsiz erlardan yuqori unumli erlarga ko'chirishga ya'ni xarakatchanlikka qilinadigan xarajatlarni o'z ichiga oladi

Inson omili - tashkilot va muassasalarning birgalikda faoliyat kechirishi uchun birlashgan kishilardir. Tarkibiy jihatdan u shaxs, ishchi guruhi, mehnat jamoasidir.

Inson resurslari - bu zarur uquv-farosatga, bilim va mahoratga, ishlash qobiliyati va malakasiga ega bo'lgan jamiyat a'zolari, mehnat ahlidir. Boshqacha aytganda inson resurslari haqiqiy va salohiyatli hodimlardan iborat.

Inson resurslaridan ekstensiv foydalanish - ishchilar umumiy sonining, mehnatga layoqatli aholi bandligining o'sishi, mehnatga layoqatlilik davrining uzunligi, ish vaqtining uzunligi bilan ifodalanadi.

Inson resurslaridan intensiv foydalanish - mehnat faoliyati samarasini oshirishni bildiradi va u mehnat unumdorligiga asoslanadi.

Iqtisodiy faol aholi - bu aholining tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish uchun ishchi kuchini taklif etishni ta'minlaydigan qismi. Iqtisodiy faol aholi soni ish bilan bandlarni va ishga joylashishga muhtoj shaxslarni o'z ichiga

oladi.

Iqtisodiy faoliyat - bu inson tirikchiligini ta'minlash usullari va vositalari majmuidir.

Iqtisodiy nofaol aholi - ishchi kuchi tarkibiga kirmaydigan mehnatga qobiliyatli aholi. Uning jumlasiga quyidagilar kiradi:

Iqtisodiy sotsiologiya - iqtisodiyotning ijtimoiy aspektlarini o`rganadigan fandır. Iqtisodiy sotsiologiya muammolari turli sohalar mutaxassisleri tomonidan o`rganiladi, matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari tomonidan shuningdek, mehnatning xo`jalik yuritishni barcha sohaları xodimlari tomonidan o`rganib chiqiladigan fandır.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan bandlar - doimiy, vaqtinchalik, mavsumiy ishlarni yollanib bajaradigan, o`z biznesiga ega, ro`yhatga olinmagan faoliyatdan ish haqi, daromad topadigan shaxslar.

Ish – bu tabiat va inson tomonidan birlashgan kuchlarning ob'ektiv natijasidir.

Ish bilan bandlar - a) pul bilan to`lanadigan yoki natural xolidagi haq evaziga yollanib, shuningdek, o`z faoliyati evaziga qancha muddat haq yoki daromad olishidan qat'iy nazar, foyda yoki oilaviy daromad olish uchun yollanmasdan haftasiga kamida 2 soat mobaynida ish bajargan; b) kasalligi yoki jarohatlanganligi tufayli, bemorlarga qarab turish uchun; yillik mehnat ta'tili yoki dam olish kunlarida; o`z ish joyidan tashqarida ta'lim olganligi uchun; ma'muriyat tashabbusi bilan ta'minoti saqlab qolingani yoki saqlab qolinmagan holda mehnat ta'tilida bo`lgan va boshqa shunga o`hshash sabablar bilan vaqtincha ishda bo`lmagan; v) oilaviy korxonada haq olmasdan ish bajargan shaxslar hisoblanadi.

Ish beruvchilar – xodimni ishga olish huquqi bo`lgan yuridik yoki jismoniy shaxslar.

Ish davri – ishlab chiqarish vaqtining bir qismi bo`lib, ish vaqtdan foydalanish darajasini ifodalovchi ko`rsatkich.

Ish haqi – bu, yollanma xodim daromadining elementi, unga tegishli ishchi kuchiga bo`lgan mulkchilik huquqini iqtisodiy jihatdan ro`yobga chiqarish shaklidir. U mehnatning pul shaklidagi narxi bo`lib, uni ishga yollaganlar mehnat qiluvchilarga

ma'lum vaqt mobaynida, ma'lum miqdordagi va muayyan sifatli ishni bajarganliklari uchun to'laydilar.

Ish haqining shakllari va tizimlari – bu, mehnatning miqdor natijalari va sifatiga (uning murakkabligi, intensivligi, shart-sharoitlariga) bog'liq ravishda ish haqini belgilash mexanizmidir.

Ish kuni – sutkaning ma'lum qismida ishchi, xizmatchining korxonada mehnat qiladigan, ishlab chiqarish faoliyatida band bo'ladigan vaqti.

Ish o'rni – bu ishlab chiqarish makonining bir qismi bo'lib, unda barcha asosiy va yordamchi texnologiya uskunalari, moslamalar, ish mebellari va maxsus qurilmalar joylashgan va ular muayyan turdagi ishlarni bajarish uchun mo'ljallangan bo'ladi.

Ish vaqti – xodimning ijtimoiy tashkil etilgan mehnatda ishtiroki davomiyligi me'yori; xodim bevosita o'z mehnat vazifalarini bajarishi uchun lozim bo'lgan, qonun bilan yoki qonun asosida belgilangan vaqt.

Ishbilarmonlik qobiliyati - bu tadbirkorlarning ishning ko'zini bilishi, ishlab chiqarish, tijorat, bank ishi va boshqa faoliyatni samarali boshqara olishi, tavakkaliga, zarar ko'rib, chuv tushib qolishdan qo'rqmasdan xatarli faoliyat bilan shug'ullanishga jazm qilishi, iqtisodiy hatarga borishidir.

Ishchi kuchi - bu insonning jismoniy va aqliy qobiliyatlari yig'indisi, uning mehnatga layoqati bo'lib, iqtisodiyotda band bo'lgan mehnat resurslarining foydalanilayotgan qismidir.

Ishchi kuchi sifatining ko'rsatkichi ishchi kuchining ma'lumot darajasi va ishlab chiqarish tajribasi hisoblanadi.

Ishchi kuchini takror ishlab chiqarish - bu insonning aqliy va jismoniy qobiliyatlarining uzluksiz ravishda tiklanib borishi, doimiy ravishda uning bilim malaka saviyasini ko'tarilib, yangilanib borishidir.

Ishga joylashtirish – O'zbekiston Respublikasida mehnatga yaroqli aholini ish bilan ta'minlashga qaratilgan tashkiliy-huquqiy, iqtisodiy tushdagi davlat tadbirlari tizimi.

Ishga tiklash – mehnat shartnomasi g'ayriqonuniy ravishda bekor qilingan yoki

xodim qonunga xilof tarzda boshqa ishga o'tkazilgan hollarda uni avvalgi ishga tiklash.

Ishsizlar – bu xalqaro tashkilotlarning bergan ta'rifiga binoan ishga ega bo'lmagan, ishlashga tayyor va ish izlayotgan fuqarolardir.

Jamoa - bu birgalikda mehnat qiladigan shaxslar guruoi bo'lib unda kishilar birlari bilan shunday o'zaro harakat qiladilarki, har kim boshqa shaxsga murojaat qiladi, ayni vaqtda uning ta'sirini ham his qiladi.

Jamoani boshqarish vazifasi – rahbardan o'z vazifasini zamon talablariga monand ravishda bajarish, shuningdek, muayyan tayyorgarlik, shaxsiy fazilatlarga ega bo'lishni talab etadi.

Jamoani boshqarish vazifasi – rahbardan o'z vazifasini zamon talablariga monand ravishda bajarish, shuningdek, muayyan tayyorgarlik, shaxsiy fazilatlarga ega bo'lishni talab etadi.

Jamoani maqsadga yo'naltirish vazifasi – bu korxonaning kelajakdagi holati bo'lib, faoliyat shunga yo'naltiriladi. Jamoaning aniq maqsadlari, yaqin va uzoq davrga mo'ljallangan istiqbol rejalari, muayyan ijtimoiy qadriyatlari belgilangandagina u muvaffaqiyatli rivojlanadi.

Kadrlar – (frants. cadre – shaxsiy tarkib) – 1. Korxonada, muassasa, firma, hissadorlik jamiyatlari va jamoat tashkilotlarida malakali xodimlarning asosiy tarkibi. 2. qurolli kuchlarda – haqiqiy xizmatdagi komandirlar va oddiy askarlar tarkibi.

Kadrlar malakasini oshirish - ularning bilim, ko'nikma va mahoratini oshirish sifatida ishlab chiqarish faoliyati natijasi hisoblanib, bunday maxsus tashkillashtirilgan o'qitish qisqa muddat ichida belgilangan maqsadga erishish imkoniyatini beradi.

Kadrlarni qayta tayyorlash - korxonada xodimlari tomonidan yangi kasbni o'zlashtirishdir.

Kadrlarni rejalashtirish - bu odamlarga zarur vaqtda kerakli miqdordagi ish o'rinlarini ularning qobiliyatlari.yu mayllari ishlab chiqarish talablariga muvofiq ta'minlab berish hisoblanadi.

***Majbur qilingan yoki ko`ngilli safarbarlik.*** Majbur qilingan safarbarlik deb boshqaruv qarori, xulosasiga ko`ra xodimning rozilgisiz bajarilgan safarbarlikni tushunish, boshqa holatlarda esa bu safarbarliklar ko`pincha ko`ngilli holatda amalga oshirilishi mumkin.

Malakali kadrlar bozori - bu hususan, ijtimoiy mehnatda ish bilan band bo`lgan va band bo`lmagan malakali kadrlarni talab va taklifga asosan mehnat muassasalari ishtiroki va nazorati ostida muntazam ravishda taqsimlaydigan va qayta taqsimlaydigan tizimdir.

Ma'rifiy-ijodiy faollik. Ta'lim va malaka darajasini oshirishda tirishqoq, izlanuvchan va tashabbuskor shaxsda jamiyat hayotining barcha sohalarida ijodiy asosni shakllantirishda namoyon bo`ladi.

Ma'rifiy-ijodiy faollik. Ta'lim va malaka darajasini oshirishda tirishqoq, izlanuvchan va tashabbuskor shaxsda jamiyat hayotining barcha sohalarida ijodiy asosni shakllantirishda namoyon bo`ladi.

Martaba – bu, insonning ish bilan bog`liq yillari mobaynida mehnat tajribasi va faoliyati taalluqli, alohida anglab etilgan nuqtai nazari va xulq-atvoridir (egallagan lavozimlaridagi, ish o`rinlaridagi izchillik, mehnat tashkilotidagi mavqeining ahvoli).

Migratsiya – bu insonlarni territorial jihatdan safarbar (hududiy) etishdir, shuning yashash joyining o`zgarishi ham shunga kiradi.

Moslashtirish vazifasi (muvofiqlashtirish) – jamoa a'zolarining faoliyatini muvofiqlashtirish rahbariyatning asosiy vazifasi hisoblanadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, faqat muvofiqlashtirilgan faoliyatdagina qo`shimcha ishlab chiqarish kuchlari (sinergik unum) yuzaga keladi. Ijrochilarning harakatini kelishtirish mehnat topshiriqlarini rejali taqsimlash, umumiy vazifalarni hal etish mehnat taqsimotigagina daxldor bo`lib qolmay, tayyorgarlik darajasining kundalik hisobi, jamoa mehnat faoliyatining mavjud tizimlarini ham qamrab oladi.

Motiv (sabab - frantsuzcha motif - undash ma'nosini bildiradi) – shaxsni, ijtimoiy guruhni, muayyan ehtiyojlarni qondirish istagi bilan bog`langan kishilar birligini faollikka va mehnat qilishga undashdir.

Motiv (sabab - frantsuzcha motif - undash ma'nosini bildiradi) – shaxsni, ijtimoiy guruhni, muayyan ehtiyojlarni qondirish istagi bilan bogʻlangan kishilar birligini faollikka va mehnat qilishga undashdir.

Motivatsiya (sababni asoslash) - real mehnat xulqini tushuntirish, asoslab berish uchun sabablar (mulohazalar) tanlashga qaratilgan ogʻzaki xatti-harakatdir.

Mutahassislar - bu boshqaruvga doir qarorlar tayyorlash va ishlab chiqish funksiyasini bajaruvchi xodimlardir.

Mehnat – bu insonning biron-bir maqsadga muvofiq ijtimoiy foydali faoliyatidir.

Mehnat birligining bozor bahosi – bu, ish haqining miqdori (stavkasi) boʻlib, u shartnomada belgilab qoʻyiladi va muayyan vaqt birligi ichida bajariladigan va muayyan kasb-malaka xususiyatlariga ega boʻlgan mehnatga toʻlanadigan haq darajasini belgilab beradi.

Mehnat bozori – bu, mehnatga qobiliyatli aholining ish bilan band boʻlgan va band boʻlmagan qismlari va ish beruvchilar oʻrtasidagi munosabatlarni hamda ularning shaxsiy manfaatlarini hisobga oluvchi kontraktlar (mehnat kelishuvlari) asosida “mehnatga qobiliyatlarini” xarid qilish - sotishni amalga oshiruvchi, shuningdek, ishchi kuchiga talab va taklif oʻrtasidagi nisbatlarni bevosita tartibga soluvchi, bozor iqtisodiyotining murakkab, koʻp aspektli, oʻsuvchi va ochiq ijtimoiy-iqtisodiy tizimchasi.

Mehnat faoliyati - bu insonning biror mehnat turi bilan band boʻlishi tushuniladi.

Mehnat faolligi – ijtimoiy faollikning asosiy, belgilovchi shaklidir. U xodimning ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb qilinishi va mehnat unumdorligining doimiy oʻsishida, ularning oʻz jismoniy va aqliy imkoniyatlarini, bilimlari, koʻnikmalari, qobiliyatlarini muayyan mehnat faoliyati turini bajarish chogʻida amalga oshirish darajasida oʻz ifodasini topadi. Mehnat faolligi darjasi 9.1. rasmda koʻrsatilgan koʻrsatkichlar boʻyicha belgilanadi.

Mehnat harakati – bu operatsiyaning texnologik jihatdan bir xildagi qismi sifatida usulni yohud majmuasini bajarish uchun insonni bir nechta ishchi a'zolari tomonidan tanaffussiz amalga oshiriladigan mehnat sayyi-harakatining majmuasidir.

Mehnat jarayoni ishning oraliq va pirovard natijasiga erishish uchun etarli izchil insoniy harakatning muayyan turkumi demakdir.

Mehnat kooperatsiyasi – bu mehnat faoliyati jarayonidagi alohida ixtisoslashtirilgan ijrochilar o`rtasidagi aloqalarning o`rnatilishi va mehnat faoliyatining tashkil etilishidagi eng muhim elementlardan biridir.

Mehnat mazmuni – bu ishlarning kasbiy mansubligi, ularning tarkibiy murakkabligi, bajarishdagi izchilligi bilan belgilanadigan mehnat elementlari bo`lib, xodimning mehnat predmetlari va vositalari bilan o`zaro munosabatga kirishuvidir.

Mehnat munosabatlari deyilganda, mehnat faoliyati davomida odamlar o`rtasida vujudga keladigan munosabatlar tushuniladi.

Mehnat qobiliyati – xodimning sog`lig`idan, holatidan kelib chiqadigan mehnat faoliyatiga bo`lgan qobiliyati.

Mehnat reduktsiyasi – bu murakkab mehnatni oddiy mehnatga aylantirish demakdir.

Mehnat resurslari – bu o`zining aqliy va jismoniy mehnati bilan ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etadigan mehnatga qobiliyatli kishilar to`plamidir.

Mehnat resurslari balansi - mehnat resurslarining faoliyat sohalari va turlari bo`yicha taqsimlanishidan iborat ko`rsatkichlar tizimidir.

Mehnat resurslari prognoz balansi - hisobot balansi ko`rsatkichlari, mehnat resurslarining o`sishi, iqtisodiy tarmoqlarda taqsimlanishi istiqbollari. Ishga joylashtirish, mehnat yoshidagi aholini ko`payishini aniqlash, fan texnika yutuqlarini joriy etish prognozini hisobga olgan holda tuziladi.

Mehnat resurslarini shakllantirish - bu ularning doimiy ravishda yangilanib turishidir.

Mehnat salohiyati - jamiyatning mehnat sohasidagi imkoniyat quvvatlari bo`lib, jismoniy imkoniyat, ma'lumot, kasb-kor, malakaga ega bo`lgan ishlab chiqarishda ishtirok etishga layoqatli bo`lgan barcha fuqarolarni o`z ichiga oladi.

Mehnat shartnomasi – xodim bilan ish beruvchi o`rtasida muayyan mutaxassislik, malaka, lavozim bo`yicha ishni ichki mehnat tartibiga bo`ysungan holda taraflar kelishuvi, shuningdek, mehnat to`g`risidagi qonunlar va boshqa normativ hujjatlar bilan belgilangan shartlar asosida haq evaziga bajarish haqida kelishuv.

Mehnat sohasidagi sabablarning ma'no hosil qiluvchi funktsiyasi – bunda sabab xodimning mazkur xulqidagi sub'ektiv ahamiyatni belgilab beradi, uning shaxsiy ma'nosini aniqlaydi.

Mehnat sohasidagi sabablarning oqlovchi funktsiyasi, bunda sababda shaxsning tashqaridan normallashtiradigan xulq-atvor namunasiga, etaloniga, ijtimoiy va ahloqiy normaga munosabati ifodalangan bo`ladi.

Mehnat sohasidagi sabablarning safarbar qiluvchi funktsiyasi – bunda sabab xodim organizmi kuchlarni o`zi uchun ahamiyatli faoliyat turlarini amalga oshirishga safarbar etadi;

Mehnat sohasidagi sabablarning vositali funktsiyasi, bunda sabab ichki va tashqi qo`zg`atuvchilar tutashgan joyda vujudga keladi, ularning xulq-atvorga bo`lgan ta'sirini vositalaydi.

***Mehnat sohasidagi sabablarning yo`naltiruvchi funktsiyasi*** – bunda sabab xodimning xulqini vaziyatdan xulq-atvor variantlarini tanlashga yo`naltiradi.

Mehnat staji – xodimning belgilangan tartibda hisoblanadigan mehnat faoliyati davri. U ish vaqtini ham dam olish vaqtini ham o`z ichiga oladi.

Mehnat taqsimoti – bu har xil mehnat turlarining bir-biridan ajratilishini, pirovardida ishlab chiqarishda ishtirok etuvchi turli guruh kishilarning xilma-xil mehnat faoliyatlari bilan band bo`lishidir.

Mehnat tushunchasi fiziologik nuqtai nazardan aytilganda, bu – organizmda yig`ilib qolgan hayot energiyasi tufayli sodir bo`ladigan asab va mushaklar harakati hamda oqsil moddalarning mexanik ishga kirishuv jarayonidir.

Mehnat unumdorligi – bu, xodimlar mehnat faoliyatining iqtisodiy samaradorligi ko`rsatkichidir. U insonning vaqt birligida ma'lum miqdorda mahsulot va hizmatlarni yarata olishidir.

Mehnat unumdorligini oshirish zahiralari (rezervlari) – bu, texnika va texnologiyani takomillashtirish, ishlab chiqarish, mehnat va boshqaruvni tashkil etishni yaxshilash hisobiga mehnat unumdorligini oshirishning barcha omillaridan yanada to'laroq foydalanish imkoniyatidir.

Mehnatdan qoniqish - bu odamning yoki guruhning o'z shaxsiy faoliyatiga nisbatan baholovchi munosabati, kayfiyatining yaxshi yoki yomon ekanligidan tashqari, insonning juda murakkab, intiq xulq-atvori ham hisoblanadi.

Mehnatdan qoniqish hosil qilish – bu, xodimning mehnat mazmuniga, xarakteri va shart-sharoitlariga qo'yadigan talablarining muvozanatli holati, bu talablarni amalga oshirish imkoniyatlariga sub'ektiv baho berishdir.

Mehnatga moslashish (ko'nikish) – bu, shaxs yangi mehnat vaziyatini o'zlashtirishining ijtimoiy jarayoni bo'lib, unda shaxs va mehnat muhiti bir-biriga faol ta'sir ko'rsatadi va moslashuvchi-moslashtiruvchi tizimlar hisoblanadi.

Mehnatga munosabat – bu, murakkab ijtimoiy hodisa bo'lib, uch element birligi: mehnat muomalasi sabablari va yo'nalishlari; real yoki haqiqiy mehnat muomalasi; xodimlarning mehnat faoliyatiga og'zaki baho berishidan iboratdir.

Mehnatga qobiliyatsizlik – mehnat qilish qobiliyatining yo'qolishi yoki mehnatga yaroqsizlik.

Mehnatni boshqarish – bu ijtimoiy mehnat sohasini boshqarishdir, ya'ni ijtimoiy-iqtisodiy jarayon va munosabatlarning mehnatga oid munosabati ustuvorlik qiladigan soha.

Mehnatni boshqarish shakllari – jarayon sub'ektlari va ob'ektlari tabiati, ular o'zaro munosabatlari xarakterining aniq amaliy namoyon bo'lishi.

Mehnatni normalash – bu, ilmiy asoslangan mehnat xarajatlarini va uning natijalarini: vaqt normalari, soni, xizmat ko'rsatishning boshqarilishi, mahsulot ishlab chiqarishning normalangan topshiriqlari normalarini aniqlashdir.

Mehnatni qurollari – odamlar moddiy boyliklar yaratishda, mehnat predmetlariga, ob'ektlariga ta'sir ko'rsatishda qo'llaniladigan asbob-uskunalar; ular ish qurollari, mashinalar, mexanizmlar va boshqalardan tarkib topadi.

Mehnatni tashkil etish – nazariya va amaliyotga asoslangan holda korxonada

ish jarayonlari unsurlarini uyushtirish tartibi va tamoyillari.

Nazorat qilish vazifasi – bu natijalarni qo`yilgan maqsadlar bilan taqqoslashdir. U jamoa faoliyatining muayyan ma'naviy-psixologik iqlimini saqlashga, mehnat reglamentiga amal qilishga qaratilgan bo`lib ma'naviy-psixologik iqlimga ta'sir etadi. Ayrim shaxslarning intizomsizligi, ish tartibini buzishi, mahsulot sifatini pasaytirishi jamoada sarosima, tanglik, ishonchsizlik va sh.k. keltirib chiqaradi. O`z navbatida ma'naviy-psixologik iqlim mehnat va uning samaradorligiga ta'sir ko`rsatadi. Nazorat ayrim shaxslarni va umuman jamoani xulq me'yorlaridan og`ishining oldini oladi.

Omillar - bu, mehnat unumdorligining o`zgarishiga ta'sir ko`rsatadigan harakatlantiruvchi kuchlar yoki sabablaridir.

Operatsiya – bir ish joyida yohud ishchilar guruhi tomonidan bajariladigan mehnat predmetini o`zgartirish bo`yicha mehnat harakatining tugal yig`indisidir.

Qadriyatlar – bu, sub'ekt, jamiyat, sinf, ijtimoiy guruhning hayot va ishning asosiy va muhim maqsadlari to`g`risidagi, shuningdek, ana shu maqsadlarga erishishning asosiy vositalari haqidagi tasavvurlaridir.

Qiziqish - shaxsning u yoki bu narsaga qaratilgan bilish ehtiyojining namoyon bo`lish shakli bo`lib, bu narsa ijobiy his-tuyg`u uyg`otishi mumkin:

Qobiliyat - bu xodimda o`ziga yuklangan vazifalarni bajarish uchun kasb malakasi mavjudligi, etarli darajadagi jismoniy kuch quvvat va chidamlilik, uquvlilik, umumiy madaniyat borligi va shu kabilar kiradi.

Rag`batlantirish (ishtiyoq uyg`otish) vazifasi – jamoa va har bir shaxs, ayniqsa rivojlanishning dastlabki bosqichlarida ishlab chiqarish faolligining rag`batlantirilishiga (motivatsiyasiga) ehtiyoj sezadilar. Tajriba ko`rsatadiki, rag`batlar (mayllar) to`g`ri hisobga olinganda yuqori mehnat unumdorligiga erishish mumkin. Rag`batlarni odatda moddiy va ma'naviy turlarga bo`linadi. Har ikkisi uyg`unlashganda ta'sir kuchi oshadi.

Reglamentatsiya vazifasi – hokimiyat kuchi bilan ishlab chiqarish tizimida jarayonlarning kechishi, mehnat va dam olish rejimi, huquq va burchlar tizimi va h.k.larning muayyan tartibga amal qilinishini ta'minlashga qaratilgan. Aksariyat ishlab chiqarish munosabatlari reglamentga solinadi. Reglamentatsiya - bu texnik,

texnologik ta'minotni tashkil etish, texnikani ta'mirlash va unga xizmat ko'rsatish, axborot almashish jarayonlarini amalga oshirishga imkon yaratuvchi huquqiy asosdir.

Rejalashtirish vazifasi – jamoa rahbari mavjud strategiya asosida rejalar ishlab chiqadi yoki yuqori turuvchi idoradan topshiriq oladi. Uni bajarish uchun barcha sharoitlar, resurslarni (inson va moddiy resurslar) hisobga olish, mehnat dozasi va mahsulot tayyorlash xronologyasini aniqlash, resurslarni taqsimlash, ehtimolligi bo'lgan qiyinchiliklarni oldindan ko'ra bilish va zurur zahiralarni tayyorlab qo'yish taqozo etiladi. Rejalashtirish faqat mahsulot tayyorlash, mehnat va resurslar sarfiga taalluqli bo'lmasdan, jamoaning ijtimoiy rivojlanishi, mehnat unumdorligini, xodimlarning malakasini, ularning umumiy madaniy saviyasini oshirish kabilarni ham ko'zda tutishi lozim. Rejalashtirish rahbariyatning ijtimoiy-psixologik funksiyalariga aloqador, chunki u jamoa va shaxsni tarbiyalash dasturlarini, intilish xossalarini o'z ichiga olishi darkor. Bu vazifani echmasdan turib mehnat unumdorligini oshirish, jamoani ijtimoiy-psixologik birlik sifatida rivojlantirish mumkin emas.

Sabab - insonning nima uchun harakat qilishini ko'rsatadigan, faoliyatga ichki undovchi narsa bo'lib, u muayyan ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq.

Shaxsiy intervyu – biron-bir muammoni o'rganishning eng keng tarqalgan usuli. U intervyuni maxsus o'rgatilgan intervyular tomonidan ko'chada, ishxonada, uylarda va odam gavjum joylarda o'tkazilishini ko'zda tutadi. Ushbu usulni «yuzma yuz» deb ataladi va intervyular bilan respondentning bevosita aloqasiga asoslanadi.

Shaxsiy omil - faoliyat ko'rsatadigan (harakatda amalga oshiriladigan) ishchi kuchi bo'lib, o'z sifat ko'rsatkichlarining majmui bilan qarab chiqiladi.

Shaxsiy-insoniy omil - bu mehnat qilish qobiliyatidan iborat bo'lmish ish kuchi va uning faoliyat qilishidir.

Shaxsning ehtiyoji - insonda harakatga intilishini vujudga keltiruvchi biron narsaning yo'qligini anglashdir.

Strategiyani ishlab chiqish – bu vazifa maqsadga erishish yo'llarini aniqlash va korxonada faoliyati turli yo'nalishlarining kelajakdagi ahamiyatini baholashni ko'zda tutadi. Strategiyani ishlab chiqishda korxonada ichki va tashqi muhitining ma'lum

an'analari, shuningdek, ekspertlar yordamida olingan kelajak namunalari asosida tayyorlangan bashoratlardan foydalanadi.

Tarbiyalash vazifasi - jamoaga rahbarlik faqat yuqori mehnat unumdorligiga erishish va sifatli mahsulot ishlab chiqarilishini ta'minlashdangina iborat bo'lmay, jamoada uyushqoqlik bilan mehnat qilishga va yashashga qodir, yuksak mehnat axloqiga ega xodimlarni tarbiyalashni ham ko'zda tutadi.

Tarif setkasi – bu, razryadlar shkalasidan iborat bo'lib, ularning har biriga o'z tarif koeffitsienti berilgan va har qanday razryadning tarif setkasida ishning murakkabligiga qarab birinchi razryadga nisbatan ishning necha marta murakkabligini ko'rsatib turadi.

Tartibga solish – muvofiqlashtirishga turdosh vazifa bo'lib, ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini tanlangan doirada tutib turish zarurati bilan bog'liq. U ishlab chiqarish jarayonlarining samarali bo'lishiga sharoit yaratadi.

Tashkilot - bu yagona mehnat sharoitida, maqsadga yo'naltirilgan, mehnat mazmunida tashkil topgan odamlar birlashmasi. Tashkilotlarga odamlar mehnat faoliyati olib borish uchun birlashadilar.

Tashqi va ichki mehnat safarbarlik - har bir tashkilot, mehnat jamoasi ichki va tashqi mehnat safarbarligi ko'rinishlariga ega, ya'ni ma'lum bir guruhning ichida bu safarbarlik, o'zgarish ro'y bergan beradi. Ichki va tashqi mehnat safarbarligi o'zaro bir-biri bilan bog'langan bo'ladi, bu o'zaro bog'liqlik nafaqat iqtisodiy-tashkiliy, balki ijtimoiy-psixologik xarakterga ega.

Tizim – bir-biri bilan o'zaro aloqadagi va tadrijiy bir butunligini tashkil qiluvchi unsurlar majmui.

Turmush darajasi – bu, aholining zaruriy, moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda xizmatlar bilan ta'minlanganlik hamda ularni iste'mol qilish darajasidir.

Telefon orqali intervyu – hozirgi turli xarajatlarsiz va ijtimoiy tadqiqotni qisqa muddatda o'tkazishga izn beruvchi usul sifatida keng tarqalmoqda. U mamlakatning turli joylarida yashovchi despondentlar bilan qiyinchiliksiz aloqaga kirishish imkonini beradi. Telefon orqali intervyuni tashkil etish qiyinchilik tug'dirmaydi,

chugki representativ tanlovni telefon ma'lumotnomalari orqali amalga oshirish mumkin.

Teran (klinik) intervyu – respondentning ijtimoiy maqsadlari, qadriyatlari orientatsiyasi, manfaatlari, motivlari to'g'risida batafsil ma'lumot olishga qaratilgan.

Uy xo'jaligini yuritishda, bolalarni, bemor qarindoshlarini parvarish qilishda band bo'lganlar va agar daromad keltiradigan ish taklif qilinsa, shu ishga kirishish imkoniga ega bo'lmagan boshqa shaxslar;

Uzluksiz ta'lim kadrlar tayyorlash milliy modelining bazaviy qismi bo'lib, u mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlovchi, shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy texnikaviy va madaniy ehtiyojlarini qondiruvchi ustivor sohadir. Shu bilan birga, u ijodkor, ijtimoiy faol, ma'naviy boy shaxs shakllanishi va yuqori malakali raqobatbardosh kadrlarning ildam tayyorlanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratadi.

Xizmatchilar - bu rahbar va mutahassislarga boshqaruvga doir qarorlar ishlab chiqish hamda amalga oshirishda axborot xizmati ko'rsatuvchi xodimlardir.

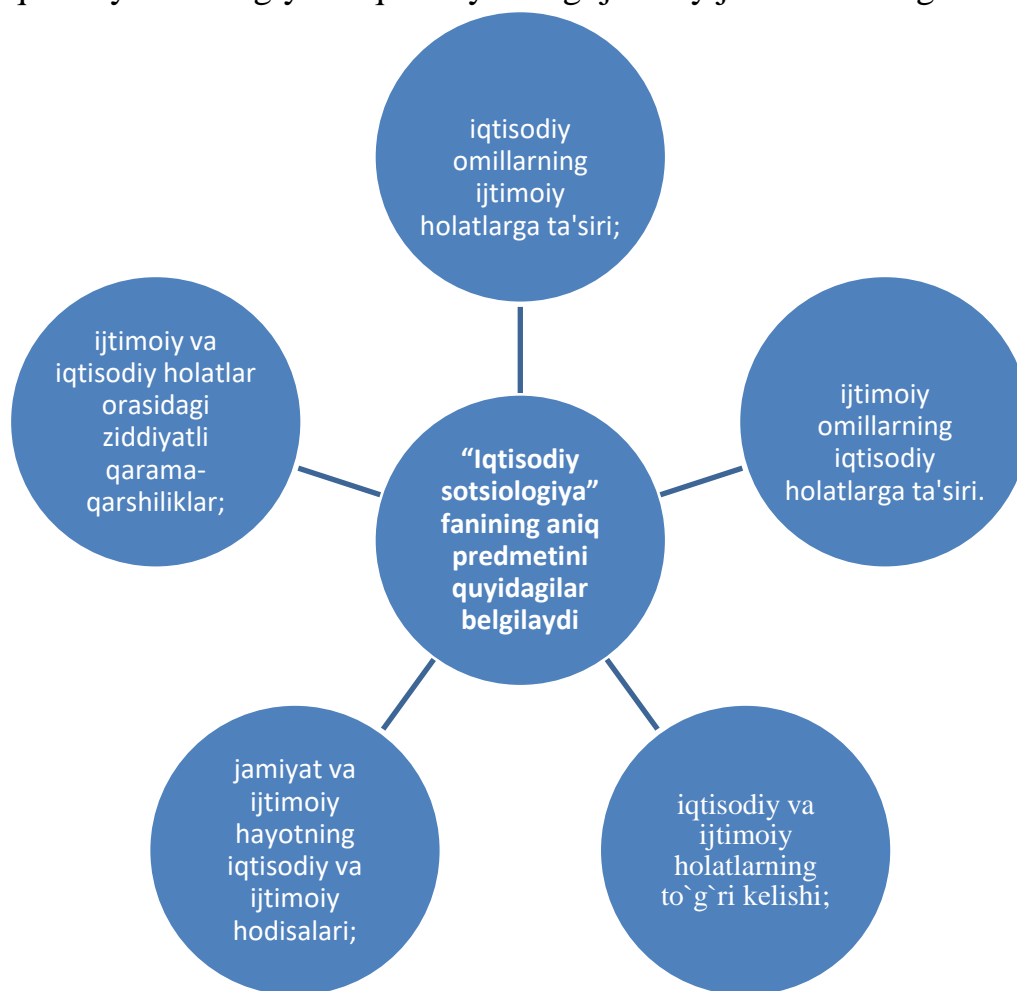
Yakka va guruhiiy safarbarlik – ijtimoiy-iqtisodiy yoki ijtimoiy-psixologik holatlar bilan, ya'ni ijtimoiy-iqtisodiy holatlardan kelib chiqadi yoki guruhlar xulq-atvori xatti-harakatlarga moda, shartnoma, taqlid qilish, shov-shuvlarga bog'liq bo'ladi.

Yalpi milliy mahsulot (YaMM) - bu bir yil davomida pirovard natijada yaratilgan va bozor narxida hisoblangan barcha mahsulot va xizmatlardir.

Yollanib ishlaydiganlar – bular korxonaga rahbariyati bilan mehnat faoliyati shartlari to'g'risidagi tuzilgan yozma kontrakt (shartnoma) yoki og'zaki bitim bo'yicha ishlaydigan shaxslar bo'lib, ular ana shu faoliyat uchun yollanish vaqtida kelishib olingan ish xaqini oladilar.

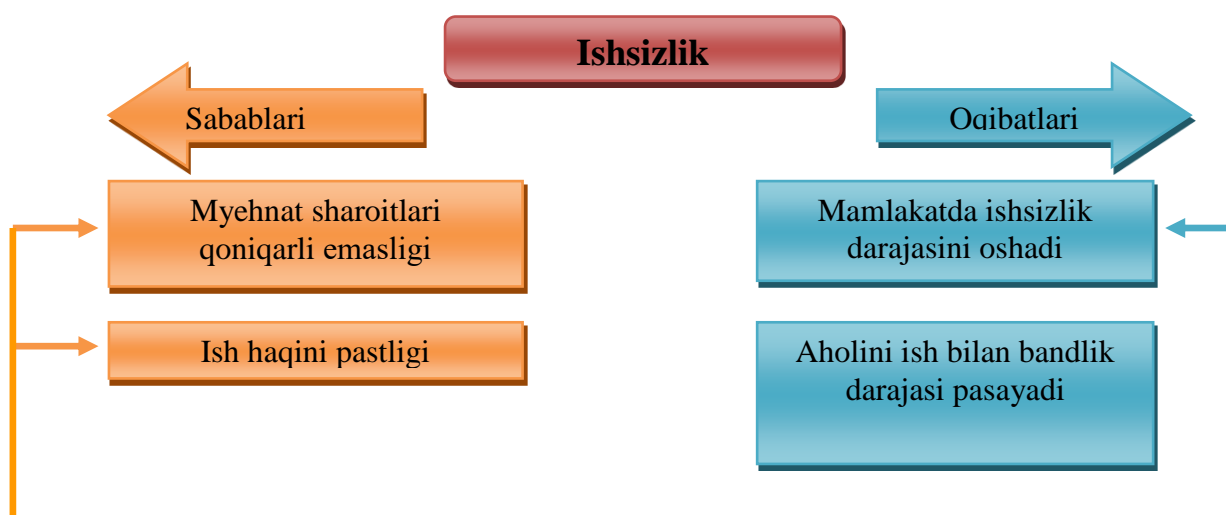
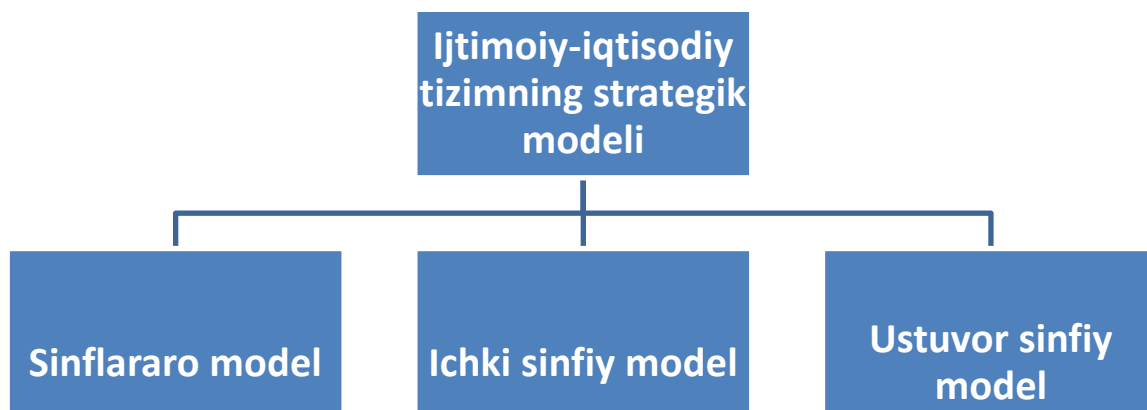
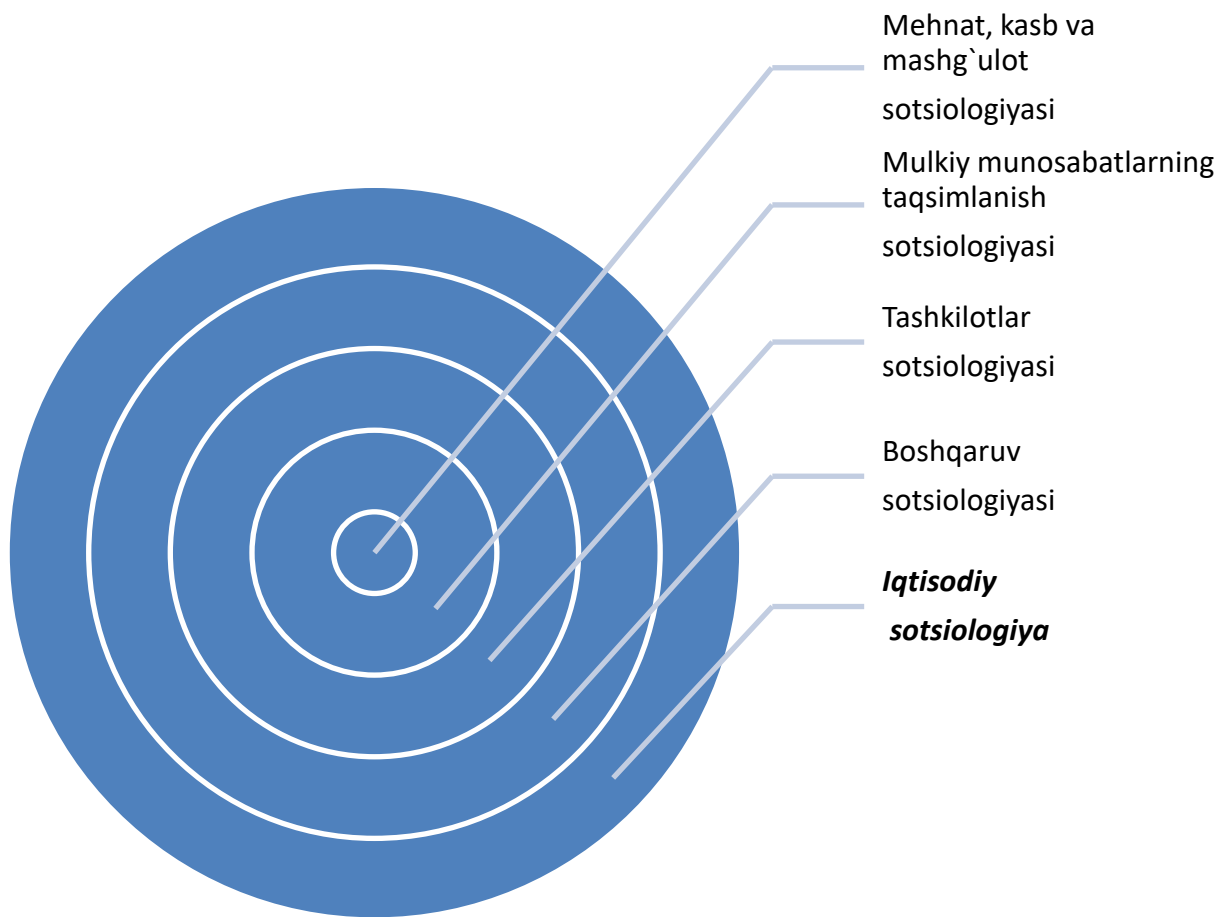
ILOVALAR

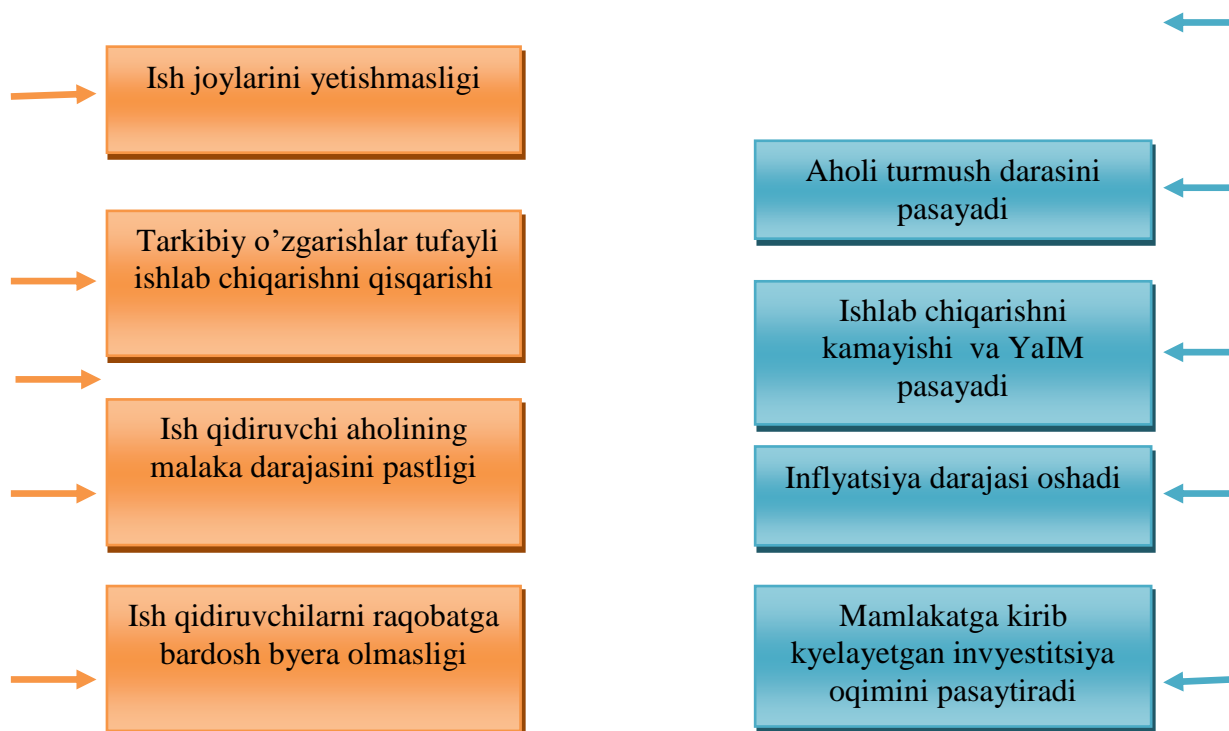
Iqtisodiy sotsiologiya – iqtisodiyotning ijtimoiy jihatlarini o`rganuvchi fan.

Iqtisodiy sotsiologiya fan sifatida o`z tizimiga ega bo`lib, bo`lim va yo`nalishlardan iborat. Jumladan:

- mehnat sotsiologiyasi, kasb va mashg`ulot sotsiologiyasi;
- mulkiy munosabatlarning taqsimlanish sotsiologiyasi;
- tashkilotlar sotsiologiyasi;
- boshqaruv sotsiologiyasi.

Markaziy Osiyo mamlakatlarida aholining ish bilan bandligi tarkibi o'zgarishi%

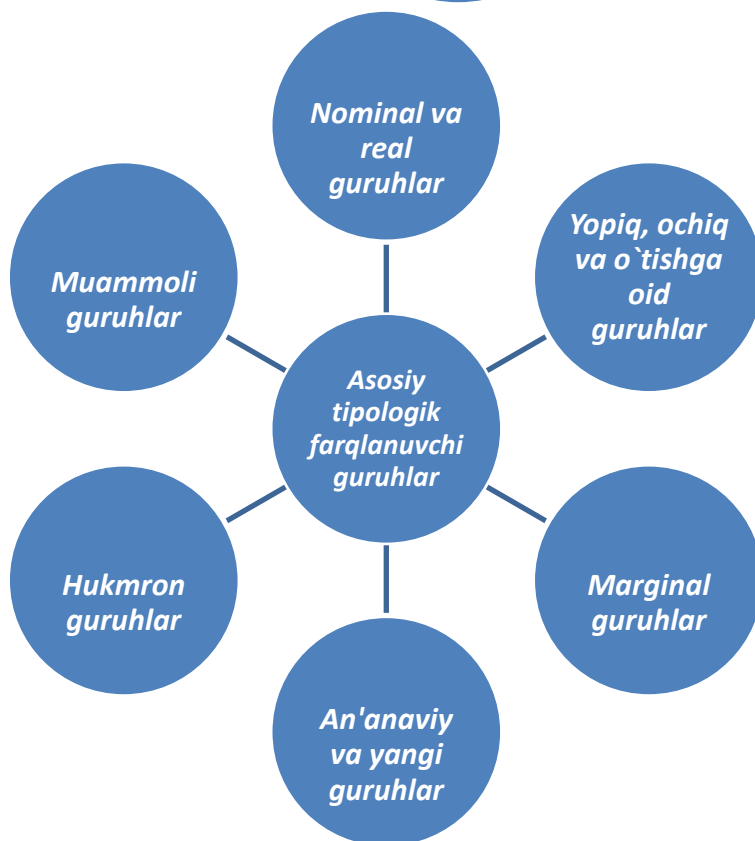
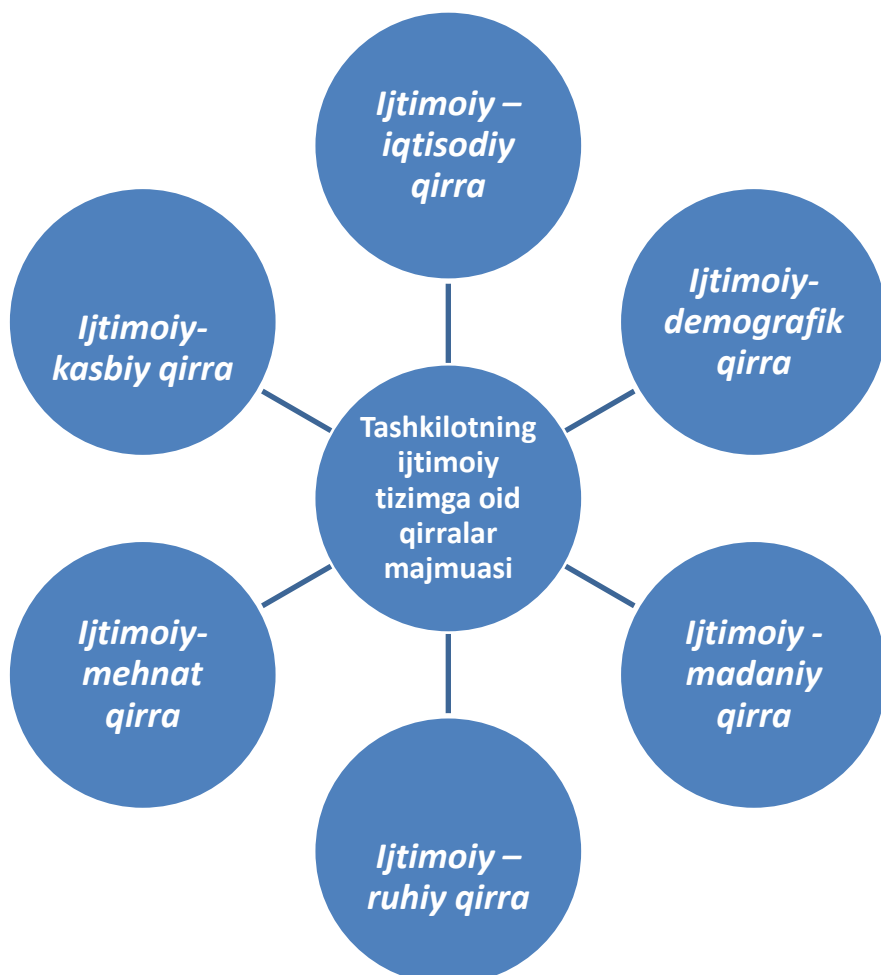
Mamlakat va tarmoqlar	Y i l l a r			
	1990	1995	2000	2007*
Qozog'iston				
Qishloq xo'jaligi	23,0	22,0	22,0	20,0
Sanoat va qurilish	32,0	22,0	18,0	19,0
Xizmatlar	45,0	56,0	60,0	61,0
Qirg'iziston				
Qishloq xo'jaligi	33,0	46,0	53,0	54,0
Sanoat va qurilish	28,0	16,0	11,0	9,0
Xizmatlar	39,0	38,0	36,0	37,0
O'zbekiston				
Qishloq xo'jaligi	39,0	41,0	36,0	28,0
Sanoat va qurilish	24,0	19,0	21,0	22,0
Xizmatlar	37,0	40,0	43,0	50,0
Tojikiston				
Qishloq xo'jaligi	43,0	59,0	68,0	71,0
Sanoat va qurilish	22,0	14,0	10,0	10,0
Xizmatlar	35,0	27,0	22,0	19,0
Turkmaniston				
Qishloq xo'jaligi	42,0	45,0	48,0	50,0
Sanoat va qurilish	21,0	19,0	18,0	17,0
Xizmatlar	37,0	36,0	34,0	33,0

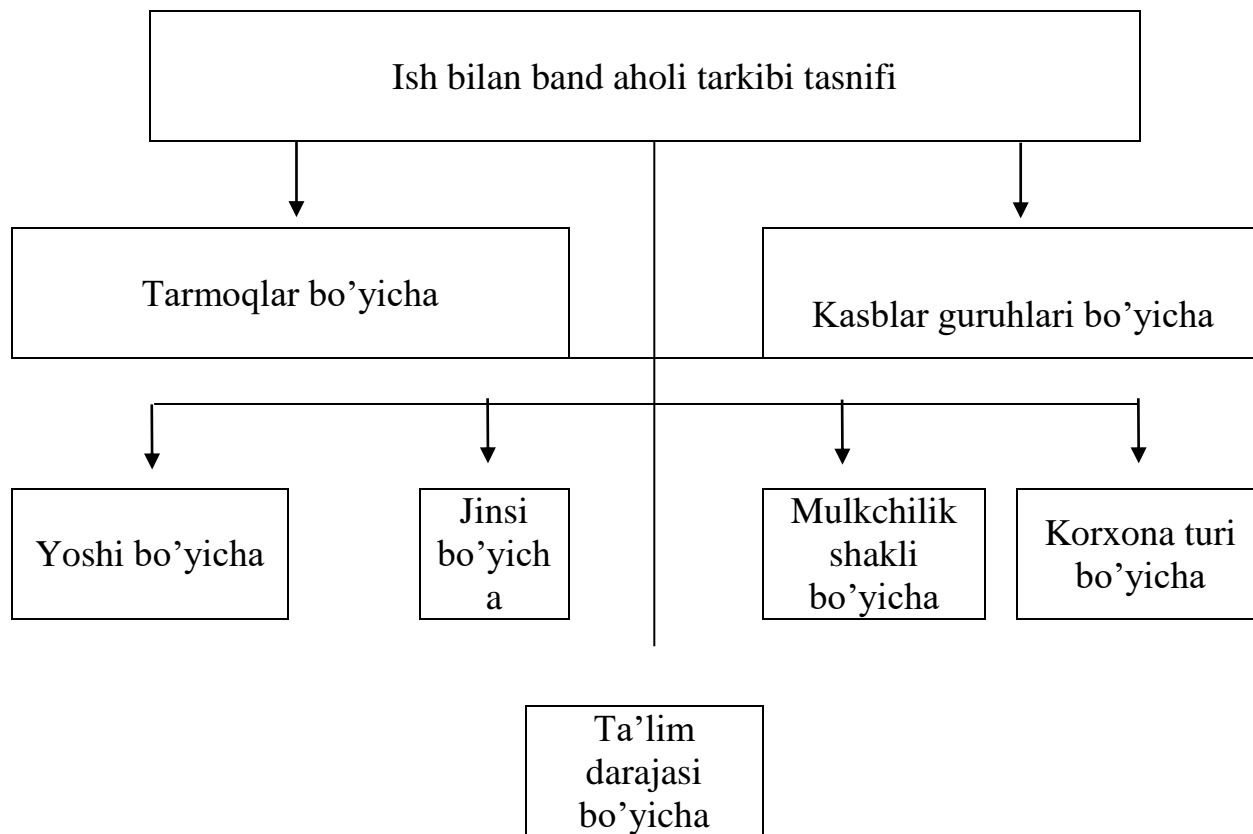

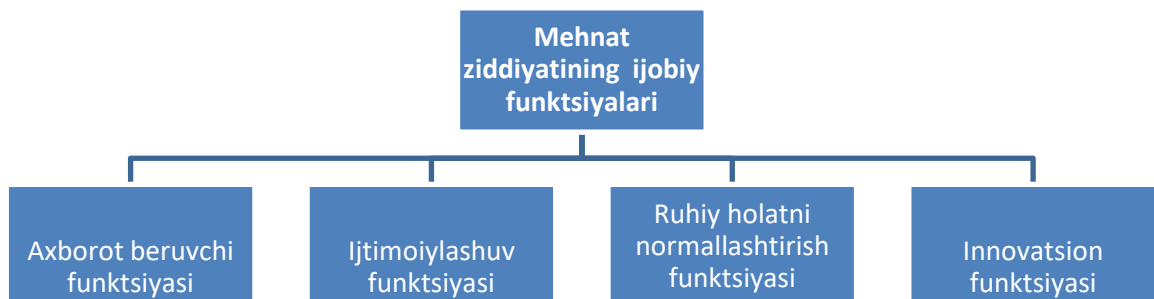
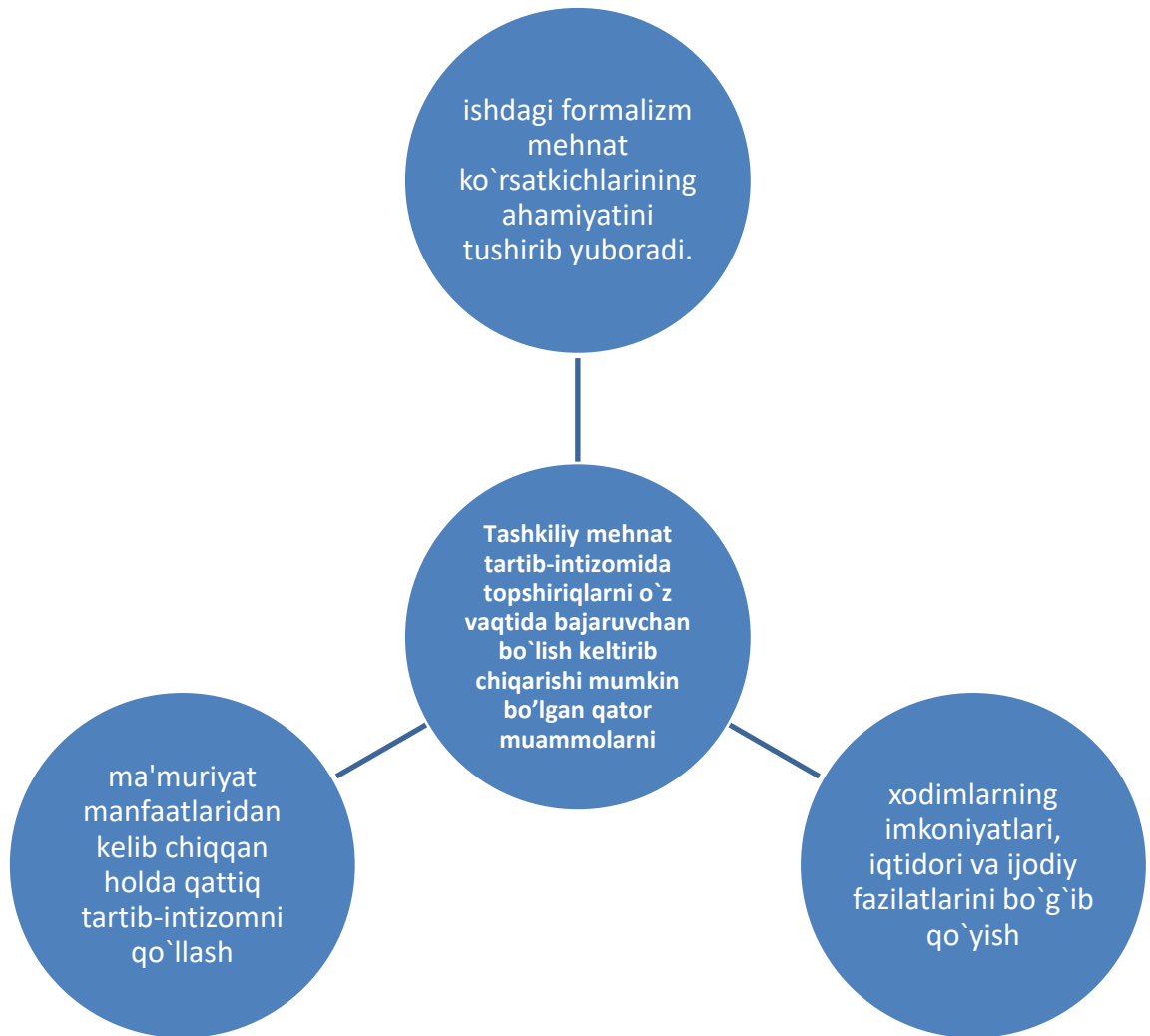
**Ijtimoiy va maishiy xizmatlar sektorlarida
ish bilan bandlik ulushlari, %**

Mamlakat	Yillar	Ijtimoiy va maishiy xizmatlar sektorlarda ish bilan bandlik ulush, (%)
Fransiya	1921	10,9
	1989	33,6
	2005	35,1
	2007	38,3*
Buyuk Britaniya	1921	21,8
	1981	31,7
	2005	33,4
	2007	35,1*
Italiya	1921	8,7
	1981	27
	2005	32,8
	2007	33,9*
Kanada	1921	14,2
	1992	36,1
	2005	37,6
	2007	38,8*

**Aholining turli ijtimoiy-demografik guruhlari uchun tavsiya etilayotgan
oziq-ovqat mahsulotlari to`plami (yiliga kg hisobida)**

Mahsulot turi	O`rtacha aholi jon boshiga	Erkaklar (16-59 yosh)	Ayollar (16-59 yosh)	Pensio-nerlar	Bolalar	
					0-6 yosh	7-15 yosh
1. Non mahsulotlari	130,8	177,0	124,9	119,0	279,0	112,3
2. Kartoshka	124,2	160,0	120,0	90,0	85,0	135,0
3. Sabzavotlar	94,0	80,8	96,8	96,8	85,0	120,0
4. Meva–chevalar	19,4	14,6	12,6	10,6	34,4	44,4
5. Shakar va qandolat mahsulotlari	20,7	20,8	19,8	18,8	19,7	26,1
6. Go`sht mahsulotlari	26,6	32,2	25,0	19,8	18,7	33,5
7. Baliq mahsulotlari	11,7	12,7	10,7	12,7	8,7	12,5
8. Sut mahsulotlari	212,4	201,7	179,4	174,1	179,0	303,4
9. Tuxum (dona)	151,4	180,0	150,0	90,0	150,0	180,0
10. O`simlik yog`i va margarin	10,0	11,2	9,8	8,9	6,8	11,7

Asosiy adabiyotlar

1. Abdurahmonov Q.X., Shoyusupova N.T. “Mehnat iqtisodiyoti: ijtimoiy-mehnat

munosabatlari” (Darslik) - Toshkent: TDIU, 2011. - 692 b.

2. Абдурахмонов К-Х. Мехнат иктисодиёти ва социологияси. Дарслик. - Тошкент: «Fan va texnologiya», 2012. - 388 б.

Xolmurotov S.E., Shoyusupova N.T. «Iqtisodiy sotsiologiya» (O’quv qo’llanma) -T.: TDIU, 2009. –322 b.

3. Nicole Woolsey Biggart. Readings in Economic Sociology. Blackwell Publishers Inc.350 Main Street Malden, Massachusetts 02148. USA© Blackwell Publishers Ltd 2002.

4. Nature and scope of sociologist o f work. Industrial Society Mcgraw Hill, New Delhi. Schneider EV 2003.

5. Richard Swedberg: Principles o f Economic Sociology, is published by Princeton University Press and copyrighted, © 2003, by Princeton.

6. Sociology and economics Controversy and Integration. Edited by Roger Friedland and A. F. Robertson. Copyright © 1990 by Walter de Gruyter, Inc., New York.

7. The Economic Sociology o f Capitalism: Journal of Classical Sociology/
Copyright © 2002 SAGE Publications London, Thousand Oaks and New Delhi
Vol 2(3): 227-255 [1468-795X(200211)2:3;227-255;031193]

Qo’shimcha adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Тошкент: Ўзбекистон, 2018. - 46 б.

2. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш буйича Харакатлар стратегияси тугрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. (Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда). - Тошкент, 2017.

3. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент. Ўзбекистон нашриёти, 2017.

4. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик коидаси булиши керак. Тошкент. Ўзбекистон нашриёти, 2017.
5. Абдурахманов К.Х., Ахмедов Т.М., Кадыров А.М., Хасанджанов К.А. Размещение производительных сил. Учебное пособие. - 2-изд. переработанное и доп. - Ташкент, 2010. — 208 с.
6. Абдурахмонов К-Х., Холмуминов Ш.Р. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. -Тошкент, 2004.
7. Абулқосимов Х.П. Шаклланаётган бозор иқтисодиётида инсон омили ва уни фаоллаштириш йуллари. —Тошкент: Молия, 2005. -7 9 б.
8. Адамчук А. Экономика и социология труда. Учебник. - М., 2007.
9. Попов Ю.Н., Шевчук А.В. Современная экономика и социология труда. — М.: Экон Информ, 2009.
10. Ромашов О. В. Социология труда и экономическая социология: Учебник для вузов. - М., 2009.

Axborot manbaalari:

1. www.ziyonet.uz.
2. www.edu.uz.
3. www.google.uz.
4. www.gov.uz.